

॥ अथ श्रीमद्भ्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

16351

अ० ॥ हरिः ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिनारायणे परे ॥ चिन्त्यते ।

सु० ॥ द्वितीयपादस्य पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धये प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति ॥ लिङ्गात्मकानामिति । लिङ्गं धर्मः स आत्मेवात्मा प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिङ्गात्मकाः । स्वरूपार्थो वाऽऽत्मशब्दः । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात् । सकलवेदगतानामन्यत्र प्रसिद्धानामिति शेषः । नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव । यौगिकत्वात् । अन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात् । न च प्रकरणगतगुणलाभेन सार्थक्यम् । वचनवृत्त्यङ्गीकारवैफल्यत् । उक्तं च । यच्छब्दा योगवृत्तय इति । तत्कथमयं विभागः । सत्यम् । तथाऽप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेन यमुक्तिरित्यदोषः । वृत्तिलक्षणादिरपि भवतीत्यतः परे मुख्यार्थ इत्युक्तं । तथा च मुख्यवृत्तिरिति लभ्यते । चिन्त्यते समर्थ्यतेऽस्मिन्पादे इति शेषः ।

टि० ॥ यद्विधाधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्वेष्टा भक्तियुक्ता श्रीविधाधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ प्रयोजनोक्त्या किं पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनेनेत्याशङ्कां परिहरन्नेव तत्प्रदर्शनपरत्वाच्चोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तत्संगमयति ॥ द्वितीयपादस्येति । द्वितीयपादस्य पूर्वपादेनोत्तरपादाम्नां च भेदसिद्ध्य इति द्वितीयपादस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतासिद्ध्य इति च पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनप्रयोजनसङ्कीर्तनम् । अत्र च स्वस्मिन्नित्यनुक्तौ प्रकृतत्वात्पूर्वोत्तरपादैरेकवाक्यतासिद्ध्य इति प्राप्या पूर्वोत्तरभेदसिद्ध्य इत्यनेन विरोधः स्यात् । तत्परिहाराय स्वस्मिन्नित्युक्तम् । पादप्रतिपाद्ये प्रदर्शिते सर्वत्रेत्यादिसूत्रसंदर्भस्यान्यत्र प्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वात्स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य तस्य चार्थस्य

पूर्वोत्तरपादभ्यावृत्तत्वाच्चेदस्य च सिद्धिर्भवतीत्यर्थव्यपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनमिति भावः । प्रतिपाद्यमित्यत्रापि द्वितीयपादस्येत्यस्य सम्बन्धः ॥ लिङ्ग-
धर्म इति । निर्वचनलभ्यार्थो धर्म इत्यर्थः । अन्यथा रूढानां घटादिशब्दानामपि घटत्वादिरूपधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लिङ्गात्मक-
त्वप्रसङ्गादुक्तविधक्षायां तु नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेर्निर्वचनलभ्यत्वाभावेन तादृशधर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादिदं चान्तर्गामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव
लिङ्गात्मकशब्दत्वमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । अतो न सर्वभूतेष्वेतं यस्मिन्धौरित्याद्येकप्रातिपदिकात्मकावयवरूपलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिरिति ध्येयम् ।
यद्वा । धर्म्युपस्थापकरूपो धर्म इत्यर्थः । अत्रायैकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकत्वेन विवक्षणाद्वाव्याप्तिरिति बोध्यम् । ननु शब्दा-
र्थयोर्भेदात्कार्यं शब्दानामर्थरूपलिङ्गात्मकत्ववचनमित्यतो गौणी वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ स आत्ममेवेति । यथाऽऽत्मा प्रवृत्तौ निमित्तं तथा
लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति निमित्तत्वसाध्येन लिङ्गे आत्मत्वोपचार इति भावः । नामात्मकेष्वाम्शब्दस्य स्वरूपार्थत्वं लिङ्गात्मकेषु च
प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वमिति वैरूप्याश्रयणमयुक्तमित्यरुह्या पक्षान्तरमाह ॥ स्वरूपार्थो वेति । नन्वेवं शब्दानामर्थस्वरूपत्वमुक्तं स्यात्तच्च वाधितिभिल्य-
तोऽनयोर्निमित्तनैमित्तिकभावापक्वत्वात्तद्भावापन्नयोश्च त्रुप्तसञ्जयोत्पुसञ्जवर इत्यभेदव्यवहारदर्शनाद्युक्तोऽत्र भेदेऽप्यभेदव्यवहार इत्याह ॥ निमि-
त्तोति । कतिपयशब्दवाच्यत्वे गुणपूर्वसिद्धिप्रसङ्गादाह ॥ सकलेति । भाषाशब्दव्यावृत्त्यर्थं वेदगतेति । लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य
तृतीयचतुर्थयोरपि सत्त्वेन कार्यं ततो भेदसिद्धिरित्यत उक्तमन्यत्रेत्यादि । ततश्चोभयत्रान्यत्रैव प्रसिद्धलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य तृतीयपादादौ सत्त्वेऽन्य-
न्यत्र प्रसिद्धलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वाद्युक्तैवोत्तरपादाम्यामस्य भेदसिद्धिरिति भावः । अस्त्वमेस्योत्तरपादभेदसिद्धिस्तथाऽपि न पूर्वपादभेदसिद्धिः ।
तस्याप्यन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वेन पादप्रतिपाद्यस्य पूर्वपादादव्यावृत्तत्वादित्याक्षिपति ॥ नन्वेति । ननु पूर्वपादे समन्वितानां रूढत्वेन
नामत्वान्न लिङ्गत्वमित्यतो नात्र धर्मिवाचित्वं नामत्वं धर्मेवाचित्वं लिङ्गत्वमित्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सति धर्मिवाचितयाऽन्तर्याम्यादिशब्दानां नाम-

लस्य धर्मवाचितया चानन्दादिशब्दानां च लिङ्गत्वस्य प्रसंगात् । किं नाम रूढत्वं नामत्वं यौगिकत्वं च लिङ्गत्वमित्येवाश्रयणीयम् । तथा च पूर्वोपादाराग्नि-
 तानामपि यौगिकत्वात्कथं न लिङ्गत्वमित्याह ॥ **यौगित्वादिनि** । अस्तूक्तरीत्या रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामेव नामलिङ्गभेदस्तथाऽप्यतीतपादे समन्यता-
 नामपि रूढत्वादेव न यौगिकत्वमिति कथं लिङ्गत्वमित्यतः स्यादेतदेवं यदि केचिद्रूढा एव केचिद्यौगिका एवेति विभागः स्यात् । न चैतदस्ति ।
 सर्वेषामपि यौगिकत्वादिति भावेन रूढानां यौगिकत्वानाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । रूढानां यौगिकत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **गुणपूर्व-
 लाभेनेति** । तत्तच्छब्दनिर्वचनलभ्यगुणालाभेनेत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिनि** । तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुणालाभैकप्रयोजनकत्वात्समन्ययसमर्थनस्य
 तदभावे वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरसंभवात् । तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुणालाभैकप्रयोजनकत्वमसिद्धं समन्ययसमर्थनस्येत्याशङ्कते ॥ न चेति ।
 प्रकरणगतगुणालाभेनेत्युपलक्षणम् । तत्तदधिकरणाक्षेपसमाधानेनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **वचनवृत्तीति** । रूढ्याङ्गीकारवैफल्यदित्यर्थः । लक्षणादिना
 भगवत्परत्वेऽपि प्राकरणिकगुणालाभस्य तत्तदधिकरणाक्षेपसमाधानस्य च संभवादिति भावः ॥ **उक्तं चेति** । सङ्क्षेप इति शेषः । यतोऽर्थगतं
 प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य नारायणमभिदधति । अतोऽनन्तगुणोऽसाविति पूर्वेण संबन्धः । विद्वत्प्रतीत्या सर्वेषां यौगिकत्वेऽप्यज्ञप्रतीत्या ये रूढास्ते नामानि
 तत्प्रतीत्या ये यौगिकास्ते लिङ्गानीत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन नामलिङ्गविभागस्याश्रयणाददोष इत्याह ॥ **सत्यमिति** ॥ **आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति** ।
 यौगिकत्वं । लिङ्गत्वमित्युक्तिरापातप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । आपाततो यौगिकत्वं लिङ्गत्वमिति यावत् । तदपि चापाततो रूढिरहितत्वमेव मन्तव्यम् । तेनानेक-
 पदसमभिव्याहारात्मकेषु सर्वेषु भूतेष्वेतमित्यादिरूपलिङ्गात्मकशब्देषु नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र प्रकृतशङ्कानुसारेणापातप्रतीत्यनुरोधेनेत्यमुक्तिरित्येव
 वक्तव्यम् । तथाऽपि प्रसक्तादन्यत्र प्रसिद्धोभयत्र प्रसिद्धादिविभागोऽपि न वास्तवः । विद्वत्प्रसिद्ध्या सर्वशब्दानां भगवत्परत्वात् किं त्वज्ञप्रतीत्या
 केचिदन्यत्र प्रसिद्धाः केचिदुभयत्र प्रसिद्धाः केचिदन्यत्रैव प्रसिद्धा इत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेनेवेति ज्ञापयितुमन्यत्रप्रसिद्धादिवदिति दृष्टान्ततयापादनं

कृतमित्यवैधयम् । परमत इव स्वमतेऽपि नारायणे परापरविभागम्रान्तिं परिहर्तुं पर इत्यस्य प्रयोजनमाह ॥ वृत्तिरिति । कथमनेनोक्तम्रान्तिनि-
 रास इत्यतो व्याचष्टे ॥ मुख्यार्थ इति । नारायणस्य मुख्यार्थत्वोक्तावपि कथं वृत्तेर्मुख्यत्वलाभः परशब्देनेत्यतः परशब्दोक्तमुख्यार्थत्वस्य वृत्तेर्मुख्यत्वं
 विनाऽनुपपन्नत्वेन तल्लभ इत्याह ॥ तथा चेति । उक्तालङ्घनमन्वयस्य द्वितीयपादप्रतिपाद्यत्वलाभानुगुणं शेषमाह ॥ अस्मिन्निति ।

अ० ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ सर्वगतत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ॥ तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥
 दूरतोऽप्येतैशक्तः सलीलया केवलं प्रभुः ॥ इति ज्ञापयितुम् ।

सु० ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ केचिन्मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्युक्तमनोमयत्वादिनोपास्यत्वं
 परमात्मनः प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमिति व्याचक्षते । तदसदित्याशयवानाह ॥ सर्वगतत्वमिति । तुल्यबोऽवधारणे ।
 एतस्मात्मेतं दिवीत्यादिवाक्योक्तं सर्वगतत्वमेवात्र पादे प्रथमं परमेश्वरस्य समर्थ्यते । न तु मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः ।
 सत्यकामत्वादिपरमेश्वरधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन संदेहाद्यनुपपत्तिरिति भावः । ननु मनोमयत्वादयः शरीरधर्मा अपि
 प्रतीयन्त इति चेन्न । तेषामानन्दमयाधिकरणन्यायेन सावकाशत्वात् । चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन प्रथमप्रतीतस्य सावकाश-
 स्यान्वयत्वात्त्वोपपत्तेः । ननु कथं तर्हिस्माकमपि चक्षुर्मयत्वादीनि पूर्वपक्षप्रापकाणि । उच्यते । हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्च-
 यमात्रत्वेन तेषामुपन्यासः । यथा परस्मैश्रुत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्तेऽप्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरणे तदुपन्यासः ।
 सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति ॥ तत्रेति । प्रबोधनं कार्याभिमुखीकरणम् । तत्किं दूरे स्थितः शक्तिप्रबोधनेन

शक्तो येन तत्र तत्र तिष्ठतीत्यत उक्तम् ॥ दूरतोऽपीति । यद्यपि स प्रभुर्विष्णुर्दूरतोऽपि तत्तच्छक्तिप्रबोधनेऽतिशक्तस्तथाऽपि
 केवलं लीलया तत्र तत्र स्थितस्तत्तच्छक्तीनां प्रबोधको भवतीति ज्ञापयितुं सर्वगतत्वमिह प्रविचार्यत इति सम्बन्धः ।
 एतदुक्तं भवति । स्वनिर्गमप्रवेशाभ्यां देहपातनोत्थापनमित्याद्या मुख्यप्राणादिशक्तयस्तदन्तर्गतभगवदायत्ता इति प्रागुक्तम् ।
 तदनुपपन्नम् । भगवतः सर्वगतत्वाभावात् । शाल्वैकसमधिगम्यं खलु (हि) तत् । शाल्वं चैतमस्यामित्यादिकमन्यपरमित्या-
 शङ्कयोक्तार्थसमर्थनाय सर्वगतत्वमत्र हररूपपाद्यत इति । अथवा न सर्वगतत्वं हररूपपादनीयम् । तस्यानन्दादिवत्सदृ-
 त्वादिवद्वा गुणत्वाभावादित्याशङ्क्य न सर्वगतत्वं नाम सर्वसंयोगित्वमात्रमिह विवक्षितम् । किं नाम तत्तच्छक्तिप्रकल्पेना-
 तस्तदुपपादनमुपपद्यत इत्यनेनोच्यते । अथवा । न सर्वगतत्वमत्रोपपादनीयम् । अदृश्यत्वाद्याधिकरणे तस्य प्रतिपादयिष्यमाण-
 त्वादित्याशङ्क्य तत्र सर्वगतत्वमात्रमत्र तु तत्तच्छक्तिप्रबोधकत्वमिति तात्पर्यभेदोऽनेनोच्यते । अथवा । अन्तर्याम्यधिकरणे
 पृथिव्याद्विस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चेदमारम्भणीयमित्याशङ्क्यात्र शक्तिप्रकल्पेन तत्र तु सत्तादिप्रदत्वेन तत्तदन्तर्गतत्वमुच्यत
 इत्यनेनाच्चे । अथवा । अन्तःस्थत्वाधिकरणेनदं गतार्थमित्याशङ्क्य तत्र चेन्द्रादिकतिपयपदार्थान्तःस्थितत्वम् । अत्र तु
 सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमभिधीयत इति प्रतिपाद्यभेदमेतेनाह । अथवा । सर्वगतत्वं नाम सर्वमूर्ते(द्रव्य)संयोगित्वं वा
 परममहत्परिमाण(योगि)त्वं वा (सु) प्रसिद्धम् । तदत्र यदि साध्यं तदाऽर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरदृश्यत्वाद्याधि-
 करणेन गतार्थता चेत्याशङ्क्य सर्वगतत्वमन्यथाऽनेन व्याचष्टे । तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथम् । कर्तेरि चेति समासप्रतिनि-

धात् । न । याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवात् । यद्वा । प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति वा पचाद्यजन्तत्वेन वा प्रबोधः । शक्तीनां प्रबोधः शक्तिप्रबोधः । ततश्चाज्ञात इति कप्रत्यय इति ।

श्री० चं०
प्र० द्वि०
श्री० १

टि० ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ प्रतिपाद्यान्तराप्रसंगावसक्तौ वा सति संभवे तत्परित्यागेन प्रतिपाद्यान्तरस्यावक्तव्यत्वात्तदसम्भवाभिप्रायं चासम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वादिधिकरणप्रतिपाद्यमात्रप्रदर्शनपरोत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतः प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिं तावदर्शयति ॥ केचिदिति । एवं प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिमुद्भाव्य तर्हि तदेवास्तु किं प्रतिपाद्यान्तराश्रयणेनेत्यतस्तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं तत्परित्यागेन भाष्यकाराणां प्रतिपाद्यान्तराश्रयणमित्याशयेन तद्भाष्यं संगमयति ॥ तदसदित्याशयवानिति । स्पष्टं तन्नेत्यनुक्तेराशयपदम् । प्रतिपाद्यान्तरासाधुत्वाशयस्य मूलरूढतासिद्धयर्थं तदनुगुणतया तुशब्दं व्याचष्टे ॥ तुशब्द इति । तर्ह्यसम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वात्तदनुक्तौ कथं प्रतिज्ञामात्रेणाभिमतसिद्धिरित्यतः ऽसम्भवहेतोरत्र स्पष्टत्वात्तदनुक्तावपि प्रतिज्ञामात्रेण विवक्षितसिद्धिरित्याशयेन भाष्याभिप्रायमाह ॥ सत्यकामन्वादीति । सत्यकामत्वेत्यनेन सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मेति विषयवाक्योक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य परिग्रहः । आदिपदेनावक्यनादरो ज्यायानृथिव्या इत्यादिवाक्यशेषोक्तानादस्त्वज्यायत्वादिच्छिसङ्ग्रहः । सन्देहादीत्यादिपदेन पूर्वपक्षसङ्ग्रहः । ननु भवेत्सन्देहाद्यनुदयो यद्यत्र वाक्ये सत्यकामत्वादयो ब्रह्मधर्मा एव प्रतीयन्ते । न चैतदस्ति । मनोमयत्वादीनां शारीर्यमाणाभ्यत्र प्रतीयमानत्वात् । तथा चोभयधर्मश्रवणाद्युक्तः सन्देहः । मनोमयत्वादीनामुपक्रमस्थत्वेन प्रथमावगतत्वात्तत्प्रकाशत्वादीनां चोपसंहारस्थत्वेन चरमावगतत्वादुपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रथमावगततया प्रबलैः शारीर्यधर्मैरेव चरमावगततया दुर्बलब्रह्मधर्मबाधया युक्तः पूर्वपक्षोऽप्राप्त्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ नन्विति । मनोमयत्वादीत्यादिपदेनान्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिवाक्यशेषोक्तानीयस्वादः सङ्ग्रहः । मनोमयत्वादिक्

॥३॥

च जीवधर्म एव । तस्यैव मनआदिसम्बन्धात् । न तु ब्रह्मणः । तस्याप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिभ्यस्तद्वाहिल्यावगतेरिति भावः

॥ **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति** । न मनोमये मनःशब्दोऽन्तःकरणपरो येनोक्तानुपपत्तिः किंतु मनु अवबोधन इत्यास्माद्भावे अनुग्रह्यये मनो बोधस्तप्राचुर्यं च महाबोधत्वरूपं परमेश्वरे सम्भवत्येवेत्यानन्दमयाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः ॥ **सावकाशतत्त्वादिनि** । तथा चातुर्व्यबलत्वान्न मनोमयत्वादीनां जीवत्वकोट्युपस्थापकत्वं नापि तत्कोट्यवधारकत्वमिति न सन्देहाद्यवसर इति भावः । ननु तर्हि सत्यकामत्वादीनां चरमश्रुततया दुर्बलवतैः ग्रंथमप्रतीततया प्रबलरुनेमयत्वादिजीवधर्मब्रामायोगात् सत्यकामत्वादिना ब्रह्मपरत्वनिश्चयोऽपि न स्यादित्यतो मनोमयत्वादीनामुत्तरीत्या सावकाशत्वासत्यकामत्वादीनां चरमप्रतीतत्वेऽपि निरवकाशत्वासावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलवत्त्वाद्युक्तो निरवकाशसत्यकामत्वादिधर्मैः सावकाशमनोमयत्वादिजीवधर्मब्रामाधया ब्रह्मपरत्वनिर्णय इत्याशयेनाह ॥ **चरमप्रतीतेनापीति** । शिष्यः शङ्कते ॥ **नन्विति** । चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यत इत्यानन्दमयाधिकरणोत्तरीत्या चक्षुर्मयत्वादीनामपि ब्रह्मणि सावकाशत्वाच्च चक्षुर्मयत्वादीनां पूर्वपक्षप्रापकत्वं स्यात् । सावकाशस्यापि तस्यास्माकं पूर्वपक्षप्रापकत्वे सावकाशस्यापि मनोमयत्वादेः परेषामपि कथं न पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयः । न चक्षुर्मयत्वमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकतयाऽस्माकमभिप्रेतं येन सावकाशतयाऽहेतुः स्यात् । किं त्वर्भकौकस्त्वरूपलिङ्गादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकम् । चक्षुर्मयत्वादिकं चान्युच्चयहेतुरेवेति युज्यते । सावकाशस्याप्यभ्युच्चयतया पूर्वपक्षप्रापकत्वम् । परेषां च मनोमयत्वादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकं न त्वभ्युच्चयहेतुरिति कथं सावकाशस्य तस्य पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयेनानन्दमयोक्तस्य को ह्येवान्यादिति प्राचुर्यो हेतुव्यपदेशस्य तत्रायपाठस्य चासम्भवात् न तन्मायविषयत्वं ज्ञानकरणतया प्रसिद्धचक्षुरादिसम्बन्धस्यैव नित्यज्ञाने सर्वान्तर्यामिण्यसम्भवेन तत्राचुर्यस्य सुतरामनुपपत्तिरेव । चक्षुः-शब्दस्य विष्णुपरत्वे मयटो वैयर्थ्यं चेति चक्षुर्मयत्वादिकं मुख्यैव पूर्वपक्षयुक्तिरिति सत्येव समाधानेऽङ्गीकारवादेन समाधत्ते ॥ **उच्यते**

इति । कथं सावकाशस्याभ्युच्चयनयाऽपि पूर्वपक्षसाधकतयोपन्यास इत्यतस्तथा दृष्टवादित्याह ॥ यथेति । सदेवेत्यादिवाक्योक्तं
कारणं प्रधानमिति प्राप्ते तदैक्षत बहुस्यां प्रजयेयेतीतिक्षतत्वश्रवणादचेतनस्य प्रधानस्येक्षितत्वासम्भवाच्च प्रधानं किंतु ब्रह्मेवेतीक्षतेनशब्द-
मिति पूर्वपक्षेणोक्तम् । तत्र तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्राये पठितत्वात्तदैक्षतेतीक्षतिगौणो व्याख्यातव्य इत्याशङ्क्योक्तम्
॥ गौणश्चेदिति । अजेजसोरिवाचेतने प्रधाने गौणोऽयमीक्षतिरित्यसत् । कुतः । अनेन जीविनात्मनेति आत्मशब्दात् । न हि जीव-
श्चेतनोऽचेतनस्य प्रधानस्यात्मा सम्भवतीति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चिक्कार इत्येवमीक्ष्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः ॥ अभ्युच्चयत्यवे-
नेने । प्रस्तोतार्या देवतेत्युपक्रम्य श्रुते कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीति वाक्ये प्राणशब्दः
प्रसिद्धप्राणपर एव । न च सर्वभूतसंवेशनादिविरोधः । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इत्यादिश्रुतेः
स्वापकाले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसर्वेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयादिपराया मानांतरानुगृहीतत्वेन प्रबलवाद्ब्रह्मणि भूतलयादिवोद्विधायाश्च यतो वा
इमानीत्यादिश्रुतेस्तदननुगृहीतत्वेन दुर्बलत्वात् प्रस्ताववाक्यमपि प्रबलनुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरं न तु ब्रह्मणि सर्वभूतल्यपरमित्यभ्यधि-
कारशङ्कामभिधायापि चादित्येनं चोद्गीथप्रतिहास्योदेवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तस्यायपाठात् प्राणस्य न
ब्रह्मत्वमिति यथा परस्य मते प्रायपाठस्य पूर्वपक्षहेतूपोद्ध्वलनयोपन्यास उक्तं च भामत्यां निरस्तोऽध्ययमर्थ ईक्ष्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्ध्वलनाय
पुनरुपन्यस्त इति । तथाऽस्माकमपि मतेऽभ्युच्चयत्वेनैव चक्षुर्मयत्वादेरुपन्यास इति भावः ॥ प्रकृतोपयोगमिति । उक्तार्थसमर्थनार्थमित्यर्थः ।
अन्यथा निष्फलतया सर्वगतत्वमस्ति न वेति चिन्ताया अकर्तव्यत्वादिति भावः ॥ दर्शयतीति । अतो नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति
भावः । किं तत्प्रकृतं कथं च सर्वगतत्वस्य तदुपयोग इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अन्यपरमिति । आदित्यादिपर-

मित्यर्थः ॥ उक्तार्थेति । अव्यवहितप्राणाधिकरणोक्तार्थ इत्यर्थः ॥ गुणत्वाभावादिति । सर्वसंयोगित्वादिरूपस्य तस्याकाशा-
 दिसाधारणात्वादिति भावः ॥ अनेनेति । तत्र तत्र स्थित इति वाक्येनेत्यर्थः ॥ प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । अन्यथा पुनरुक्तेरिति
 भावः ॥ साध्यमिति । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् ॥ अभौकस्त्वादित्याद्याक्षेपानुपपत्तिरिति । अयं भावः ।
 समन्वेतव्यसर्वगतत्वस्य स्वरूपेणैवासम्भवो ह्यत्रोच्यते । स च यद्यपि सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे सम्भवति । तथा सति समन्वेतव्यसर्वगतत्व-
 स्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वप्रप्त्या तस्य चापरीच्छिन्ने ब्रह्मणि स्वरूपेणैवासम्भवेन नायं सर्वगतो विष्णुरस्य सर्वगतत्वस्य सर्वेषु भूतेष्वित्येतदनुसारेणाल्प-
 स्थानस्थितिरूपत्वादन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्तत्तस्य च ब्रह्मण्यसम्भवादित्याक्षेपसम्भवात् । तथाऽपि सर्वगतत्वस्य सकलभूतसंयोगित्वरूपत्वं परीच्छिन्न-
 परिमाणवत्त्वरूपत्वं वा न सम्भवति । तथा सति समन्वेतव्यस्य सकलभूतसंयोगित्वादिरूपस्य सर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वानाप्याऽपरीच्छिन्नतयाऽ
 ल्पस्थानस्थितत्वासम्भवेऽप्यपरीच्छिन्नेऽपि विष्णौ समन्वेतव्यसकलभूतसंयोगित्वादिरूपसर्वगतत्वोपपत्त्या तदसम्भवाभावेन नायं सर्वगतो विष्णुरत्रोक्तस्य सर्व-
 गतत्वस्याल्पस्यानस्थितत्वरूपत्वात्तस्य च विष्णावसम्भवादित्याक्षेपायोगादिति ॥ अन्यथेति । तत्र तत्र स्थितत्वरूपेणेत्यर्थः । ततश्चोक्तेरीत्याऽक्षेपोपपत्तिः ।
 अदृश्यत्वाधिकरणेनागतार्थत्वाच्चेति भावः । ननु बुध इत्यस्मात् ष्ठुलि तस्याकादेशे लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकरादस्य कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे
 कर्तरि चैति षष्ठिसमासप्रतिषेधात्कथं शक्तिबोधक इति षष्ठीसमास इत्याशङ्कते ॥ तच्चदिति ॥ कर्तरि चेतीति । यद्यप्यत्र तुजकाभ्यां कर्तेरीति
 सूत्रे कर्तृग्रहणं विशेषणं युक्तम् । साक्षाच्छ्रुतत्वात् तुजग्रहणं चैहवोपयुज्यते अयमेको गुण इति भावः । अन्यथां ह्युत्तरार्थता तस्य
 वृत्तव्या स्यात् (अचान्वयाभावप्रयुक्तोत्तरार्थत्वमत्रैवान्वयसम्भवेनङ्गीकार्यमिति भावः) । तुचप्रयोगे कर्तृषष्ठ्या अभावात्कर्तृकमणोरित्यत्रानभिहिताधि-
 कारस्याकारे स्थितत्वात् । तुचा च कर्त्रर्थस्याभिधानात् । ततश्च कर्तरि यौ तुजकौ ताभ्यां कर्मणि षष्ठ्या न समास इत्येव तदर्थः पर्यवस्यति ।

कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणम् । तस्याश्वेकैव समासप्रतिषेधः । तस्यैव तृजकाम्यामित्यतोऽनुवृत्तिः । न च तृचोऽप्यनुवृत्तिः ।
कर्तार्येव तृजिधानेन कर्तुरभिहिततया तद्गोत्रे कर्तरि षष्ठ्या एवासम्भवात् । न चैवं कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धाभावात्क्रियं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रानु-
वृत्तिः कथं स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव च तस्योपयोगसम्भवेनानुवृत्तेरिष्टवात् । अत एवेकं वृत्तिकृता नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र तृजत्र नास्तीति ।
ततश्च कर्तरि चेत्यस्य कर्तरि या षष्ठी साऽनेन न समस्यते इत्येवार्थ उपपन्नः । समतश्च हरदत्तादीनां तृजकाम्यां कर्तरीत्यत्राय कस्माद्विपर्ययो
नाश्रीयत इत्याशङ्क्य तथाऽनाश्रित्यैवेति स्पष्टमस्य पक्षस्यैव यौक्तवसूचनात्ततश्च तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासानिषेध-
कत्वात् कर्तरि चेत्यस्य प्रकृते प्रसङ्गः किंतु तृजकाम्यामित्यस्यैवेति तृजकाम्यां कर्तरीति समासप्रतिषेधादित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि जयादित्यमतमाश्रित्ये-
वमुक्तम् । तन्मते हि तृजकाम्यां कर्तरीत्यत्र कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाम्यां न समस्यत इत्यर्थः । अत एव कर्तार्येव तृजविधानात्कर्तुरभिहितत्वेन
तृजयोगे कर्तरि षष्ठी नेति अपां स्रष्टव्यनुदाहृत्य भवतः शार्थिक्येवोदाहृतम् । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मषष्ठ्या न समास
इत्यर्थः । अत्रापि कर्तरीत्येतदकस्यैव विशेषणं तत्रैव सामर्थ्यात् । सम्भवे व्यभिचारे च संयेव हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृचकर्तारं
व्यभिचरति तस्य कर्तार्येव विधानादकस्तु व्यभिचरति कर्तारम् । तस्य भावेऽपि विधानात् । ततश्च जयादित्यमते कर्तरि चेत्यस्य
कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासप्रतिषेधकत्वाद्युक्तस्तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तबोधकशब्देन समासस्य कर्तरि
चेत्यनेन प्रतिषेध इति ध्येयम् । वस्तुतोऽत्र कर्तरि चेत्यनेन तृजकाम्यां कर्तरीयस्याप्युपलक्षणतया ग्रहणाज्जयादित्यमतेन कर्तारि
चेत्यनेन यौक्तमतेन तृजकाम्यां कर्तरीत्यनेन कर्मषष्ठ्याः समासप्रतिषेधान्न षष्ठीसमासो युक्त इत्येवाक्षेपप्रत्यर्थ इति न काऽपि कुस्तुष्टिरित्य-
वधेयम् ॥ नेति । याजकादिभिः शब्दैः कर्मणि षष्ठी समस्यत इति सूत्रार्थः ॥ प्रतिप्रसवादिति । अन्येन निर्वर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं

प्रतिप्रसव इत्यर्थः । यद्यपि बोधकशब्दो न याजकादिषु पठितस्तथाऽपि याजकादेराकृतिगणाद्विष्णुबोधकमिति समासः साधुरित्यन्यत्रोक्तस्तथाकृ-
 तिगणत्वाद्युक्तः प्रतिप्रसव इति ध्येयम् । यद्यप्यत्र कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया शेषपष्ठीसमासो वक्तुं युक्तः । कर्तारि
 चेत्यस्य तृजकाभ्यां कर्तारित्यस्य वा कृच्छक्षणषष्ठीसमासप्रतिषेधकत्वेऽपि शेषषष्ठीसमासप्रतिषेधकत्वात् न च सतः कर्मत्वस्य कथमविवक्षेति वाच्यम् ।
 यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमाभावेन तत्सम्भवात् । अन्यथा बृक्षस्य शाखेत्यादावविवरणत्वादेर्विद्यमानत्वेन तद्विवक्षा-
 पत्या सप्तमीप्रसङ्गेन षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति । ततश्च तृजकाभ्यां योगे कर्तृकर्मणोः
 कृतीति प्राप्तषष्ठ्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्याः समासो युज्यत एव । अत एवाह कैयटः । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिमुक्त्वाविधातुश्च कलह इति
 शेषषष्ठ्या समास इति । किं च कर्मत्वविवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृच्छक्षणषष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतितस्तत्प्रयोजको
 हेतुश्च जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादित्रिमुनिनिर्देशेन कर्तारि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन क्वचिदप्रवृत्तिसम्भ-
 वात् । अत एव भीष्मः कुरुणां भयशोकहन्ता । हितकारक इत्यादिप्रयोगा अभ्युपपन्नाः । तथा च याजकादित्वाश्रयणमनर्थकमिव भाति । तथाऽपि
 कर्मत्वविवक्षा कर्तारि चेत्यादेः षष्ठीसमासनिषेधस्य नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्य याजकादित्वाश्रयणं कृतमिति ध्येयम् । न चैवमपि कर्मणि चेति
 कर्मणि षष्ठ्यः समासप्रतिषेधात्कथमत्र षष्ठीसमास इति वाच्यम् । कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या एव समासनिषेधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति
 कृच्छक्षणषष्ठ्याः समासस्योपपन्नत्वात् । यदि च या काचनकर्मणि षष्ठी गृह्येत तथा सति कर्तारि चेति वा तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधो व्यर्थ एव
 स्यात् कर्मणि चेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति सर्वमनाकुलम् । एवं निषेधप्रसक्तावपि प्रतिप्रसवात्समाससम्भवोऽभिहितः । अधुना प्रतिषेधप्रसङ्ग एव नेति
 समाधानान्तरमाह ॥ यद्वेति । अत्र च बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्त्वपक्षेऽपि प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासंक्लेशैर्नैव विवक्षितमिति न प्रकृतवाक्यार्थासङ्ग-

तिरिति ज्ञेयम् । (इदं विचार्यम्) ॥ शक्तानां प्रबोध इति । तथा च कर्तरि चेति निषेधप्रसक्तिरेव नेति भावः । नन्वस्मिन्प्रबोधे शक्तिप्रबोध इत्येव स्यान्न तु शक्तिप्रबोधक इति तत्राह ॥ ततश्चेति ॥ अज्ञात इतीति । अज्ञान इति सामान्येनोच्यते । न च सर्वथाज्ञातेऽर्थे शब्दप्रयोग एव सम्भवति । न खल्वश्च इत्यजानन्नश्चरब्दं प्रयोजुमर्हति । तथा च स्वरूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते कविधानमेतत् । अत एवोक्तं प्रयोगस्य कथं नु न्यादज्ञातः सर्वथैव यः । तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपत इति । ततश्च स्वरूपेण ज्ञातस्याप्यश्वस्य स्वामिविशेषसम्बन्धाज्ञानादज्ञातविशेषत्वे न ज्ञातत्ववच्छेक्तिप्रबोधस्यापि स्वरूपेण ज्ञातस्य विशेषरूपेणाज्ञानादज्ञातत्वमेवेति युक्तोऽश्वक इत्यादाविवात्रार्थं वर्तमानायातिपदिकात्स्वार्थे प्राणिनाम् इत्यधिकृतः कप्रत्यय इति भावः । * *

सु० अत्र सूत्रं ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति । अस्यार्थः । आत्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायामात्मनः सर्वगतस्य कर्मत्वेन शरीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशाच्च न शारीरोऽयं सर्वगतः । एकस्यां क्रियायां कर्मकर्त्रोरैकत्वायोगात् । न हि देवदत्तः छिदायां कर्ता कर्माऽपि भवतीति । तत्र किं कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त उत नेति । नाद्यः । नियामकाभावेन व्याप्तेरनिश्चयात् । स्यादेतत् । क्रियाश्रयः कर्तेति तावत्प्रसिद्धम् । परमसमवेतक्रियाशालि कर्मेत्युच्यते । यथा देवदत्तसमवेतगतिः क्रियाफलसंयोगशाली ग्रामः । क्रियाफलशालित्वेनैव कर्मत्वे संयोगशालिनो देवदत्तस्यापि तत्प्रसंगः । तथात्वे च देवदत्तं ग्रामं गच्छतीति द्वितीया स्यात् । अतो लक्षणविरोधात्कर्मकर्त्रोर्भेदो नियत इति । मैवम् । यतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति तस्यापि देवदत्तसमवेतगतिः क्रियाफलविभागशालित्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात् । तथा च देवदत्तः कौशाम्बी पाटलीपुत्रं गच्छतीति प्रयोगः

स्यात् । किं चानागतादिविषयेच्छादिक्रियाफलशालित्वमनागतादेर्नास्तीति तत्कर्मत्वं न स्यात् । न हि तदभावे तत्र फलोत्पादः सम्भवति । मा भूदिति चेन्न । इच्छादीनां सकर्मकत्वव्याघातात् । तद्वाचिनो द्वितीयानुपपत्तिप्रसङ्ग(गश्च)गाच्च । वर्तमानेऽपि घटादौ न ज्ञानादिजन्यं फलमुपलभ्यते । तथा हि । न तावज्ज्ञातता । निराकरिष्यमाणत्वात् । इच्छादिना तदजननाच्च । नापि संस्कारादिकम् । तस्यात्मन्येवोत्पादात् । नापि व्यवहारः । व्यवहारादिरूपस्य तस्य कर्तृनिष्ठत्वात् । उपदानादिरूपस्योपक्षणीयाव्याप्तेः । तस्मात्क्रियास्वातंत्र्यं कर्तृत्वम् । तद्विषयत्वं च कर्मत्वामिति वाच्यम् । न च तयोः कमपि विरोधं पश्यामः । अन्यथा कर्मकर्ताऽपि दुर्लभः स्यात् । किं चास्ति तावत्कारकान्तरसमावेशः । कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथा कर्मकर्त्रोरपि समावेशे को विरोधः ।

* टि० ॥ ३० कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ३० ॥ संसनक्रियायामित्युपलक्षणं । आत्मानं वेदेति वेदनक्रियायां यस्तत्त्याजेति त्यागक्रियायामित्यपि द्रष्टव्यम् । एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्मकर्तृभावविरोध उक्तस्तमाक्षिपति ॥ तत्रेति ॥ नियामकाभावेनेति । अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः । लक्षणविरोध एवानुकूलतर्को भविष्यतीति नियमकाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ क्रियाश्रय इति । क्रियानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । तेन । द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दावादौ कर्मणि नातिप्रसङ्गः । तस्य द्विधाभवनाश्रयाश्रयत्वेऽपि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाभावादिति भावः । प्रसिद्धवैयाकरणानामिति शेषः । मीमांसकाद्याभिमतं कर्मलक्षणमाह ॥ परेति । नन्वत्रान्यसमवेतत्वं क्रियाविशेषणं वा फलविशेषणं वाऽभिमतम् । आवेऽप्यन्यत्वं क्रियाश्रयापेक्षया विवक्षितं फलाश्रयापेक्षया वा । नाद्यः । क्रियाश्रयादन्यत्र क्रियाया असम्भवात् । न द्वितीयः ।

ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनक्रियायां संयोगरूपफलश्रयादेवदत्तशरीरादन्यत्रासमवेतत्वेन ग्रामादेरकर्मत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । उक्तविकल्पक्रमेणाति-
व्याप्यसम्भवप्रसङ्गात् । गमनक्रियाश्रयेदेवदत्तान्यग्रामनिष्ठसंयोगरूपफलमग्निनि देवदत्त एवातिव्याप्तेः । फलश्रयादन्यत्र फलसम्भवाच्च । अथ
कर्मपिक्षमेवान्यत्वं विवक्षितं तदाऽऽत्माश्रयत्वप्रसङ्गः । कर्तर्येतिव्याप्तेश्च । एतेन कर्तुरेवान्यपदार्थत्वेन कर्तृसमवेतक्रियाफलशालित्वस्यैव लक्षणार्थत्वा-
न्नासाश्रयप्रसंग इति निरस्तम् । तावताऽपि कर्तर्येतिव्याप्तेरपरिहारात् । तत्कथमिदं कर्मत्वलक्षणमिति चेन्न । तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रिया-
फलशालित्वस्यैव समुदायार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति ॥ यथेति । अत्र फलमग्नित्वं कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलमुखादिशालि-
न्यतिप्रसक्तैस्तन्निरासाय क्रियापदोपादानम् । सत्यन्तपदव्यावर्त्यमाह ॥ क्रियाफलशालित्वेनेति । गमनफलं ग्रामदेवदत्तप्राप्तिः । सा चोभय-
निष्ठत्वाद्गमनकर्तर्यपीति तस्यापि क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । अस्तु देवदत्तस्यापि कर्मत्वम् । किं तावताऽपीत्यत आह ॥ तथान्वे-
चेति । न च देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीयाप्रसङ्गः । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽनभिहिताधिकारेणानभिहित एव
कर्मणि द्वितीयाविधानात् । प्रकृते च देवदत्तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात्तत्कथं द्वितीयापादनमिति वाच्यम् । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेव-
दत्तस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन द्वितीयापादनसम्भवात् । अन्यथा मामहंजानामीत्यादावपि द्वितीया न स्यादित्यत्र तादर्थ्यात् ।
अतस्तद्वावृत्त्यर्थं सत्यन्तं गृहीतमिति शेषः । ततश्च देवदत्तस्य स्वसमवेतगतिक्रियानधिकरणत्वाभावाच्च तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः
॥ अत इति । कर्मलक्षणपरपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मन्यतोक्तेः कर्मकर्त्रोरैक्ये निरुक्तकर्मलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गा-
त्तयोर्भेद एवावश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः । अपादानेऽतिव्याप्तेर्नंदं कर्मलक्षणमित्याशयेनाह ॥ यत इति । यस्माद् ग्रामा-
दित्यर्थः ॥ तस्यापीति । विश्लेषावधेर्ग्रामस्यापीत्यर्थः । कर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः । उक्तलक्षणोपादानं देवदत्तेत्यादि । देवदत्तसमवेतगतिप्रक्रियोत्तर-

संयोगस्येव पूर्वदेशविभागस्यापिजननोद्भवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशालिवेन गम्यस्य ग्रामादेः कर्मत्ववदवधिमूतग्रामस्यापि परसमवेतगतिक्रियाफलविभा-
 गशालिवाकर्मत्वमिति भावः । नन्वपादानं कर्मापि भवतीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ **तथा चेति** । कर्मणि द्वितीयस्यनुशासनादिति भावः ।
 ननु कौशाम्ब्याः सस्यापि कर्मत्वेऽपादनत्वमेव विवक्षितमिति पञ्चम्येव स्यात् । कर्मत्वस्य चाविवक्षितत्वाच्च द्वितीयाप्रसङ्गः । विवक्षातः कारकाणि
 भवन्तीति वचनादिति चेन्न । अपादानस्य यदि वास्तवं कर्मत्वं तदा विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मविवक्षायां द्वितीयाप्रयोगः
 स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु भवेदेवं यदि विवक्षाप्रयोक्तृमात्रार्थानां स्यात् न त्वेवं किंतु शाब्दिकसंप्रदायानुरुद्धाः । तथा च ग्रामगामादिवद्भवदत्तः
 कौशाम्बी पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यप्रयोग उपपन्न इति चेन्न । प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्रदायमात्रात्सर्वथानिवृत्तकर्मव्यवहारेऽप्यपादाने स्वकृतलक्षणानु-
 रोधेन कर्मत्वमेवेति प्रत्यवस्थाने वस्तुत्वमात्रस्यापि कर्मत्वरूपत्वप्रसङ्गात् । अतिव्याप्यभिधानेऽस्यैव कर्मत्वं किं तु विवक्षा न कर्तव्येति वैध्याकरण-
 सम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्यत्वात् । तथा च न लक्षणालक्षणव्यवस्था स्यादिति भावः । आपादानेतरत्वेनेत्तलक्षणविशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यरुचराह
 ॥ **किं चेत्ति** । यद्वाऽतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह ॥ **किं चेति** । अत्राद्येऽनादिपदेनातीतस्य द्वितीयेन ज्ञानादेः परिग्रहः । कुतोऽनागतदेः
 क्रियाफलशालिवाभावस्तत्राह ॥ **न हीति** । अनागतोर्देविषयस्यैवाभावान्न तत्र फलेत्याद इति भावः ॥ **द्वितीयाऽनुपपत्तीति** । अनागतोर्दे-
 रिच्छादिक्रियां प्रत्यकर्मकत्वेऽनागतादिपदाद् द्वितीया न स्यात् । कर्मणि द्वितीयेति कर्मण्येव तदनुशासनादिति भावः । अनागतोर्देऽलक्ष्यत्वात्तत्रा-
 वर्तमानत्वेऽपि न लक्षणस्याव्याप्तिरित्यरुचराह ॥ **वर्तमानेऽपीति** । ज्ञानादीत्यादिपदेनेच्छादिपरिग्रहः । वर्तमाने घटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यं फलं
 किं भट्टरीत्या ज्ञाततोभयरीत्या संस्कारादिकम् यद्वा । मदीत्या व्यवहार इति विकल्पान्मनसि निधयाद्यं दूषयति ॥ **न तावदिति** । निरा-
कारिष्यमाणत्वादिति । युक्तिचरणे न परिच्छेदकार्यैवेत्यादिना भक्तिचरणे न च प्रमाणतोऽन्या स्यादित्यादिना चेति शेषः । तथा चासम्भव

इति भावः । अस्तु वा ज्ञातता तथाऽप्यव्याप्तिरित्याह ॥ **इच्छादिनेति** । आदिपदेन कृत्यादिसङ्ग्रहः । ज्ञानस्य ज्ञातताजनकत्वात् । परसमवे-
तज्ञानक्रियाजन्यज्ञातरूपफलशालिवेन ज्ञानकर्मणि वर्तमानघटादवुक्तलक्षकर्मत्वस्य सत्त्वऽपीच्छादिक्रियाणां ज्ञाततोत्यादकत्वाभावेनेच्छादिक्रियाज-
न्यज्ञातरूपफलशालिवाभावेनेच्छादिकर्मणि वर्तमानघटादवुक्तलक्षणाभावादव्याप्तिरिति भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ **नपीति** । संस्कारादिक-
मित्यादिपदेन ज्ञाननिवृत्तिपरिग्रहः ॥ **तस्येति** । तथा च ज्ञानादिकर्मणि वर्तमानघटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यसंस्कारादिरूपफलशालिवाभावाच्च तस्य
कर्माता स्यात् । प्रयुक्तात्मन एव ज्ञानादिजन्यसंस्कारादिरूपफलशालिवेन घटादिज्ञानादिकर्माता स्यादिति भावः । न तृतीय इत्याह ॥ **नपीति** ।
व्यवहारीऽपि किमभिवदनादिरूपे विवक्षितः । किं बोधदानादिरूप इति विकल्पं मनसि निधायान्नं दूषयति ॥ **व्यवहारादिरूपस्येति** ।
आदिपदेनाभिज्ञासङ्ग्रहः । ततश्च घटादेस्तत्कर्मत्वाभावापत्तिरात्मन एव घटादिज्ञानकर्मत्वापत्तिरिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **उपादानादिरू-**
पस्येति । आदिपदेन हानपरिग्रहः । उपेक्षणीयाव्याप्तेरित्युपलक्षणम् । कलधैतमलदेरपि तज्ज्ञानकर्मत्वापातादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **क्रिया-**
स्वातन्त्र्यमिति । प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रत्याश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । नन्वस्तु क्रियास्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वं तद्विषयत्वमेव कर्मत्वम् । किं
तावत्तेत्यतो लक्षणविरोधाभावः सिद्ध इत्याह ॥ **न चेति** । ननु क्रियास्वातन्त्र्यविषयत्वयोः प्रत्यक्प्राक्भावलक्षणत्वात्कार्यं न विरोध इत्यत उक्तं
कमपीति । विशेषबलानुपपत्तेरिति भावः । एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादिति चेन्न । सति प्रमाणे तन्निवर्तहेतुभूतभेदाभावे च तत्त्वतिनिधिना तत्
एव च सिद्धेन विशेषेण तन्निवर्तहान्युपगमादिति भावः । एकस्य कर्मकर्तृभावो विरुद्ध इत्यङ्गीकारेऽनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति** । पच्यते फलं
स्वयमेवत्यादिरिति शेषः । कर्मैव सत् यस्ततोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वादनुदरा कान्येतिवत्तद्विवक्षया कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । तत्र व्यतिरिक्तस्य
कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेनैव च वैय्यकरणैः कारकत्वाङ्गीकारात्कर्मत्वं न स्यादिति भावः ॥ **किं चेति** । विवक्षितः कारकाणि भवन्तीति

न्यायेनाधिकरणस्य सतोऽप्यधिकरणत्वस्याविश्रयाऽतिरायमात्रस्यैव विवक्षया कांस्पप्राप्तिरिति करणप्रत्ययः करणस्य च सतोऽप्यतिशयस्याविवक्षयाऽधिकरणमात्रस्यैव च विवक्षया कांस्पपात्र्यामित्यधिकरणप्रत्ययश्च यथेत्यर्थः । इत्यादित्यादिपदेनात्मनाऽऽत्मानं वेत्सीत्यादेः संग्रहः ।

सु० ननु च दृश्यते तावत्कर्मकर्त्रोर्भेदः । न च व्यभिचारो दृश्यते । तेन व्याप्तिनिश्चय इति । मैवम् । दर्शनादर्शनमात्रस्य व्याप्त्यनिश्चायकताया वक्ष्यमाणत्वात् । न च व्यभिचारादर्शनमपि । मामहं जानामीति तदर्शनात् । अन्यथाऽऽत्मसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च नित्यानुमेय एवात्मा । साक्षात्कारस्यापन्होतुमशक्यत्वात् । कश्चिदाह । मानसप्रत्यक्षवसेषोऽयमात्मा । तथाऽपि कर्तृत्वैवास्य न कर्मता । आत्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रतिभासमात्रेण तदापरोक्ष्यसिद्धिरिति । तत्कर्मतातिरिक्तप्रतिभासानिरुक्ते रिक्तमेव वचनम् । किं चाहमितिप्रत्ययः सकर्मको न वा । नेति पक्षोऽनुभवविरुद्धः । जानोतेः सदा सकर्मकत्वावभासात् (च्च) । आद्ये किमस्य कर्मेति वक्तव्यम् । न तावदात्मातिरिक्तम् । घटादावहंप्रत्ययादर्शनात् । 'आत्मसंबन्धिसुखादिकमिति चेन्न । तन्मात्रस्य कर्मतायामात्मासिद्धिप्रसङ्गात् । अहं सुखमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गाच्च । अथ ज्ञानाश्रयः कर्ता । सुखादिविशिष्टः कर्मेति चेत् । आगतं तर्ह्यशतः कर्मकर्त्रोरैक्यम् । किं च युञ्जानस्य निरुपाधिमत्मानं पश्यतोऽहंप्रत्ययो नान्यकर्मक इत्यकर्मको वाऽऽत्मकर्मको वाऽभ्युपगन्तव्यः । गत्यन्तराभावात् ।

टि० अंभ्यभिचरितसहचारदर्शनात्कर्मकर्त्रोर्भेदेन व्याप्तिनिश्चय इत्याशङ्कते ॥ ननु चेति ॥ दर्शनादर्शनमात्रस्येति । सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्रस्येत्यर्थः । व्यभिचाराभावे प्रमाणप्रभृत्तिसहस्रतस्य तस्य व्याप्तिनिश्चायक्यत्वाच्चिरासाय मात्रापदम् ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ।

वैशेषिकपरीक्षायां सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत इत्यादिनेति शेषः । अस्युपेत्यैव व्यभिचारदर्शनं सहचारव्यभिचारदर्शनादर्शनमात्रं न व्याप्तिश्चायकमिति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् । वस्तुतस्तु न व्यभिचारदर्शनमव्यप्तीत्याह ॥ न चेति ॥ नारीत्यर्थः । उक्तरूपज्ञाने आत्मनः कर्मत्वानन्युपभोगेऽनिष्टमाह ॥ अन्यथेति । तत्तत्त्वान्नो नापरोक्ष्यं स्यादिति भावः । नन्वात्मनो नित्यानुमेयत्वाच्चापरोक्ष्यमिति तीक्ष्णपादनतया प्रसङ्गाभासोऽयमित्याशङ्क्यं निषेधति ॥ न चेति ॥ अशक्यत्वादिति । अहमिति प्रत्यक्षस्य प्राणमुन्मात्रसिद्धत्वाच्चापह्नवो युक्तः । अन्यथा घटादि-साक्षात्कारस्याप्यपह्नवप्रसङ्गादिति भावः । वैशेषिकाद्युक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽप्यापरोक्ष्योपादनप्रकारमनूढ दूषयति ॥ कश्चादिति । नन्वेवमस्मिन् कर्तृत्वकर्मत्वसिद्धयेष्टमिदिरित्यत आह ॥ तथाऽपीति । नन्वेवं नापरोक्ष्यमिद्धिः कर्तृत्वेऽप्यत्मानो मानससाक्षात्कारकर्मत्वादित्यत आह ॥ आत्मकर्तृक इति ॥ कर्मेतेति । कर्मताया अवभासमानत्वातिरिक्ताया अनिरुक्तेरित्यर्थः । तथा चात्मानोऽहंप्रत्यये प्रतिभासाभ्युपगमे तत्कर्मत्वस्यैव प्राप्तिर्नात्मनः कर्मेतेति वचनमर्थशून्यमिति भावः ॥ अनुभव विरोध इति । घटादिवद्विषयानुल्लेखितया ज्ञानस्याननुभवात्तत्त्वस्याकर्मत्वमप्राप्ताणिकमित्यर्थः । न केवलं विषयानुल्लेखितया नानुभूयत इत्येव किंतु विषयोल्लेखितैवानुभूयमानत्वाच्चेत्याह ॥ जानानेति ॥ जानातेः सकर्मकत्वावभासेन सविषयकत्वस्य ज्ञानस्वभावत्वस्थितेर्निर्विषयत्वे तत्त्वभावशून्यतया घटादिवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र सप्रतियोगिकेऽभावादौ सप्रतियोगिकत्वस्य स्वभाववदर्शनात्सविषयकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात्स्वभावस्य चानपायास्तावकालिकं सविषयत्वमेव ज्ञानत्वे प्रयोजकं न तु यदाकदाचित्सविषयत्वमात्रमिति वस्तुस्थितिकथनार्थं सदेयुक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्त्वाल्लेखितयाऽहमिति प्रत्ययस्य तत्त्वमकतायास्तत्त्वप्रत्यक्षेणैव सिद्धेस्तत्त्व्याकर्मकत्वमननुभवविरुद्धमित्यर्थः । न केवलं प्रत्यक्षातुभवविरुद्धं किं त्वहंप्रत्ययो न निर्विषयो ज्ञानत्वाच्चादिज्ञानवदित्यनुमानविरुद्धं चेति भावेनानुमानमूलभूतव्याप्तिं व्यभिचाराभावसूचनेनोपादयति ॥ जानानेति ॥ आद्य इति । सकर्मकत्वपक्ष इत्यर्थः । अहंप्रत्ययः

सकर्मको भवन्नास्मिन्निति रक्तकर्मको वा आत्मकर्मको वा । आद्येऽप्यात्मासंबन्धिघटादिकर्मको वा तत्सम्बन्धिमुखादिकर्मको वेति विकल्पान्मनसि निधायान्न
 दूषयति ॥ न तावदिति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ आत्ममिति । अत्रापि किं सुखादिमात्रं कर्मत्यभिमतं सुखादिविशिष्टात्मा वेति विकल्पं मनसि निधायान्न
 दूषयति ॥ तन्मात्रस्येति । अहमिति प्रत्ययव्यतिरेकेणात्मसाधकाभावात्तस्य च सुखमात्रविषयकत्वादत्मासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ अहं
 सुखमित्यादीति । आदिपदेन दुःखादिपरिग्रहः । यथा ह्ययमिति प्रत्ययस्य घटविषयकत्वात् घटत्वेदन्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहो
 अयं घट इति प्रत्ययस्तत्साध्यस्तथा व्यवहारश्च भवतस्तथाऽहमिति प्रत्ययस्य सुखविषयकत्वेऽहंत्वसुखत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहं सुखमिति
 प्रत्ययस्तत्साध्यतादृशव्यवहारश्च स्यातामिति भावः । अस्तु तर्ह्यात्मकर्मक इत्याद्यद्वितीयस्तेन नानुभवविरोधः । न चैवमेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वप्रसक्तिरिति
 वाच्यम् । निरुपाधिस्वरूपस्यैकत्वेऽपि सोपाधिकस्य भेदादेकस्मिन्नपि देहे ज्ञातृज्ञेययोर्भेदोपपत्तेः । अस्तु वा सुखादिविशिष्टस्यात्मनो ज्ञानकर्मत्वं न
 सुखादिमात्रस्यैव व्यवहितद्वितीयः पक्षः । ततश्च नात्मासिद्धिप्रसङ्गो नाप्यहं सुखमिति व्यवहारप्रसङ्गश्च । न चास्मिन्पक्षे विशिष्टस्य विशेष्याभेदेन
 कर्तृत्वकर्मणोरैक्यापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टविशेष्ययोरभेदेऽपि विशिष्टद्वयस्य परस्परभेदाभावेन तदप्रसङ्गात् । अत्र च विशिष्टद्वयस्यैव कर्तृत्वकर्मभावा-
 न्भ्युपगमेन विशेष्यविशिष्टयोस्तदनभ्युपगमादिति शङ्कते ॥ अथेति । न विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरं । कृशानुयुक्तो गिरिस्तद्वज्रयुक्तत्वादित्यादौ
 हेतुसाध्ययौर्वैष्यधिकरण्यप्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ आगतं तर्हीति । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमखण्डमेवेति पक्षमङ्गीकृत्याप्याह ॥ किंचेति ।
 ॥ युञ्जानस्येति । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः ॥ निरुपाधिमिति । सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमित्यर्थः । अतो न तत्र विशिष्टस्य कर्मत्वं वर्तुं
 शक्यमिति भावः । न च तदा शुद्धस्यैव ज्ञेयत्वेऽपि न कर्मकर्त्रोर्भेदसिद्धिर्विशिष्टस्य ज्ञातृत्वसंभवादिति वाच्यम् । तदा सर्वोपाधिग्रहाणेन केवलस्यैव
 ज्ञातृत्वाङ्गीकारात् । उक्तं च खण्डनटीकायां सङ्क्षेपेण । युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनश्रुतिबलादिति ॥ अकर्मको वेत्यादि । अक-

र्मकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वादात्मकर्मत्वमेव वाच्यमिति भावः । विधान्तरेणैव स प्रत्ययः किं न स्यादित्यतस्तस्यासत्त्वाच्च तथेत्याह ॥ गत्यन्तराभावादिति ।

सु० अपरस्तु घटादिसिद्धिद्वयेन चक्षुरादिनोपजनितं विज्ञानं त्रितयप्रकाशरूपं कर्मतया विषयं स्वप्रकाशतया स्वरूप-
माश्रयतयाऽऽत्मानं व्यवस्थापयतीति नात्मनः कर्मता नापि तत्साक्षात्कारासिद्धिरित्याह । स प्रष्टव्यः । किमिदं ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वं नामेति । स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति चेत् । तर्हि वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः । यत्स्वलक्षणमा-
त्राधीनविरीधं कर्मकर्तृभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितविरोधं क्रियाकर्मभावमभ्युपैति । क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते । न च
जन्यजनकयोरैकतोचिता । अन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्याः । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते । प्रकाशा-
न्तरानपेक्षसिद्धत्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न । घटादेरपि स्वप्रकाशतापातात् । न हि घटादयः स्वसिद्धौ प्रकाशान्तरमपेक्षन्ते
किं नाम प्रकाशमेव । स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमिति चेन्न । स्वापेक्षाभावेन स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् । प्रकाशानपे-
क्षसिद्धत्वमिति चेन्न । व्याघातात् । शशविषाणादेरप्येवं सिद्धिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति चेन्न । स्वविषय एव
व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनास्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुताऽनुपपत्तेः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकं तु नोदाहरणीयम् । गुणस्यापि
समासविषताऽङ्गीकारात् । किंचात्मा न चाक्षुषे ज्ञानेऽवभासते । अरूपिद्रव्यत्वादाकाशवत् । अन्यथा रूपित्वप्रसङ्गः ।
कर्मतया प्रकाशे रूपोपयोग इति चेन्न । प्रकाशमानं कर्मतथैव प्रकाशत इति वदन्तं प्रति विशेषणवैयर्थ्यात् । एतेनानुमा-
नेऽपि प्रयोजकान्तरशङ्का निरस्ता । किं चात्मा यदि तदविषयोऽपि तत्र प्रकाशते । हन्त तर्हि रूपज्ञाने रसोऽपि कस्मान्न

प्रकाशते । अनाश्रयत्वादिति चेत् । तत्किं यावज्ज्ञानसंबन्धिज्ञाने प्रकाशते किंवाऽऽश्रय एव । आद्ये चक्षुरादावपि प्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि नियामकं वाच्यम् । न हि घटोऽयमित्यात्माऽवभासते । घटमहंजानामीतिप्रत्ययस्तु घटज्ञानविशिष्टात्मकमकोऽन्य एव । आत्मसिद्धिस्तु कर्मतयाऽपि भविष्यति । एतेन स्वप्रकाशतयाऽऽत्मसिद्धिरपि परास्ता । स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वतद्रूपत्वातिरिक्तायास्तस्या निरूपयितुमशक्यत्वात् । तदेवं न कर्तृकर्मभावो भेदव्याप्त इति सिद्धम् ।

टि०— त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिना प्रामादिकेणात्मनोऽकर्मत्वेऽप्युक्तं स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वेन प्रत्यक्षत्वोपपादनप्रकारं दूषयितुमनुवदति ॥ अपर-
स्त्विति ॥ किमिदमिति । वक्ष्यमाणपेक्षया किंशब्दः ॥ **स्वलक्षणोक्तिः** । परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वमिति स्वमात्रकाल्पितान्यत्वगर्भ-
लक्षणमात्राधीन एकैकस्य कर्तृत्वकर्मत्वविरोधो न वास्तव इति युक्तमेकत्वं कर्तृकर्मणोर्न तु क्रियाकर्मणोरपि । तयोर्विरुद्धत्वाद्विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः । विरुद्धस्वभावत्वमेव कथमित्यतो भेदव्यतिरेकेण क्रियाकर्मभावस्यैवानुपपत्तेरित्याह ॥ **क्रिया हीति** । कार्यो क्रियेत्यर्थः ॥ **अंतर्भावितेति** । अनन्यथासिद्धिनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वमनन्यथासिद्धिनियतपश्चाद्भावित्वं तु कार्यत्वमित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ **न चेति** । एकस्याप्यनेक-
कालसंबन्धितया पूर्वपरभावोऽस्ति । अत उक्तं स्वात्मानं प्रतीति । द्रव्याद्याकारेणाभेदेऽपि मूढयोः पूर्वपरभावोऽस्ति । तत उक्तं तदेवेति । तदनवच्छिन्नकालविशेषैस्त्वैव तत्पूर्वशब्दार्थत्वाद्युपपन्नैकस्यापि पूर्वापरीभावसम्भव इति भावः । प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धत्वं किं प्रकाशभिन्नानपेक्षसिद्ध-
त्वमिममत्वं स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धत्वं चेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न घटादेरपीति** । प्रकाशभिन्नानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तप्र-
काशापेक्षसिद्धत्वात् घटादेस्तत्प्रसङ्ग इति द्वितीयं शङ्कते ॥ **स्वातिरिक्तेति** ॥ **स्वापेक्षाभावेनेति** । कुत्रापि शेषः ॥ **व्याघातादिति** ।

सिद्धेः प्रकाशापेक्षानियमेन सिद्धित्वाक्या तत्सापेक्षत्वस्यैव लभात्सिद्धेः प्रकाशत्वानपेक्षत्वोक्त्याहितेत्यर्थः । सिद्धेः साधकप्रमाणापेक्षत्वनियमाभावान्न
 ग्राघात इत्यरुचेराह ॥ शशेति ॥ स्वविषय एवेति । तद्विषयकज्ञानस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वस्य पटादिज्ञाने दर्शनेन ज्ञानस्य स्वविषय-
 व्यवहारहेतुत्वं वदता स्वविषयताऽवश्यं वाच्या । अन्यथा स्वव्यवहारहेतुत्वमेव न स्यात् । तथा चोक्तरीत्या क्रियाकर्मभावविरोध एवेति भावः । ननु
 तद्विषयमेव तत्र स्वकार्यं करोतीति न नियमः । गाडुकुटादिभ्यः (गाडु कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । गाडादेशालुटादिभ्यश्च परे अङ्गितः प्रत्ययाः लितः
 स्युः) इत्यत्र बहुव्रीहेः स्वाविषयेऽपि कुटे स्वाविषयान्यपदार्थभूतपुटादाविव कार्यकारित्वदर्शनात् । अध्ययनविधिदीपप्रभादौश्च स्वाविषयकस्याप्यन्य-
 स्मिन्नव स्वस्मिन्स्वकार्यकारित्वदर्शनात् । ततश्चोक्तनियमासिद्धेर्ज्ञानस्यापि स्वाविषयकस्य स्वव्यवहारहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ तद्गुणेति ॥
 गुणस्यापीति । प्रधानमन्यपदार्थं प्रति गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कुटस्यापीत्यर्थः ॥ समासविषयत्ववाङ्गीकारादिति । बहुव्रीहे-
 रन्यपदार्थे शक्तिरिति वैयाकरणादिमते लक्षणेति तार्किकादिमते च चैत्र शालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्द-
 विषयत्ववत् कुटस्यापि पुटादिवदन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वस्यैव सत्त्वात् तदविषयत्वम् । तथाऽध्ययनविधि-
 दीपप्रभादेरप्यन्यस्मिन्नव स्वस्मिन्स्वकार्यकारिणोऽपि स्वाविषयत्वमेवेति न तदविषयत्वमिति नोक्तव्याप्तेः कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । एवं स्वप्रका-
 शावनिरुक्तेन स्वप्रकाशतया स्वरूपव्यवस्थापकत्वं ज्ञानस्येयुक्तम् । इदानीं ज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मन्यवस्थापकत्वं परोक्तं दूषयति ॥ किञ्चेति । अप्रयो-
 जकत्वं निराह ॥ अन्यथेति ॥ कर्मतयेति । तथा च रूपवत्त्वस्य चाक्षुषज्ञाने कर्मतया प्रकाशे प्रयोजकत्वादरूपिद्रव्यत्वेन कर्मतया चाक्षुष-
 ज्ञाने प्रकाशाभाव एव साधनीयो न तु अरूपिद्रव्यत्वेन तत्र प्रकाशाभावः । चाक्षुषज्ञानमात्रे रूपवत्त्वस्य प्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वात् । तथा च

सिद्धसाधनतेति भावः । न च ज्ञानस्यारूपद्रव्यत्वेऽपि चाक्षुषज्ञाने भानात्तत्रानैकान्त्यमिति वाच्यम् । तस्यापि पक्षतुल्यत्वेन तदनवकाशात् । अत एव किञ्चैत्युक्तम् । अन्यथाऽऽत्मनो भानस्य पूर्वमदूषितत्वात्किञ्चैत्यनुपपन्नं प्रसज्येतेति द्रष्टव्यम् ॥ **विशेषणेति** । कर्मतयेति विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । सम्भववद्भविचारस्यापि विशेषणताप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **एतेनेति** । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकाराश्रयत्वस्य प्रकाशा-
प्रयोजकत्वेनानाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वासिद्ध्याऽप्रयोजकत्वेनात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमानेऽरूपद्रव्यत्वापेक्षया ज्ञानाश्रयत्वरूपो-
पाधिशङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । उक्तमुपाधिमेवोद्भाव्य दूषयितुं प्रतिबन्दां च तावदाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तत्किमिति** । यद्यभ्यनाश्रयत्वादिति विशिष्योक्तेर्न प्रथमविकल्पावसरस्तथाऽपि यावज्ज्ञानसंबन्धि तावदपि ज्ञाने प्रकाशत एवेत्यङ्गीकृत्य प्रकृते ज्ञानसंबन्धित्वमुपादयितुमाश्रयत्वोपन्यास इत्यभिप्रायसम्भवात्प्रथमपक्षप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **आद्य इति** । चक्षुरादेरपि ज्ञानकारणत्वेन ज्ञानसंबन्धित्वादित्याशयः ॥ **नियामकं वाच्यमिति** । तेन विना चक्षुरादिकरणोदेनं मानं किं त्वाश्रयस्यात्मन एवेति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तच्च दुर्वचमिति भावः । ननु घटज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे घटमहं जानामीत्याद्योल्लेखिचाक्षुषघटज्ञानाकारानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्तिरेवाश्रयतया भाने नियामिकेत्यतो यद्वद्वानं तत्रात्मनोऽवभास एव नास्ति । यत्र च घटमहं जानामीत्यादावस्यत्वाभावभासो न तद्वद्वानं किन्तु घटज्ञानविशिष्टात्मज्ञानमेवेति न तदन्यथाऽनुपप-
त्याऽप्यात्मन आश्रयतया घटज्ञाने भानसिद्धिरित्याह ॥ **न हीति** । ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिध्य-
न्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयतयाऽऽत्मभासे नियामिकेत्यतः स्यादेतदेवं यदाश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिः स्यात् । न चैतदस्ति । चाक्षुषादिज्ञाने कर्मतयाऽवभासेनापि तत्सिद्धिसम्भवात् । ततश्चान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावान्नोक्तनियमसिद्धिरित्याह ॥ **आत्मसिद्धिस्त्विति** । केचित्तु घटमहं जाना-
मीत्यात्मोल्लेखिघटज्ञानाकारानुपपत्तिर्वा तत्राश्रयात्मभाननियामिकाऽऽश्रयतयाऽभानेऽसिद्धिप्रसङ्गो वेति विकल्पं मनसिनिघायाद्य दूषयति ॥ **न हीति** ।

द्वितीयं ब्रूयति ॥ आत्मेति ॥ कर्मनयेति । घटमहं जानामीति घटज्ञानविशिष्टात्मानुमेवे तद्विशिष्टात्मनः कर्मत्वादिति भाव इत्याहुः । अन्ये तु तर्हि घटज्ञाने आत्ममानं न स्यात् । ततश्च तदसिद्धिप्रसङ्ग इति न तदभाव इत्यतो यद्वद्वानं न तत्रात्मा भासते घटोऽग्रमित्यादौ तदभावात् । यत्र चाल्मा भासते घटमहं जानामीत्यादौ तच्च न घटज्ञानमित्याह ॥ न हीति । अत एव न तदसिद्धिप्रसङ्गोऽपीत्याह ॥ आत्मसिद्धिस्त्विति ॥ कर्मनयेति । मामहं जानामीत्यत्रेति शेष इत्याहुः । ननु नात्मसिद्ध्यर्थं तस्य कर्मत्वमाश्रयणीयम् । वेदान्तरीत्या विनापि कर्मत्वं स्वप्रकाशतयैव तत्सिद्धिसम्भवादित्यत आह ' ॥ एतेनेति । एतेनेत्युक्तं हेतुमेव विशदयति ॥ स्वकर्मकेति ॥ अशक्यत्वादिति । उत्तरीयेति शेषः । अयमाशयः । स्वप्रकाशत्वं न तावत्स्वप्रकाशांतरानपेक्षसिद्धिकत्वम् । घटादेरपि तदापातात् । नापि स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धिकत्वम् । स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् । नापि प्रकाशानपेक्षसिद्धित्वम् । व्याघातात् । शशविषाणादेरपि सिद्धिप्रसङ्गाच्च । नापि स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वम् । स्वविषयकत्वं विना तदयोगात् । तस्मात्स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वं वा स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वा स्वप्रकाशत्वमिति वाच्यम् । न च तत्तेषां मते आत्मनः सम्भवति । कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गेन परैस्तदनङ्गीकारात् । अंगीकारे बोधयत्र कर्मतयैवात्मसिद्धेः प्राप्तत्वेनास्मदुक्तप्रकाराबहिर्भाव इति । अत्र च स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्यैव ज्ञानवन्नित्यत्वाच्च कार्यक्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वपर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं मामहं जानामीत्यात्मनोऽकर्मत्वे उत्तरीत्या तदापरेक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मत्वे वाच्ये तत्रैव व्याभिचारान्न कर्तृकर्मभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेन द्वितीयपक्षमुपादत्ते ॥ तदेवमिति ।

अ० ॥ ३० कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ३० ॥ कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ॥ अभेदोऽपि विशेषे स्याद्वह्नी सोऽप्यनपोदितः ॥

सु० तथा च कथं हेतुत्वेनोपादनमित्यत आह ॥ कर्मेति । शोवेकस्यां क्रियायां कर्मेतारौ तयोर्भेद इत्यस्यैव
 व्याप्तिः । किं त्वौत्सर्गिकी । न तु धूमस्येवाग्निना संक्रोचानर्हेत्यर्थः । ततः किं लब्धमिति चेदोपद्वयं परिहृतमिति क्रमेणाह
 ॥ अभेदोऽपीति । यस्मात्कर्मकर्त्रोरुत्सर्गत एव भिदा तस्माद्विशिनष्टि स्वविषयमुत्सर्गविषयाद्व्यवच्छिनत्तीति विशेषोऽपवाद-
 स्तस्मिन्सत्यभेदोऽपि स्यात् । तथा च मामहं जानामीत्याद्युपपन्नं भवति । यतश्चोत्सर्गोऽप्यपवादाभावे बली स्वसाध्यसाधने
 समर्थः । न चास्ति प्रकृतेऽपवादः । तस्मादत्र हेतुत्वेनोपादानमपि युज्यते । यथा न हि स्यात्सर्वा भूतानीत्यौत्सर्गिको भूतर्हि सा-
 निषेधोऽग्नीषोमीयपशुर्हि साविधिनाऽपोद्यते । भवति चानपोदितो ब्रह्मर्हि साध्यकरणीयत्वे प्रमाणम् । नन्वेवं तर्हि प्रमेयत्वानित्य-
 त्वयोरप्येवं वक्तुं शक्यत एव । प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनौत्सर्गिकी व्याप्तिः । अपवादेन त्वाकाशदौ नित्यत्वम् । अपवादाभावा-
 च्छब्दादावनित्यत्वसाधकतेति । ततश्चानैकान्तिकतोच्छेदः स्यात् । मैवम् । सामान्यविषयेण हि ग्रमाणेनार्थे प्रतीति विशेषविष-
 येणापवादौ भवति । ततश्च सर्वत्र असक्ता बुद्धिस्तद्विषयं परित्यज्यान्यत्र विश्राम्यति । न च सर्वभूतर्हि सानिषेधस्यैव प्रमेयत्वा-
 नित्यत्वं व्याप्तेः केनापि ग्रमाणेन प्राप्तिरस्ति । किं नाम प्रमेयत्वं नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सहव्यवस्थितमेवोपलभ्यत इति नात्रा-
 प्युत्सर्गापवादन्यायावकाशः । एवं तर्हि कर्मकर्तृभावोऽपि भेदाभेदाभ्यां सहव्यवस्थित एवोपलब्ध इति कथमत्राप्युत्सर्गापवा-
 दन्यायावकाशः । मैवम् । प्रत्यक्परात्त्वरूपो हि कर्तृकर्मभावः । स तावदापाततो विरोधाद्भेदेन घटनीयो विशेषेण वा । तत्र
 भेदो मुख्यो विशेषस्तु प्रतिनिधिरित्युक्तम् । न च मुख्यप्रतिनिधयोः समकक्ष्यतया प्रतिभासो भवति । अतो भेदः सामान्यतः

प्राप्नोति विशेषस्त्वपवादेनेति युक्तमुक्तम् । यथा चानुगतसामान्याभावेऽप्युत्सर्गपवादन्याससम्भवस्तथा वक्ष्यामः । सोपाधिक-
संबन्धस्य साधनाङ्गताभाववत्सोपाधिकव्यभिचारस्यापि न दूषणाङ्गत्वमिति किमत्रालोचिकम् वक्ष्यते चैतदिति ।

टि० अल्लु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यतस्तत्र च व्यभिचारिणो हेतुवाद्भेतुवेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं दर्शयन् उत्तरग्रन्थमवतारयति
॥ तथा चेति ॥ दोषद्वयमिति । कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इत्याद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारः । नेति द्वितीयपक्षोक्तो हेतुवेनो-
पादानानुपपत्तिरूप इत्येवं प्राक् विकल्पितपक्षद्वयोक्तं दोषद्वयमित्यर्थः । कथं क्वचिदपोदितस्यापि प्रकृतेऽपवादाभावमात्रेण हेतुतयोपादानमित्यत-
स्तथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याशयेनाह ॥ यथाहीति ॥ औत्सर्गिक इति । या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्सर्गिकोऽयं नियम इत्यर्थः ॥ सर्व-
भूतहिंसानिषेधस्येवेति । सर्वभूतहिंसात्वनिषिद्धत्वयोर्व्याप्तेरेवेत्यर्थः ॥ सहच्यवस्थित एवेति । तथा च कर्मकर्तृभावभेदयोरपि
सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः । क्वचित्सह्यवस्थानादापातत इत्युक्तम् ॥ विशेषेणे चेति । मामहं जानामीत्यादिविति शेषः ।
उक्तं जन्माधिकरण इति शेषः ॥ सामान्यत इति । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्तोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनु-
गतसामान्याभावात्कथमुत्सर्गपवादन्यायः । द्वयोः प्रमाणयोरैकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतरस्याप्राप्तमाण्यमेव स्यात् भिन्नविषयत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति ।
सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणापवाददर्शनादित्यत आह ॥ यथा चेति । वैशेषिकपरीक्षायां व्युत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत
इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गपवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वसाधनत्वापादक-
व्यभिचाराक्रान्तः कर्मकर्तृभावः कथं भेदकः स्यादित्यत न व्यभिचारमात्रमसाधनत्वे हेतुः किंतु निरुपाधिकव्यभिचार एवेत्यभिप्रेत्यव्यभिचारमात्र-

स्यादोषत्वं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकमुपपादयति ॥ **सोपाधिकस्येति** । साधनस्य साध्यसाहित्यमात्रं न ग्रामाण्योपयोगि किंतु निरुपाधिप्रागेव । अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य भैत्रीतनयवादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **सोपाधिकेति** । व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारं । व्यभिचारं तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यत्तु स्वभावेन साध्यव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासाधग्रामाण्यकारणमिति भावः । कुत एतदित्यतोऽस्यार्थस्योत्सर्गतोऽपि यथासम्यप-
वादेविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यतीत्यनेन तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वादित्याह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । किमत्र कल्पकमि-
त्यतोऽतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र चेति । तदुत्तरानुव्याख्याने सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणत्वा-
भावादेषागमिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि च सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात्
ह्यस्तन्नभोजनवदित्यनुमानमव्यमानं स्यात् । तत्रापि क्वचिदपथ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलभ्येन व्यभिचारसद्भावात् । न च पथ्यत्वादिवि-
शिष्टभोजनत्वादिकमेव तत्र साधनमिति न व्यभिचारः । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । तस्मान्निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वे
हेतुर्न तु सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं च वक्ष्यत इत्यर्थः ।

अः एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् ॥ अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावात्त्यमुच्यते ॥ अदृशत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गा-
धिका परा ॥ १ ॥

सु० सर्वगतत्वमत्राधिकरणे प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । तत्किं तन्मात्रमुतान्योपलक्षणम् । आद्ये सूत्राणां विश्वतोमुखत्व-
हानिः । शास्त्रार्थवसानं चापद्येत । द्वितीये तूपाधिर्वक्तव्यः । अन्यथाऽधिकरणान्तराभावप्रसङ्गादित्यतः प्रथमाधिकरणोपाधि

वदन्प्रसङ्गात्सर्वाधिकरणोपाधीनाह ॥ एतदिति । एतत्सर्वगतत्वं भावाभिधं सत्ताभिधम् । यावन्तः शब्दाः क्वचिदतीकै स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । क्रिये च ते लिङ्गे च । ततः प्रथमाधिकरणात्परं द्वाभ्याम् अत्ता चराचरग्रहणात् गुहांप्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्येताभ्यामधिकरणाभ्यां चिन्त्येते । नन्वेकमधिकरणं व्यर्थम् । न व्यर्थम् । अ (भ्य) धिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानात् । अन्तर उपपत्तेरित्यन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादिति चाधिकरण-द्वयेन क्रियाप्रधानकभावाख्यं लिङ्गमुच्यते प्रतिपाद्यते । अत्रापि पूर्ववन्नान्यतराधिकरणवैयर्थ्यम् । अत एव क्रिया क्रियया भावो भावेन व्याख्यायत इति परास्तम् । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यत्रोक्तमदृश्यत्वादिलिङ्गमभावाख्यम् । परा परस्मिन्वैश्वानरः साधारणशब्द विशेषादित्याधिकरणे प्रतिपाद्या श्रुतिर्नाम न तु लिङ्गम् । तर्हि पादान्तभावो न संभवतीत्यत उक्तं लिङ्गाधिकेति । लिङ्गान्याधिकानि समानाधिकरणानि यथा सा लिङ्गाधिकेति । यथा प्रथमपादेऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति लिङ्गनिर्णयो बहुनाम-समन्वयलाभार्थस्तथा बहुलिङ्गसमन्वयलाभार्थो नाम विचारोऽत्र न विरुध्यत इति । साक्षात्प्रकर(ण) णिनिष्ठत्वाच्छतेरुपादानं चोपपद्यते । सा च सूक्तादिव्यावर्तकाभ्यादिशब्दोपलक्षणमिति ज्ञातव्यम् ॥ १-२-१ ॥

टि० ॥ उक्तमिति । सर्वगतं तु प्रथममित्यनेनेति शेषः ॥ शास्त्रापर्थवसानं चेति । प्रत्येकं निर्णय इति शेषः ॥ वक्तव्य इति । अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि सर्वेषामप्युदाहरणत्वमिष्यत आह ॥ अन्यथेति । अनेनैव सर्वशब्दनिर्णयादिति भावः ॥ एवमुत्तरत्रेति । क्रियालिङ्ग इत्यादावप्येवं यावन्तः क्रियावाचिनः सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति तात्पर्यं वर्णनीय-

मित्यर्थः । क्रिया च लिङ्गं चेति भ्रान्तिं वारयति ॥ **क्रिये चेति** । संहारकर्मफलमोक्षरूपक्रियात्मके इत्यर्थः ॥ **क्रियाप्रधानकभावाख्य-**
मिति । अन्तःस्थितिरूपभावसाहितं रमणनियमनरूपक्रियात्मकं लिङ्गमित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादिति भावः
 ॥ **अत एवेति** । अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः ॥ **परापरस्मिन्निति** । वसन्ता ब्राह्मणोऽग्नीनादर्घीत नामा पृथग्व्या इत्यादाविव
 समस्येकवचनस्य सुपां सुष्ठुगित्यादिना डादेश इत्याशयः ॥ **तर्हीति** । पादार्थस्यान्यत्र प्रसिद्धलिङ्गसमन्वयस्याप्रतिपादनादिति भावः । कथमेतावता
 पादसङ्गतिरस्येत्यतः फलतः पादसङ्गतिं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं दर्शयति ॥ **यथेति** । लिङ्गनिर्णयः अन्तःस्थित्वरूपलिङ्गसमन्वय इत्यर्थः ॥ **बन्धिति** ।
 इन्द्रसवित्रादिवहुनामेत्यर्थः ॥ **बहुलिङ्गेति** । पाचकत्वाद्येनेकलिङ्गेत्यर्थः ॥ **नामेति** । वैश्वानरनामेत्यर्थः । नन्वत्र वैश्वानरनामसमन्वयेन
 तत्समानाधिकरणतया श्रुतपाचकत्वाद्येनेकलिङ्गसमन्वयसिद्धिवदेतत्प्रकरणैकैकलिङ्गसमन्वयेनापि तत्समानाधिकरणतया श्रुतनामलिङ्गसमन्वयसिद्धिस-
 म्भावार्थं तदर्थं पादासङ्गतेवैश्वानरनाम्न उपादानं सूत्रमाख्ययोरित्यत आह ॥ **साक्षादिति** । लिङ्गानामपि श्रुतिवत्प्रकरणनिष्ठत्वेऽपि न
 तदुपक्रमनिष्ठत्वम् । ततश्च साक्षादव्यवधानेन प्रकरणोपक्रम एव श्रुतत्वाच्छ्रुतेः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदुपादानं सूत्रमाख्ययोर्युक्तमिति भावः ।
 यद्वा । प्रकरणनिष्ठत्वं सूक्तव्यावर्तकत्वम् । तच्च यद्यपि प्रकरणस्थलिङ्गानामयस्ति । तथाऽपि न श्रुतिवच्छ्रुतेर्ज्ञेयमिति प्रकरणव्यावर्तकत्वात् लिङ्गानां च
 विलम्बेन व्यावर्तकत्वात् । ततश्चोक्तरीत्या प्राबल्याच्छ्रुतेरेवोपादानमुपपद्यते । अत एव वक्ष्यति सा च सूक्तादिव्यावर्तकेत्यादिना । अथवा । साक्षादिति
 श्रुतेरुपादानमित्यनेन सम्बध्यते । प्रकरणनिष्ठत्वस्य श्रुतिलिङ्गासाधारणत्वेऽप्युपक्रमे श्रुतत्वादासाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन श्रुतेरेव प्रकरण-
 निष्ठत्वलाभेन साक्षादित्यस्य तदर्थत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । लिङ्गानामप्यत्रोपलक्षणतयोपादानेन तत्तौल्यनिरासाय श्रुतेरित्यनेन संबन्धस्य सप्रयो-

जनत्वात् । ततश्च श्रुतिलिङ्गानां सर्वेषामप्यत्रोपादानात्कुतः श्रुतेष्वामत्रोपादानमिति शङ्काऽजवकाशेऽपि कुतः श्रुतेरेव साक्षान्मुख्यतः । स्वशब्देनेति यावत् । सूत्रमाथ्ययोरुपादानमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । सूत्रादीत्यादिपदेन विधादिपरिग्रहः ॥ १-२-१ ॥ * *

अः ॥ ॐ अत्ता चराचराग्रहणात् ॐ ॥ अनित्यत्वात्क्रियाणां तु क्रथमेव स्वरूपता ॥

मु० ॥ ॐ अत्ता चराचराग्रहणात् ॐ ॥ अत्र यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेदं यत्र स इति वाक्यमुदाहृत्याचारं केचिद्वृत्तिकारा विचारितवन्तः । तद्विहाय स यद्यदेवास्तजत तत्तदनुमधिप्रयेति वाक्यमुदाहृत्याचारं व्यचीचरद्भगवान् भाष्यकारः । कश्चात्र विशेषः । उच्यते । अत्रानुमधिप्रयेत्येतीति चात्ता साक्षात्प्रतीयते । तत्रत्वोदनेपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयः । अदधात्वनुगतिश्चात्र । न चोपलक्षिते नियमोऽस्ति । किञ्च चराचराग्रहणादिति हेतुत्र सर्वं वाऽचीति कण्ठोक्तः । तत्र तु ब्रह्मक्षेत्रमृत्युपदैश्चराचरास्योपलक्षणमित्यस्ति महान्विशेषः । नन्वेवं तर्हि श्रुत्यनुगमाय सर्वग्रहणादिति कुतो न कृतम् । अस्ति प्रयोजनं चराचराग्रहणस्य सर्वग्रहणादित्युक्ते शक्नोति पूर्ववादी वदितुम् । अदितिरपि सर्वस्य स्वभोग्यस्यान्नपानादेर्मोत्कीति । तत्र नायं सर्वशब्दः संकुचितवृत्तिः । किं नाम स तथा वाचेत्यादि-पूर्ववाक्यपर्यालोचनया चराचरावर्चीति वक्तव्यम् । तदनेन द्योतयतीति । यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तेऽभिहितं लक्षणं च लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमिति लक्षणसूत्रे प्रतिपादितम् । अत्र क्रियालिङ्ग-समन्वय इत्युक्तम् । तथा चादनादिक्रियाणां परमेश्वरस्वरूपत्वमुक्तमिति तदाक्षिपति ॥ आनत्यत्वादिति । तुशब्दः सर्वगत-

त्वादिव्यवच्छेदार्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्राकाशसम्भवनार्थः । कथमित्याक्षेपे । कथमेव न कथंचिदपीत्यर्थः । स्वरूपता परमेश्वरस्वरूपता । परमेश्वरस्य हि नित्यत्वं जन्मादिभूतलब्धम् । स्वयमनित्यस्य सकलकारणत्वानुपपत्तेः । यत्कलु यस्य जनकं न तस्यासौ जनको यच्च विनाशकं न तस्यासौ विनाशक इति । क्रियाणां त्वनित्यत्वं सुप्रसिद्धम् । तथा च नित्यानित्ययोः कथमभेदः स्यात् । विरुद्धधर्माध्यासस्य भावभेदाव्यभिचारात् । अन्यथा जगति भेदाभावप्रसङ्गात् । ततो यदि नाम सर्वगतत्वादीनां यावद्ब्रह्मविनाशमेव दस्तथाऽपि न क्रियाणामसौ युज्यत इति । ❀

टि० ॥ ३० अन्ता चराचरग्रहणात् ३० ॥ वृत्तिकारान्तरोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकारणामनर्थकमित्यतस्तस्यानुपपन्नत्वाद्धुक्तं तदनदरेण वाक्यान्तरोपदानमित्याशयेनोदाहरणद्वयस्वरूपं तावद्दर्शयति ॥ अत्रेति । यस्य परमात्मनो ब्रह्मक्षेत्रं चोभे जातौ प्रसिद्धौन्नजोदने भवतः यस्य च मृत्युः सर्वमारको यम उपसेचनमोदनमिश्रघृतवत्तिष्ठति । तं नावितो दुश्चरितादिति पूर्वमन्त्रप्रकाशितोपायवान् यथा वेद ईथमन्यस्तद्ब्रहितः को वेद । यत्र च सोऽन्ता कारणरूपो वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं को वेदेति परकीयविषयवाक्यार्थः ॥ कश्चेति । किमाक्षेपे न कोऽपीत्यर्थः ॥ अत्रेति । भाष्यकारोदाहृतवाक्य इत्यर्थः ॥ अतुमभिधियतेतीति । अर्त्तित्ववैवातुमित्यत्र न प्रत्ययबलेन कर्तृत्वलाभः । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्यायामिति (तुमुण्वुलौ मान्तत्वात् कृन्मेजन्त इत्यनेनाव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावः इति वचनात् भावे तुमुन् । कृष्णं ब्रष्टुं याति । ष्वुल् कर्त्तरि । कृष्णं दर्शको याति ।) तुमुनो भाव एव विधानेनात्तीत्यत्रेव कर्त्तरि प्रत्ययाभावात् । यदि तुमुनपि कर्त्तर्येव स्यात्तदा सेनादयोऽपि कर्त्तरि कृदित्येव कर्त्तरि भविष्यन्ति किं तुमर्थ इत्यनेनातस्तुमर्थग्रहणत्वकुत्तावदयमपकृष्यते । न चान्यत्रान्योऽर्थो निर्दिश्यतेऽनिर्दिष्टार्थश्च

प्रत्ययः स्वार्थे भवन्ति धातोश्च स्वार्थो भाव एवेति न तद्वलेन कर्तृत्वलाभः । किं व्यप्रियतेति पदसमाभिव्याहारादेवेति ज्ञापयितुमत्तुमिलेवानुक्त्वाऽ
 तुमप्रियतेत्येतावदुदाहृतम् ॥ साक्षादिति । मुख्यवृत्त्यर्थः ॥ तत्र त्विति । वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः ॥ उपलक्षणीय इति ।
 ओदनादितादनीयवोपलक्षणद्वारेणोदनापेक्षेन पदाम्यमत्ता लक्षणीय इत्यर्थः । ओदनादिपदस्य तदवाचकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणापि
 वैलक्षण्यमुदाहरणयोराह ॥ अदीति । अत्तुमिलत्र तुमनोऽन्तीत्यत्र लटोऽन्तेत्यत्र वृचश्च श्रवणेन श्रुतिसूत्रयोः प्रत्ययकृतवैलक्ष्ये सत्यप्यदिधात्वनु-
 गतिरस्यस्मदुदाहरणेऽस्ति न तु परकीयोदाहरणेऽतोऽपि तत्परित्याग इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लक्षणया लभमत्ता परमत उपलक्षणीयो भाष्यकारमते
 साक्षाच्छ्रुत इति वैषम्यमभिहितम् । वस्तुतोऽत्रात्तुव लक्षणया न लाभः सम्भवतीत्याह ॥ न चांपलक्षित इति । अत्तुप्रतियोग्यवत्त्वमवोदनी-
 पसेचनपदाम्यामुपलक्षणीयमिति नियमे हि तदप्रतियोग्यत्तुप्रतीतिनियमेन लक्षणया स्यात् । न चैवं नियमोऽस्ति । भोक्तृत्वसंहृत्यप्रतियोगिभोज्यत्वसं-
 हार्यत्वयोरपि ताम्यामुपलक्षणसम्भवेन तदप्रतियोगिनोभोक्तृत्वसंहृत्तोरपि लक्षणीयत्वसम्भवात्तुनियमेन प्रतीतिरिति भावः । उदाहरणयोर्वैलक्षण्यान्तरमाह
 ॥ किञ्चेति ॥ अत्रेति । भाष्यकारीयोदाहरण इत्यर्थः ॥ तत्रेति । वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः ॥ अस्ति महान्विशेष इति ।
 अतः परकीयोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकाराणां युक्तमित्याशयः । क्रियायाः समन्वेतव्यत्वस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा लक्षणत्वा-
 सिद्धेस्तत्सिद्धावपि लक्ष्यभेदासिद्धेर्न क्रियायाः स्वरूपवाक्षेपो युक्त इति तत्परोत्तरवाक्यमसङ्गतमित्यतः क्रियायाः समन्वेतव्यत्वं लक्षणत्वं लक्ष्याभिव्यक्तं
 च प्रसञ्जकप्रदर्शनोपपादयत् भाष्यकारीयमाक्षेपं सङ्गमयति ॥ यदस्मिन्निति ॥ आनन्दमयाधिकरणान्त इति । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां
 तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । तद्वाचकं शब्दनामित्यत्रेति शेषः । तत्र समन्वेतव्यशब्दानां भगवति
 महायोगोक्त्या तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धार्थानां भगवति निरवधिक्तवानन्याधीनत्वप्रतिपादनेन भगवच्छक्षणत्वस्यैवाभिहितत्वात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थश्चैविका-

कारैस्तदग्रन्थव्याख्यानावसरे एतदुक्तं भवतीत्यादिनेत्यत्र समुगधतयाऽनुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ **लक्षणसूत्र इति** । लक्ष्यलक्षणयोर्भेद इत्या-
 दिनाऽतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति शेषः ॥ **अत्र चेति** । अत्रेति सूत्र इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । सर्वगतत्वाधिकरणे
 क्रियालिङ्गे ततः परमित्यनेनेति शेषः । एवं च प्रसञ्जकस्तद्भावासिद्धिः अक्षेप इत्याह ॥ **तथा चेति** । सूत्रोपात्तस्यैव नात्र समन्वयः । तथा
 सति विश्वतोमुखत्वाभावेनासूत्रत्वप्रसङ्गात् । किं नाम सूत्रोपात्तात्तदशब्दोपलक्षितक्रियात्मकाः सर्वेऽपि शब्दा अत्रोदाहरणमिति भावेनानित्यत्वात्क्रियाणा-
 मिति भाष्ये बहुवचनमिति मनसि निधायोक्तमदनादिक्रियाणामिति ॥ **अत्रेति** । अन्यथा सर्वगतत्वादिसाधारणत्वे चोद्यस्य प्रथमातिक्रमे कारणा-
 भावेन सर्वगतत्वाधिकरण एव कर्तव्यतयाऽतुत्वाधिकरणे तदाक्षेपानौचित्यप्रसङ्गादिति भावः । अवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रयुक्तनतापरिहाराय तत्परतया
 व्याचष्टे ॥ **स्वरूपतेति** । ननु परमेश्वरस्य नित्यत्वासिद्धेः सिद्धत्वे वा क्रियाणामनित्यत्वासिद्धेः सिद्धत्वे वा नित्यानित्ययोर्भेदे साधकाभावेनाभेदे
 बाधकाभावेन च तद्भेदासिद्ध्याऽभेदोपपत्तेर्निर्दोष्यमाक्षेप इत्यत आह ॥ **परमेश्वरस्य हीति** । जन्मादिसूत्रे नित्यवानुक्तेः कथं तल्लाम
 इत्यतोऽर्थतस्तल्लाम इत्याशयेनाह ॥ **स्वयमिति** । स्वयमनित्यस्यापि सकलकारणत्वं किं न स्यादित्यतोऽनित्यत्वेऽनित्यमावर्तेनोत्पत्तिमत्त्वस्यापि
 प्राप्तेरुत्पादकविनाशकत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्सोत्पादकविनाशकौ प्रत्यस्योत्पादकत्वविनाशकत्वसम्भवाच्च सकलकारणत्वमित्याशयेन स्वोत्पादकविना-
 शकौ प्रत्युत्पादकत्वविनाशकत्वसम्भव एव कुत इत्यतस्तथा दर्शनादिति भावेन व्याप्तिद्वयं दर्शयति ॥ **यत्स्वत्विति** । द्वितीयशङ्कां परिहरति
 ॥ **क्रियाणामिति** । भेदे साधकाभावशङ्कां परिहरति ॥ **विरुद्धेति** ॥ **भावभेदेति** । भावशब्दः पदार्थमात्रपरः । ततश्च पदार्थभेदव्युत्पत्त्या-
 दित्यर्थः । केचित्तु विरुद्धधर्माधारौ भावौ भिन्नाविति व्याप्तेरित्यर्थः । घटाभावे विद्यमानस्य घटाभावस्य घटाभावापेक्षया विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि न

वशाभावाद्भिन्नत्वमात्राधिक्रियात्मत्वादिमत इति तर्श्या व्यभिचारपरिहाराय भावपदम् । स्वमते प्रतियोगिनिरूप्यस्याप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यनि-
रूप्यधर्मभिन्नत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय भावपदमावश्यकमित्याहुः । चतुर्थी शङ्कां परिहरति ॥ अन्यथेति । तुशब्दोक्तसर्वगतत्वादित्यवच्छेदप्रकार-
मुपपादयन्नाक्षेपमुपसंहरति ॥ तत इति ।

अ० इत चेत्सविशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिरः ।

सु० परिहरति ॥ इति चेदिति । नेत्यव्याहारः । कुतः । न केवलमश्वरः स्थिरोऽपि तु स तदीयो विशेषो
धर्मोऽपि क्रियारूपः स्थिरो यत इति शेषः । अत्र तु क्रिया स्थिरेत्येतावदेव वक्तव्यं विशेष इति तु क्रियायाः परमेश्वर-
व्येऽप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेन तद्धर्मताऽप्यङ्गीकरणीयेति ज्ञापयितुम् । न केवलं स विशेषः सर्वगतत्वादिः स्थिरः किंतु
क्रियाऽपि पारमेश्वरी स्थिरा यत इति वा योज्यम् । अनेन क्रियाया अपि नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्यासिद्धिरुक्ता ।
तथा हि । ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते उत नित्यत्वे बाधकसद्भावात् । अथवा तत्साधक-
प्रमाणाभावात् । नाद्यः । ईश्वरस्य तत्क्रियायाश्चातीन्द्रियत्वेन तदनित्यत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रत्येतुमशक्यत्वात् । लिङ्गाभावेनानु-
मानानुपपत्तेः । क्रियात्वं लिङ्गमिति चेन्न । तत्किं धान्वर्थत्वं परिरस्पन्दत्वं वा । नाद्यः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया च
व्यभिचारात् । न द्वितीयः । सर्वक्रियाणामपरिरस्पन्दत्वेन भागासिद्धत्वात् । ईश्वरपरिरस्पन्दपक्षीकोरेऽप्याश्रयासिद्धिः । परेण
तस्यानङ्गीकृतत्वात् । अङ्गीकोरेऽप्यनैकान्यम् । क्वचिदनीश्वरपरिरस्पन्दानामपि नित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्रियात्वस्या-

नित्यत्वेन विना वृत्तौ बाधकाभावादग्रयोजकता च । कार्यत्वेन सोपाधिकत्वं च । तस्यापि साधने बाधः । प्रमाणस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । असत्यावराणादौ प्रागृध्वं चानुपलम्भो लिङ्गमिति चेत् । अनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः ।
योग्यतया विशेषेणोऽसिद्धेः । अन्यथा गगनादिना व्यभिचारात् । द्वितीये त्वसिद्धिः । आगमादिनोपलब्धेः । एतेनावराणाद्य-
भावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरपि प्रत्युक्ता । वर्णनित्यत्ववादेऽनैकान्त्याच्च । किंच नित्योऽपीश्वरपरिस्पन्दः कदाचिदभिव्यक्ते
कदाचिदेवोपलभ्यत इत्यङ्गीकारे न बाधकं पश्यामः । व्यक्तिरप्यादिग्रहणेन गृह्यत इति चेन्न । सन्दिग्धविशेषणसिद्धेः । अस्तु
तर्हि फलानुपलम्भो लिङ्गमिति चेन्न । सर्वथाऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वात् । न हीश्वरपरिस्पन्दक्रिया कदाऽपि न संयोगविभागलक्षणं
फलं जनयतीति युज्यते । तथा सति परिस्पन्दत्वानुपपत्तेः । नित्यसंयोगविभागजन्मानुपलब्धेरिति चेन्न । नित्यगुणादिना
व्यभिचारात् । कदाचिदेव संयोगादिजन्म विवक्षितमिति चेत् । तथाऽपि गगनादिना व्यभिचारः । कदाचिदेव संयोगाद्य-
समवायिकारणत्वमस्त्विति चेन्न । कदाचिदिति विशेषणवैयर्थ्यात् । तत्परित्यागेऽप्यसमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वेनासिद्धेः ।

टि० ॥ उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति । भगवद्धर्मोणां भगवता सविशेषभेदस्य जन्माधिकरणे उक्तत्वादद्विगुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाण-
त्वाद्विशेषबलेन तद्धर्मवोपपत्तिरिति भावः । ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाया अनित्यत्वे प्रमाणं भवत्यत्यक्षमनुमानमगमो वेति विकल्पान्मनसि
निधयाद्यं तावहूयति ॥ ईश्वरस्येति । द्वितीयं दूषयति ॥ लिङ्गाभावेनेति ॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति । ईश्वरीयैरिति शेषः ॥ सत्तया
चेति । सर्वपदार्थसम्बन्धिन्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । ज्ञानादीनां धात्वर्थरूपक्रियात्वेऽप्यनित्यत्वाभावादिति भावः । अत्र सत्तायां

व्यभिचारो न्यायरीत्या द्रष्टव्यः । मतन्तरेऽनित्यस्यपि तत्र सत्त्वादीश्वरसम्बन्धिसत्ताविवक्षायां च ज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्ताभिरीति वक्तव्यतया ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नैः सत्तया चेति पृथगुपादानायोगादिति ध्येयम् । हेतुकृतं क्रियात्वं पारिस्पन्दत्वमिति द्वितीयेऽपि वाच्यं किं पक्षीभूतक्रिया धात्वर्थमात्रमेवाभिमत-
किन्ना परिस्पन्द एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सर्वक्रियाणामिति** । तथा सति ज्ञानादिरूपक्रियाणामपि धात्वर्थत्वेन पक्षतया
तासां च पारिस्पन्दत्वाभावाद्भागासिद्धिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **ईश्वरपरिस्पन्देति** । अनैकान्त्यमेवोपपादयति ॥ **वचचिदिति**
॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यता ज्ञेयत्वादिनेति शेषः । क्रियात्वेनैव कार्यत्वस्यापि पक्षे साधनेन साधनव्यापक-
त्वात्कथमपुर्धित्वमित्यत आह ॥ **तस्यापीति** ॥ **बाध इति** । आगमबाध इत्यर्थः ॥ **प्रमाणस्येति** । आगमस्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वा-**
दिति । क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरित्यादिनेति शेषः । क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते ॥ **असत्यावरणादाविति** ।
आवृततया प्रागूर्ध्वं चानुपलभ्यमाने व्यभिचारवारणाय विशेषणभागः । प्रागूर्ध्वं चोपलभ्यमाने तद्वारणाय विशेष्यभागः । आदिपदं तु
वर्णनित्यत्ववादे तत्रानैकान्त्यपरिहाराय । तत्राव्यञ्जकेऽसति नानुपलब्धिरिति न व्यभिचारः । एतच्च व्यक्तिरप्यादिग्रहणेन गृह्यत इत्यादिनोत्तरत्र
वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । प्रत्यक्षेणानुपलम्भ इति प्रथमेऽपि किं योग्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयोऽभिमतः । किंवा प्रत्यक्षेणानुपलब्धि-
मात्रेण । नाबं इत्याह ॥ **योग्यतयेति** ॥ **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन योग्यत्वे सतीति विशेषणासिद्ध्या विशिष्टहेत्व-
सिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यथेति** । गगनादेरस्यसत्त्वावरणे प्रागूर्ध्वं च प्रत्यक्षेणानुपलम्भमानत्वेऽनित्यत्वाभावादिति भावः । अस्तु
तर्हि प्रमाणमात्रेणानुपलम्भो हेतुरित्याद्यद्वितीयो निरवधवादित्यत आह ॥ **द्वितीय इति** ॥ **असिद्धिरिति** । हेतुविशेषासिद्ध्या विशिष्टहेत्व-
सिद्धिरित्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति ॥ **आगमादिनेति** । ज्ञानं नियं क्रिया नियेत्यागमेन तन्मूलकानुमानेन चेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** ।

कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । अयोग्यतया प्रत्यक्षेणोपलम्भस्य कदाऽप्यभावेनासिद्धेः । नान्त्यः । आगमादिना सर्वोपलम्भेन कदाचिदेवोपलम्भस्याप्यसिद्धत्वादिति पूर्वोपन्यस्तसिद्धिरूपदूषणेनैवेत्यर्थः ॥ **वर्णनित्यत्ववाद इति ।** असत्यावरणे प्रापूर्ध्वमनुपलम्भमानत्वस्य वा आवरणभावे सति कदाचिदेवोपलम्भमानत्वस्य च वर्णेषु सत्वेऽप्यनित्यत्वाभावात्तत्रानैकान्त्यमित्यर्थः । न्यायमतेऽनित्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वान्नैकान्तमित्यत उक्तं वर्णनित्यत्ववाद इति । यद्यपि हेतुद्वयस्यादिपदार्थधटितवान्न तत्रानैकान्त्यं तथाऽपि तदन्तर्भावे वक्ष्यमाणदोषभयात्तदनन्तर्भावं सिद्धवत्कृत्यानैकान्त्याभिधानमिति द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयमनैकान्तिकत्वेन दूषयित्वाऽप्रयोजकत्वेनापि दूषयति ॥ **किंचेति ।** एतदप्यादिपदार्थानन्तर्भावं मनसि निधायोक्तमिति द्रष्टव्यम् । आदिपदार्थधटितहेतौर्वर्णेष्वभावात्तत्रानैकान्त्यं नाप्यप्रयोजकत्वमिति शङ्कते ॥ **व्यक्तिरपीति ।** एतच्चाद्यहेत्वभिप्रायेणाव्यञ्जकासत्त्वपरम् । द्वितीयहेत्वभिप्रायेण तु यथाश्रुतपरम् । ततश्चासत्यावरणेऽसति चाव्यञ्जकं प्रापूर्ध्वमनुपलम्भमानत्वमाद्यहेत्वर्थः । सत्यावरणभावे सति च व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलम्भमानत्वं द्वितीयहेत्वर्थः । न चैतद्धेतुद्वयं वर्णेष्वस्ति । अव्यञ्जकेऽसति प्रापूर्ध्वमनुपलम्भमानत्वस्य वा व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलम्भमानत्वस्य वाऽभावान्न व्यभिचारः । अव्यञ्जकेऽसतीति हेतुविशेषणादव्यञ्जकप्रयुक्तं प्रापूर्ध्वमनुपलम्भोपपादनमनुपपन्नम् । व्यक्त्यभावे सतीति विशेषणाद्वाक्तिकादाचित्कत्वप्रयुक्तं कदाचिदेवोपलम्भमानत्वोपपादनं चानुपपन्नमेवेति नाप्रयोजकत्वमपीति भावः । एतच्चाविदितसिद्धान्त्याशयस्य पूर्ववादिनश्चाद्यमिति ध्येयम् । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **सन्दिग्धेति ।** अनित्यत्वासिद्धेः प्रागसत्यावरणेऽसत्यव्यञ्जक इत्यादिविशेषणानां पक्षे सन्दिग्धासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **फलानुपलम्भ इति ।** अत्र फलभाव एव लिङ्गमनुपलम्भग्रहणं तत्साधकन्तयेति द्रष्टव्यम् । किमत्र कदाचिदपि फलभावो लिङ्गतयाऽभिमतः सर्वदा फलभावो वेति विकल्पं मनसि निधायान्न दूषयति ॥ **सर्वथेति ।** कदाचिदपि फलभावस्येत्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति ॥ **न हीति ॥ तथा सतीति ।** कदाचिदपि संयोग-

विभागजनकत्व इत्यर्थः ॥ **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति ।** संयोगविभागजनकत्वस्य तल्लक्षणतया कदापि संयोगाद्यजनकत्वे तल्लक्षणानाक्रान्ततया परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । सर्वदा फलभावो हेतुरिति द्वितीयं शङ्कते ॥ **नित्यामिति ।** अनुपलभ्यग्रहणप्रयोजनमुक्तमनुसंधेयम् । सर्वदा फलभावोऽपि किं यथाश्रुत एव विवक्षितः कदाचिदेव फलभावरूपो वेति विकल्पं मनसि निधायान्नं दूषयति ॥ **नित्यगुणादिनेति ।** साध्याभावप्रदर्शनाय निरस्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः । सर्वदा संयोगाद्यजनकत्वं सर्वथा संयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्तिकमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **कदाचिदेवेति ।** अतो न सर्वथा संयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्त्यमिति भावः । कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वादित्यत्रापि किं जनकत्वसामान्यस्यैव विवक्षितं तदसमवायिकारणत्वरूपतद्विशेषस्येति विकल्पं मनसि निधायान्नं दूषयति ॥ **तथा सतीति ।** मास्तु तर्हि नित्यगुणादिष्वनैकान्त्यं गगनादिनित्यद्रव्ये कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वेन तत्रानैकान्त्यादनुमानमसदेवेत्याशयः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **कदाचिदिति ॥ वैयर्थ्यादिति ।** संयोगाद्यसमवायिकारणत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारादिति भावः ॥ **अस्तु तर्हि कदाचिदिति ।** विशेषणपरित्यागेन संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमेव क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गमित्यत आह ॥ **तत्परित्यागेऽपीति ॥ दुर्निरूपत्वेनेति ।** वैशेषिकपरीक्षायां समवायस्य निराकारिण्यभावेन समवायिनोऽसंभवात्तत्प्रत्यक्षासन्नत्वलक्षणस्यासमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।

सु० किंच द्वितन्तुकावयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । ततो द्वितन्तुकारम्भकसंयोगविनाशः । तत्राशे द्वितन्तुकविनाशः । अथेदानीं तन्तोः कार्यसंयुक्तप्रदेशविभागः । ततश्चोत्तरप्रदेशसंयोगः । तस्मात्कर्मणो विनाश इति परेषां प्रक्रिया । एवं च यथाऽनेककालवर्तिन्यपि क्रिया कदाचिंसंयोगाधारभते न यावत्सत्त्वम् । तथा नित्यापि

कदाचित्संयोगाद्धारभतां को विरोधः । सामान्यवच्चे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न । विशेष्यासिद्धेः ।
 बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य परमाण्वादौ व्यभिचारात् । किंच वर्णनित्यत्वे स्फुटोऽस्य व्यभिचारः । नाप्यागमादीश्वरक्रियाऽ
 नित्यतावगतिः । स हीश्वरक्रियाऽनित्येत्येवमात्मको वा । स इमान्लोकानसृजेतत्येवमात्मको वा । आद्यस्तु नोपलभ्यते ।
 द्वितीयस्तु स्पष्टतः सोऽकामयेतत्यादिना तुल्यः । तत्र यदि क्रियाया अनित्यत्वं ज्ञानादेरपि कुतो न भवेदिति । अस्तु तर्हि नित्यत्वे
 बाधकसद्भावादिति द्वितीयः पक्षः । तथा हि । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया विद्येत तदा तथैव श्रुत्यादावुपलभ्येत । जननविनाशौ
 च घटस्य युगपत्प्रसज्येयाताम् । किंच यदीश्वरक्रिया नित्या स्यात्तर्हि क्रियायाः संयोगविभागौ प्रत्यनेपक्षकरणत्वात्तदुत्पत्तिमात
 त्यप्रसङ्गः । अपि चेश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वा । नेति पक्षे क्रियात्वं व्याह्रयेत् । आद्येऽपि किं स्वसत्तोत्तरक्षणे उत
 विरम्य । नाद्यः । स्वसत्ताया इदं प्रथमताभावेन संयोगादिविशेषस्य विवक्षितक्षणादपि पूर्वमुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।
 पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारायोगात् । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वेन कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्ते-
 श्चेत्यत उक्तं शक्त्यात्मनेति । अयमर्थः । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युच्यते । अतः शक्तिरूपेण स्थिरा सा यदा व्यज्यते
 तदा व्यवहारालम्बनं तत्तत्कार्यजननी च भवतीति न कश्चिदोष इति । क्रिया शक्त्यात्मना व्यक्तिशक्तिरूपेण
 कारणेनेति वा ।

टि०—नित्यत्वेऽपि कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वोपपत्तेरप्रयोजकात्वाच्च न तेन नित्यत्वसाधनं युक्तमित्याह ॥ किञ्चेति । ननु

संयोगविभागजननेऽनपेक्षकारणस्य कर्मणो नित्यत्वे कथं कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वमित्यतोऽनित्यक्रियाया अपि यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वा-
यावत्तदुपपत्तेरित्याशयेनानित्यक्रियाया यावत्सत्त्वं संयोगाद्वजनकत्वं परीत्यैवोपपादयति ॥ **द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तु समवायिकारणे यस्या-
वयविविशेषस्य स द्वितन्तुकः । तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । पेशां वैशेषिकाणाम् ॥ **प्रक्रियेति** । यथा चैतत्तथा विभागजविभागनिरूपणावसरे
परप्रश्ने स्पष्टम् । एवं च क्रिया यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वनियमाभावात् । नित्यत्वेऽपि न तत्प्रसङ्ग इत्यप्रयोजकत्वं सिद्धमित्याह
॥ **एवं च यथेति** ॥ यावत्सत्त्वमिति । आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्वजनकत्वादिति भावः । अनित्यत्वसाधने
लिङ्गान्तरमाशङ्कते ॥ **सामान्यवत्त्वे सतीति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं किं यथाश्रुतमेव विवक्ष्यते किंवा बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वजातीयत्वं चेति
विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न **विशेष्यसिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । द्वितीयं दूषयति
॥ **बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयत्वस्येति** ॥ **व्यभिचारादिति** । अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यपृथिवीत्वादिति मत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति
भावः । स्वमते परमाणोरनित्यत्वेऽपि तन्त्रित्यत्ववादिमते न व्यभिचारोद्भावनमिति द्रष्टव्यम् । यद्वैतदस्वसर्वादवाह ॥ **किंच वर्णेति** ।
अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यशब्दत्वादित्येतत्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वे आगमः प्रमाणमिति तृतीयं पक्षं दूषयति
॥ **नापीति** ॥ **नोपलभ्यत इति** । तथा च तादृशगमस्यैवामावात्र तेन क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तुल्य इति** । तथा च न
तेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः । तादृशेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिः किं न स्यादित्यतस्तुल्यत्वोक्त्या सूचितमतिप्रसङ्गमुपपादयति
॥ **तत्र यदीति** ॥ **कुतो न भवेदिति** । अविशेषादिति भावः ॥ **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति
तल्लक्षणादिति भावः ॥ **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति** । अनेन क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इत्युक्तं भवति ।

सु० ननु केयं शक्तेर्व्यक्तिर्नाम । न तावत्प्रतीतिः । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धत्वेनोक्तदोषानुषक्तः । परापेक्षया कदाऽप्य-
 भावात् । भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वात् । अत एव नावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति । मैवम् । व्यक्तिशब्देन शक्तेरेवाव-
 स्थाविशेषस्य विवक्षितत्वात् । तत्र यत्तावदुक्तम् । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया स्यात्तदा तथा व्यवहिरेतेति । तदसत् ।
 व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् । यदपि जननविनाशौ युगपत्स्यानामिति तदपि व्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेर्जनकत्वादनु-
 पपन्नम् । यच्च क्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागोत्पत्तिमातयप्रसञ्जनं तदप्येवमेव परिहृतम् । किं चैवं पटसामग्र्याः पटोत्प-
 त्तावनपेक्षकारणत्वात्पटोत्पत्तिमातयं स्यात् । ननु किं सामग्री तेमेव पटं पुनर्जनयेदुत पटान्तरम् । नाद्यः । पटप्रागभाव-
 स्यापि सामग्रीनिविष्टत्वात्तस्य च पटोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वपटेन प्रतिबद्धत्वात् ।
 तत्कर्तृ पटोत्पत्तिमातयम् । सत्यम् । सममेतत्प्रकृतेऽपीति । यदपीश्वरक्रियासंयोगविभागौ करोति न चेति श्रुष्टम् । तत्र
 करोतीति ब्रूमः । कुर्वती च विरम्यैव । न च तदनुपपत्तिः । व्यक्त्या विशिष्टत्वात् । अन्यथाऽवयवक्रियाऽप्युत्तरदेशसंयोगं
 स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एव कुर्यात् । न च कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तिः । अनित्यक्रियासु तद्व्यवस्थोपपत्तेः । ननु
 संहारकाले क्रियाव्यक्ताऽथ न वा । न चेत्कथं तत्र व्यवहारोऽर्थक्रिया वा । आद्ये कथं सृष्टिव्यवहाराद्यभावः । मैवम् ।
 व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्ताऽङ्गीकारात् । तदिदमुक्तं सविशेषोऽपीति । एवमनङ्गीकारे परेषामपि समानः प्रसङ्गः ।
 परमेश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणस्य संहारव्यापारस्य नित्यत्वात् । नित्यमपि परमेश्वरेच्छादिकं सहकारिसञ्ज्ञा एव

कार्यकारीति चेन्न । सहकारिणामपि नित्यत्वादीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्च । नेच्छादिमात्रं संहारादिकारणं किंतु सञ्जिहर्षादिक-
भवेति चेत् । तत्किं नित्येच्छादितो व्यतिरिक्तमेव सञ्जिहर्षादिकमुत संहारादिविशेषविशिष्टं तदेव । अनभ्युपगमात् ।
तत एव संहारादिसिद्धाविच्छादिकल्पनवैयर्थ्याच्च । सञ्जिहर्षादिश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः । न द्वितीयः । सति
संहाराद्रौ सञ्जिहर्षादिकं ततः संहारादिरिति परस्परश्रयप्रसङ्गात् । न च स्वरूपसता संहारादिनेच्छादिकमुपधीयते । किंतु
विषयभूतेनेति चेत् । संहारादिविषयता किमागन्तुक्यथया नित्येति वक्तव्यम् । नाद्यः । गुणेष्वागन्तुक्यमप्येतेनभ्युप-
गमात् । द्वितीये तु सर्वदा संहारादिप्रसङ्गः । तस्माच्छक्तिव्यक्तिरूपता सर्वथाऽनुसरणीया । सा च समा क्रियायामपीति ।
ननु पारमेश्वरी ज्ञानप्रदिलक्षणा संहारादिक्रिया परेणापि नित्येत्यङ्गीकृता । परिस्पन्दलक्षणा तु नास्त्येव । तस्माद्व्यर्थोऽयं
प्रयत्नः । मैवम् । परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावात् । परममहत्परिमाणमस्तीति चेत् । अणुमध्यमपरिमाणाभ्यां सत्यतिपक्षत्वात् ।
न च ते न स्तः । परममहत्त्वेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । अणोरणीयान्महतो महीयानिति द्वयोरपि श्रौतत्वात् । अणोरणीय-
स्त्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति चेत् । महतो महत्त्वमपि परमपूज्यत्वमिति किं न स्यात् । विरोधादुभयाङ्गीकारो नोचित इति
चेत् । तर्हि प्रथमप्राप्तत्वादणुत्वमेव ग्राह्यम् । परिहरिष्यते चायं विरोध इति ।

टि० ॥ उक्तदोषेति । घटादेर्युगपज्जननविनाशप्रसङ्गरूपेत्यर्थः ॥ परेति । पुरुषशक्त्या नित्यातीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ भावेऽ-
पीति । ईश्वराचित्यशक्त्या प्रतीतिसिद्धावेऽपीत्यर्थः ॥ अत एवेति । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धत्वात्परापेक्षया कदाऽप्यभावाद्भावेऽपि कार्योत्पादस्य

तदनपेक्षत्वादेवस्यर्थः । शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेनोक्तब्राह्मणान्यन्तु परिरहति ॥ तत्रेति ॥ व्यक्तिरूपेणैवेति । ततश्च सृष्टिसमये संहार-
क्रियायाः शक्तिरूपेण सद्भावेऽपि तेन रूपेण व्यवहारानालम्बनत्वाच्चैव व्यक्तेः तदाऽभावाच्च श्रुत्यादौ तथा
व्यवहार इति भावः ॥ जननेति । घटस्येति शेषः ॥ व्यक्त्यवस्थाया एवेति । व्यक्त्यवस्थापेतायाः क्रियाशक्तेरेव जनकत्वासृष्टिसमये
च तदभावाच्चोक्तप्रसङ्ग इति भावः । (क्रियाया एव शक्तिवेनाभिधानानुसारेणोदम्) ॥ एवमेवेति । व्यक्त्यवस्थाया एव क्रियाया जनकत्वाच्च
क्रियानित्यत्वेऽपि संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । सामग्रीवैकल्यात्पूर्वसंयोगेन प्रतिबन्धाच्च न संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावेन
सामग्रीवैकल्यादिकं परमुखेनैवानेतुं प्रतिबन्दीमाह ॥ किञ्चेति ॥ सममेतदिति । किं क्रिया तमेव संयोगं पुनर्जनयतु संयोगान्तरं वा ।
भावः । संयोगप्रागभावस्यापि सामग्रीनिष्ठत्वात्तस्य च संयोगोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्रीवैकल्येन संयोगजननयोगात् । नान्यः ।
पूर्वसंयोगेन प्रतिरुद्धत्वात् । तत्कथं संयोगोत्पत्तिमातस्यमेवविभागोऽपीति सममेतदित्यर्थः ॥ करोतीति ब्रूम इति । अतो न लक्षणव्याघात
इति भावः । तद्धेतुपक्षोक्त विकल्पदोषप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ कुर्वन्ति चेति । तथा च स्वसत्तोत्तरक्षण एव संयोगादिजनकत्वाङ्गीकाराच्च
तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गइति भावः । तावता तदोषपरिहारेऽपि एतत्पक्षोक्तदोषः स्यादेवत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य
विरम्यव्यापीराभावादिति भावः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारमावेऽपि प्रकृते व्यक्त्या विशिष्टत्वभावाभावाभ्यां क्रियायाः पूर्वोत्तरावस्थ-
योरविशेषासिद्धेर्युक्तो विरम्यव्यापार इत्याशयवानाह ॥ व्यक्त्येति । पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशेषं क्रियायाः परमुखेनान्यानेतुं प्रतिबन्दीमाह
॥ अन्यथेति ॥ अनुपपत्तिरिति । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वादन्यथाप्रापणानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ क्रिया व्यक्ता न
चेति । अत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः । अत एव तत्तत्कार्यजननशक्तेरेव क्रियेयुक्तमिति ध्येयम् । संहाराक्रियायाः संहारकालेऽ

व्यक्तत्वे संहारक्रियेति श्रुत्यादौ व्यवहारो न स्यात् । व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् । संहाररूपार्थक्रिया च न स्यात् ।
व्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेर्जनकत्वादित्याह ॥ न चेदिति । संहारकाले शक्तेर्व्यक्तत्वे संहारस्येव सुष्ठेरपि प्रसङ्गः । संहारक्रियेति
श्रौतव्यवहारवत्सृष्टिः क्रियेत्यपि श्रौतव्यवहारस्यापि प्रसङ्ग इत्याह ॥ आद्य इति ॥ तदिदमुक्तमिति । अनेन यो व्यवहा-
रेहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः स सविशेषोऽपि भागव्यवान्तरानन्तविशेष सहितोऽपि भवति । अतो न व्यवहारादिसांकर्यप्रसङ्ग इति
मूलयोजना सूचिता भवतीति द्रष्टव्यम् । ननु क्रियायां शक्तिव्यक्तिरूपत्वं व्यक्तिरूपेण व्यवहारालम्बनत्वं व्यक्तेरप्यवान्तरानेकविशेषवत्त्वं चेत्यनेकक-
ल्पनादोप्रसङ्गबोधेश्वरस्य क्रियाङ्गीकारो युक्त इत्यतस्तर्हि ज्ञानेच्छावङ्गीकारोऽपि शक्तिव्यक्त्यादेरेनेकस्य कल्पनीयत्वाज्ज्ञानादिकमपि नेश्वरस्याङ्गी-
कर्तव्यं स्यादविशेषादिति भावेन ज्ञानादौ शक्तिव्यक्त्यादिकमेव कुतः कल्पनीयं येन तस्यापलापः स्यादितस्तत्र शक्तिव्यक्त्यादिरूपत्वं परेणाप्य-
ङ्गीकारयति ॥ एवमिति । क्रियायां शक्तिव्यक्त्याद्यनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ समानः प्रसङ्ग इति । सुष्ठिसमये संहारोऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्गसुल्य
इत्यर्थः । ननु संहारक्रियाया नित्यत्वेन सुष्ठिसमयेऽपि सत्त्वात्त्वत्पक्षे घटादेर्युगपज्जननविनाशप्रसङ्गेऽपि परमेश्वरीयसंहारव्यापारस्यानित्यत्वेन
सुष्ठिसमयेऽसत्त्वान्न परपक्षे युगपज्जननादिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेतदेवं यदि परमेश्वरीयसंहारव्यापारोऽनित्यः स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ परमेश्वर-
स्येति ॥ नित्यमपीति । तथा च सुष्ठिसमये परमेश्वरसंहारव्यापारसत्त्वेऽपि सहकारिविरहान्न संहारजनकत्वमिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः ।
स्यादप्येवं यदि सुष्ठिसमये संहारकारणपरमेश्वरव्यापारस्य सहकारिविरह एव स्यान्न चैतदस्ति । परमेश्वरव्यापारवत्तत्सहकारिणामपि नित्यतया
सुष्ठिसमये सत्त्वावश्यंभावादित्याह ॥ सहकारिणामपीति । अनित्यत्वेऽपि सहकारिणामीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वेन सतीच्छादौ तदभावायोगान्न
सहकारिविरहो वक्तुं युक्त इत्याह ॥ ईश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्चेति ॥ नेच्छादीति । संहारादीत्यादिपदेन सुष्ठिपरिग्रहः । सञ्जिहीर्षादिक-

भित्त्यादिपदेन सिसृक्षापरिग्रहः । तथा च सृष्टिसमये संहारसमये चेच्छादिमात्रसद्भावेऽपि सृष्टिसमये सिसृक्षावत्सञ्जिहीर्षायाः संहारसमये च सञ्जिहीर्षा-
 वत्सिसृक्षाया अभावान्न सृष्ट्यादिसमये जगन्विनाशयोगपक्षप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अनभ्युपगमादिति** । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । तथाऽभ्युप-
 गमेऽप्याह ॥ **तत एवेति** । सञ्जिहीर्षादित एवेत्यर्थः ॥ **नित्यानिर्त्योति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यमनित्यं वा । नाद्यः । सर्वदा संहारप्रसङ्गात् । नान्यः ।
 तथा सति सञ्जिहीर्षासंहारादौ सञ्जिहीर्षाधन्तरं कारणं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात् । ततश्चानवस्थेति नित्यानित्यवि-
 कल्पानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वं चानगतस्यापि संभवतीति न परस्परश्रयत्वमिति भावः ॥ **गुणेऽपि** ।
 इच्छादीनां गुणानां सामान्यसम्बन्धेऽपि नागन्तुकधर्मोक्त्यस्तत्वाभिमतः । येन संहारादिविषयतेत्येतेत्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । सञ्जिहीर्षाया
 नित्यत्वेन सृष्टिकाले सिसृक्षायाश्च नित्यतया संहारकाले च सत्त्वेऽपि शक्तिरूपेणैव सत्त्वाद्बुक्तिरूपेणैव च कार्यकारित्वात् । यदा सिसृक्षाव्यक्ति-
 स्तदानुमेव सृष्टिर्यदा च सञ्जिहीर्षाया व्यक्तित्तदानीमेव संहार इति सृष्ट्यादौ युगपज्जननविनाशप्रसङ्ग इति शक्तिव्यक्तिरूपताश्रयणेनैवोक्तप्रसङ्ग-
 निरासो वक्तव्यः । स च क्रियायामपि तुल्य इति न मत्क्षेप्यतिप्रसङ्ग इति भावः । शिष्यो भाष्यकारीयव्युत्पादनस्यानर्थक्यमाशङ्कते
 ॥ **नन्विति** ॥ **अङ्गीकृत इति** । तथा च तन्नित्यत्वव्युत्पादनमनर्थकमिति भावः ॥ **नास्त्येवेति** । तथा च तन्नित्यत्वं दूरापास्तमिति
 भावः ॥ **परिस्पन्दभाव इति** । तथा च परिस्पन्दाभावासिद्धेर्युक्तं तस्य नित्यत्वव्युत्पादनमिति भावः । ननु चेत्तरः परिस्पन्दराहितः
 परममहत्परिमाणवत्त्वात् गगनवदित्यनुमानस्यैव परिस्पन्दाभावे प्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्कते ॥ **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान्
 अणुत्वात्परमाणुवत् मध्यमपरिमाणत्वात् घटवदिति सत्प्रतिपक्षवान्न तस्य परिस्पन्दाभावसाधकतेत्याह ॥ **अणुमध्यमपरिमाणाभ्यामिति** ।

परममहत्परीमाणत्वस्यार्पश्चरुडसत्त्वेन पूर्वानुमानस्यापि स्वरूपासिद्धत्वात्तुल्यबलवमेवैवाशयः । ननु महतो महीयानित्यागमेनेश्वरस्य परममहत्परिमाणत्वसिद्धिः कथमासिद्धिरित्यतस्तर्ह्यणोणीयानित्यनेनेश्वरस्याणुत्वस्यापि सिद्धेर्न प्रतिपक्षानुमानेऽयसिद्धिरित्याह ॥ **आणोरणीयानिति ॥ अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति ।** तथा च नानेनाणुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **किं न स्यादिति ।** तथा च न तेनापि महत्त्वसिद्धिः स्यादिति भावः । अङ्गीकृत्य विरोधं समाधानमाह ॥ **तर्हीति ।** महत्त्वमेवेति वैपरीत्यशङ्कां निरस्यति ॥ **प्रथमेति ।** परित्यागे च कारणाभावादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतत्त्वणुत्वमहत्त्वयोर्विरोध एव नास्तीत्याह ॥ **परिहरिष्यते चेति ।** अन्यभावव्यावृत्तेश्चैतत्तत्त्वत्रायाविरुद्धलक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्रत्वमन्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि चैतत्तदनुव्याख्यानव्याख्यानवसर इति शेषः । * *

अ० शक्तिता व्यक्तिता चेति विशेषोऽपि विशेषवान् ॥ अभिन्नोऽपि क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥ ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः ॥ नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः ॥ इति पौङ्गिश्रुतिश्चाह शक्तिसद्भाव एव तु ॥ क्रियादिनित्यता द्वेया तदन्यत्र त्वनित्यता ॥ इति सत्तत्त्ववचनम् ॥ २ ॥

सु० ननु च क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपे परस्परं भिन्नेऽभिन्ने वा । आद्ये शक्तिरेव नित्या क्रियात्वनित्येत्यापन्नम् । द्वितीये त्वनिवृत्तः सदाव्यवहारादिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ शक्तिरिति । अभिन्ने एव शक्तिव्यक्ती । न चोक्तदोषः । यतस्तत्र शक्तिरिति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्ति । स च भेदकार्यनिर्वाहक इति च प्रागेवोक्तमिति । स च विशेषः परस्परं विशेषविशेषिणा च यदि भिन्नस्तदा शक्तिव्यक्त्योरपि किं भेदो न स्यात् । अथाभिन्नः पुनर्व्यवहारादिसांकर्यमित्यत आह ॥ विशेषववा-

निति । विशेष इत्यनुवर्तते । अभिन्न एवायं विशेष इति ब्रूमः । न चोक्तानुपपत्तिः । यतोऽभिन्नोऽपि विशेषवानङ्गीक्रियते ।
स्वनिर्वाहक इत्यर्थः । नन्वेवमन्यत्रापि क्रियाया नित्यत्वमंगीकृतव्यम् । शक्तिव्यक्तिस्वीकारेण सकलदोषपरिहारादिति चेत् ।
अङ्गीक्रियतां यदि तन्नित्यतायां प्रमाणमस्ति । सति निर्वाधप्रमाणे तद्विपरीतव्यवहारेषु (च) तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेषा
भवति । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्वाधं प्रमाणमस्ति । अस्ति तु परमेश्वराक्रियाया नित्यत्वे तदित्याह ॥ क्रियादि-
श्चेति । एतेन तृतीयोऽपि परास्तः । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतिमनेनोपलक्षयति ।
स्वाभाविकी यावद्रव्यभाविनी । अत्र स्पष्टां च श्रुतिमाह ॥ ज्ञानमिति । अथवा पूर्वा श्रुतिः शक्तिरेव क्रियेत्यत्र पठिता
उत्तरा तु क्रियाया नित्यत्वे । यद्वा पूर्वा स्वरूपत्वे । तस्य विवादास्पदत्वात् । द्वितीया तु तद्वर्तौ नित्यत्व इति ।
अस्त्येवमीश्वराक्रिया नित्या । अन्यक्रिया किमनित्यैवत्यतो विवेकं प्रमाणान्तरेण दर्शयति ॥ शक्तीति । सद्भावे नित्यत्वे ।
आदिपदेन ज्ञानादिग्रहणम् । अथवा नित्यतेति स्थायित्वमुच्यते । ततश्च ज्ञानाक्रियादिशक्तिर्यावत्कालभाविनी तावत्कालभावि-
ज्ञानादिकमपीत्युक्तं भवति । स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचित् । तेषामुदाहृतश्रुत्यादिविरोधः । न च
तत्स्वरूपमात्रपरम् । सम्बन्धितया प्रतीतिः । नापि सहकारिणस् । स्वाभाविकत्वादिश्रवणात् । किं चास्ति तावदित्थं व्यवहारः ।
स्फोटादिकार्यं प्रति शक्तिमानपि दहनो देहसंयोगादिसहकारिविरहाच्च तदजीजनदिति । तत्र न तावच्छक्तिशब्देन चन्दिहस्वरूप-
मात्रमुच्यते । मतुषो वैयर्थ्यग्रसङ्गात् । नापि सहकारिसमवधानं तदभावस्योक्तत्वात् । दहनत्वसामान्यमेव शक्तिरिति चेत् ।

कथं तर्हि स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता नास्ति । सामान्यमपि सहकारिवर्णान्तर्गतमिति चेत् । तर्हि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा ।
आद्ये दहनदर्शने स्फोटजननशक्तिजिज्ञासा न स्यात् । न द्वितीयः । अपसिद्धान्तापातात् । तथाऽभ्युपगमे वा भवे
शक्तिरस्माकम् । ❀ ❀

टि० ॥ क्रिया न्विति । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । क्रियाशक्त्यात्मनेति व्यक्तिशक्तिरूपेणेति पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिरतया व्याख्यातत्वादिति
द्रष्टव्यम् ॥ सदेति । सृष्टिसमयेऽपीत्यर्थः ॥ व्यववहारादीनि । संहारक्रियेति श्रौतव्यवहारप्रसङ्गः । युगपज्जननविनाशस्यादिपदेन संग्रहः
॥ न चोक्तंति । सदा व्यवहारप्रसङ्गरूप इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शक्तिव्यक्तितयोर्विशेषत्वमुच्यते तथाऽपि तयोरेव विशेषत्वं न प्रतिपत्तव्यम् ।
किन्तु शक्तिव्यक्तित्वाभिन्नं क्रियायां शक्तिव्यक्तित्वरूपार्थद्वयव्यवस्थापकमर्थान्तरमेव विशेषतया द्रष्टव्यम् ॥ प्रागेवेति । जन्माधिकरणादावेत्यर्थः ।
क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वाश्रयणेन सर्वप्रयोजनसिद्धेर्भगवत्क्रियानित्यत्वप्रातिपादकप्रमाणोपन्यासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ नन्वेति
॥ अन्यत्रापीति । घटदावपीत्यर्थः । तथा च क्रियाया द्वैरूपाश्रयणमनर्थकमिति भावः ॥ तन्नित्यतायामिति । घटादिक्रियाणां नित्यत्वे
प्रमाणाभावाद्देनैवोपपत्तेर्न तत्त्वतिनिधिविशेषाश्रयणं तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ तृतीयोऽपीति । नित्यत्वे साधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपीत्यर्थः ।
क्रियादिश्च स्वभाव इति श्रुतिस्वरूपसङ्कीर्तनमिति भ्रान्ति निवारयति ॥ पराऽस्येति । स्वाभाविकीत्येतत्स्वभावनिवृत्तेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
व्याचष्टे ॥ यावद्द्रव्येति ॥ अत्रेति । परमेश्वरक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति । अतो नैतच्छ्रुतुदाहरणवैयर्थ्यमिति भावः ।
पूर्वत्र नित्यत्वस्याश्रुतत्वादस्पष्टत्वमिति ज्ञेयम् । तर्हि स्पष्टत्वादेतच्छ्रुत्यैव विवक्षितार्थसिद्धेः पूर्वश्रयानर्थक्यमित्यतः प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयसार्थक्यमाह
॥ अधवेति । क्रियायाः स्वरूपत्वे प्रमाणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह ॥ तस्येति । क्रियायाः स्वरूपत्वस्यैव मुख्यतो विप्रतिपत्तिविषयत्वा-

दित्यर्थः । तर्हि पूर्वश्रुत्यैव विप्रतिपन्नप्रमेयसिद्धेर्नित्यत्वप्रतिपादकश्रुत्युपन्यासवैयर्थ्यमिष्यत आह ॥ **द्वितीया त्विति** । क्रियाया नित्यत्वातिरेकेण नित्यभगवत्स्वरूपवानुपपत्तेः स्वरूपत्वोपपादकानित्यत्वसिद्धये द्वितीयश्रुत्युपन्यास इत्यर्थः । नित्यतेत्युत्तरपदानुरोधेन सद्भावपदं नित्यत्वपरत्वेन व्याख्याय सद्भाव इति पूर्वानुरोधेन नित्यतेत्येतत्साधिव्यपत्त्वेन व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । ननु न शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेन परिहारो युक्तः प्रमाणाभावेन स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तशक्तेरेवाभावादिति नैक्याधिकमतं दूषयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **स्वरूपेति** । उदाहृतश्रुतीत्यादीत्यादिपदेनोदाहृतसत्त्ववचनपरिग्रहः । उदाहृतश्रुत्यादेः स्वरूपमात्रपरत्वाच्च तेन शक्तिसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **सम्बन्धितयेति** । अस्येति षष्ठ्येति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । विविधेति बहुविधत्वेनोक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **सहकारिपरमिति** । आगन्तुकसहकारिपरमित्यर्थः ॥ **स्वाभाविकत्वादीति** । अत्रादिपदेन परत्वसङ्ग्रहः । आगन्तुकसहकारिणश्चोक्तत्वाभाविकत्वपरत्वयोरेवाग्नोदाहृतश्रुत्यादेस्तत्परत्वमिति भावः ॥ **वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति** । विरुद्धार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्तिशब्दोक्तवन्दिस्वरूपवत्त्वस्य बन्हावसम्भवादिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनेति शेषः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **दहनन्वेति** । न शक्तिशब्देन बन्दिस्वरूपमुच्यते । किंतु दहनत्वसामान्यमेव तेन न मतुपो वैयर्थ्यमिति भावः । अविदिताशयः सिद्धान्ती परिहरति ॥ **कथं तर्हीति** । दहनत्वस्यैव शक्तित्व इत्यर्थः । दहनत्वस्यैव बन्दिस्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तस्य शक्तिवाङ्माकारादिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **सामान्यमपि स्वरूपान्तर्गतमिति चेदिति** । स्वरूपसहकार्यतिरिक्तशक्त्यभाववादिना स्वमसाधारणं प्रतिबन्धकदशाव्यावृत्तं रूपं धर्म इति व्युत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्यैव स्वस्य रूपमिति व्युत्पत्त्या कारणत्वावच्छेदकबन्दिवादिधर्मस्यापि स्वरूपशब्देन ग्रहणान्न दहनत्वसामान्यस्य शक्तिवोक्तौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरिति भावः । सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गमिति पाठे तु तत्र सहकारिपदस्य प्रयोजकमात्रपरत्वात्सामान्यस्याप्यवच्छेदकतयोपयोगात्तदपि सहकारिवर्गान्त-

र्तनमेवेति न तस्य शक्तिवैकौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्यर्थः । सहकार्यभावोक्तिस्तु दहनवैतरसहकारिविरहपेति ज्ञातव्यम् ।
॥ अप्रत्यक्षं वेति । अतीन्द्रियशक्तिस्थानाभिषिक्तत्वात्सानान्यस्याप्रत्यक्षत्वकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ दहनदर्शन इति । दहनत्वविशिष्ट-
तया दहनदर्शन इत्यर्थः ॥ न स्यादिति । शक्तद्रष्टृत्वादिति भावः ॥ अपसिद्धान्तेति । योग्यव्यक्तिजनैः प्रत्यक्षत्वस्य न तस्मि-
न्नान्तत्वादिति भावः ।

सु०:- किञ्च मृत्तन्वादिस्वरूपं प्रत्यक्षादिसिद्धम् । तस्य घटादिकारणत्वं त्वन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्यम् । अन्वयव्यति-
रेकग्रहणोपायश्च सामान्यम् । तच्च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति परेणापि स्वीकृतम् । न च कारणत्वं स्वरूपं सहकारिसमवधानं वा ।
स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतत्वात् । कारणस्यैव सहकारिसमवधानान्वेषणात् । ततोऽतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदादीनां
घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयम् । तदेव शक्तिरिति शक्त्यादिभिरभ्युपेयत इत्यास्तां प्रपञ्चः । ननु च क्रियायां किं प्रमाणम् ।
प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षमेवेति ब्रूमः । चलतीत्यपरोक्षावभासदर्शनात् । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुसारित्वाच्च चलति-
प्रत्ययस्य । अन्यथा रूपादेरप्यप्रत्यक्षत्वापातात् । अथ मतम् । न कर्म प्रत्यक्षं । प्रत्यक्षेण गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्त-
विशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीतिप्रत्ययः स संयोगविभागादुमितक्रियावलम्बनः । अनुमापकसंयोगविभागावगमार्थश्चेन्द्रिय-
व्यापार इति । तदुक्तम् । क्रियाप्रतीतेरनुमितित्वमितिन्द्रियव्यापारस्य चान्यत्रोपक्षीणत्वमप्रत्यक्षतायां प्रमाणतः सिद्धायां
कल्प्यते । अन्यथा वा । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । यदुक्तमनुपलब्धेरिति । तदसिद्धम् । वाद्यसिद्धेः । न ह्यपरोक्षावभासमङ्गी-

कुर्वाणोऽनुपलब्धेरित्येतावता शक्यो बोधयितुम् । घटादावपि तथा प्रसङ्गात् । विवादपदं कर्माप्रत्यक्षं कर्मत्वान्परमाणुकर्मव-
दिति चेन्न । परमाणुकर्मणोऽप्यस्माभिर्योगिग्रत्यक्षताऽङ्गीकारात् । तदर्थमस्मदादीति विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यम् ।
किञ्च विवादपदं रूपमप्रत्यक्षं रूपत्वात् परमाणुरूपवदिति किं न स्यात् । प्रतीतिविरोधान्नेति चेत् । समं प्रकृतेऽपि ।
अनुमानविरुद्धा कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिरग्रमेति चेत् । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिरपि तथाऽस्तु । प्रतीतिविरुद्धेऽर्थेऽनुमानमेव नोदेतेति
चेत् । एतदपि तुल्यम् ।

टि०— ॥ मृतन्त्वादिस्वरूपमिति । एतच्च मृत्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिसिद्धत्वोपपादनायोक्तमिति ध्येयम् ॥ **अन्वयव्यतिरे-**
कंति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयमित्यर्थः ॥ **सामान्यमिति ।** व्यक्तीनामानन्त्येन व्यक्तिपुरस्कारेणान्वयव्यतिरेकग्रहस्य जन्मसहस्रेणाप्यसम्भ-
वादिति भावः । ननु सामान्यस्यैवाग्रहान्न तदवच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहो युक्त इत्यतो मृतन्त्वादेः प्रत्यक्षादिसिद्धतया मृत्त्वादिकमपि प्रत्यक्षादिसिद्धमे-
वेति युज्यते तदवच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रह इत्याह ॥ **तच्चेति ।** किमस्येतिहासकथनस्य प्रयोजनमित्यतः शक्तिसिद्धिरेवेति भावेन साध्यमानं कारण-
त्वं परीक्षेण शक्तिरेवेति वक्तुं प्रसक्तप्रतिषेधं तावत्करोति ॥ **न चेति ।** अनुमीयमानं कारणत्वं स्वरूपयोग्यतादिरूपं मृत्त्वादिकं वाऽभिमतं विवा-
सहकारिसमवधानरूपं फलोपधानमिति विकल्पार्थः । आद्यपक्षं दूषयति ॥ **स्वरूपस्येति ।** तस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति
॥ **कारणस्यैवेति ।** ततश्च न सहकारिसमवधानमेव कारणत्वमिति तत्साधनं बाधितविषयमिति भावः ॥ **अतीन्द्रियमेवेति ।** न चान-
न्यथासिद्धानियतपूर्ववृत्तित्वरूपमेव कारणत्वमन्वयव्यतिरेकानुमेयं न त्वन्यदिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्यान्वयव्यतिरेकानुमेयत्वं वदताऽपि पूर्व-

वृत्तिवमात्रस्य रासभादिसाधारणेन नियमविशेषितस्यापि तस्यान्यथासिद्धिसाधारणत्वेन लिङ्गत्वेन वक्तुमशक्यतयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव लिङ्गत्वेनाश्रयणीयतया तस्यानुपेयव्यायोगात् । न हि तदेव तेनानुमेयं सम्भवतीति भावः । ननु शक्तिरेव कारणत्वं चेत्सा कारणं न स्यात् । तथा च न शक्तिर्देहानुकूल स्यादित्युच्यते ॥ **आस्तामिति** । कारणत्वस्यापि कारणस्येवं कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वा-श्रयत्वाच्चेयमनुपपत्तिरिति भावः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । वाचन्तराभिमतं प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया आनुमानिकत्वं प्रदूष्य प्रत्यक्षत्वं व्यवस्थाप-यितुं तदप्रसज्यति ॥ **ननु चेति** । ततश्च प्रमाणाभावेन घटादौ क्रियाया एवासिद्धेर्न तस्यानित्यत्वादिविचारावसर इति भावः । प्रत्यक्षसम्बन्धप्रतिपादनाय प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामिति विशेषणम् । प्रतिज्ञातं प्रत्यक्षमभिनयेन दर्शयन्नेव विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधकमाह ॥ **चलतीत्यपरोक्षेति** । अस्यावभासस्यापरोक्षावभासत्वे नियामकान्तरमाह । **इद्वेयेति** । अनन्यथासिद्धेत्यपि पूर्णायम् । तादृशस्यापरोक्षत्वानङ्गीकारेऽनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुकारिणोऽपि चलतिप्रत्ययस्यापरोक्षावभासत्वाभावे तादृशस्य रूपादिप्रत्ययस्यापरोक्षावभासत्वाभावप्रसङ्गेन रूपदेरप्यप्रत्यक्षत्वं स्यादित्यर्थः । चलतिप्रत्ययस्यानुमितित्वं व्यवस्थापयितुमनुपलभ्यमुक्त्याऽप्रत्यक्षत्वं व्यवस्थापयन्नेव तद्वादिमतमुत्थापयति ॥ **अथ मतमिति** । गच्छति द्रव्ये पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगातिरिक्तविशेषस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्च कर्मणः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । एवमप्रत्यक्षत्वं प्रसाध्य यदुक्तं चलतीत्यपरोक्षावभासदर्शनादिति तदन्यथयति ॥ **यस्त्वयमिति** । यद्वा ननु तर्हि चलतीत्यपरोक्षप्रतीतिविरोध इत्यतो न संयोगविभागवज्जनानः कर्म प्रयेति स्थस्य देशान्तरप्राप्तिं प्रतिमन्द-धानस्यैव रथिनो रथो गच्छतीति प्रतीतिः सारथेस्तु देशान्तरप्राप्त्यप्रत्याकलने स्थित्वेनेव प्रतीतेर्न चलतीतिप्रतीतिः प्रत्यक्षकर्मविषयेत्याह ॥ **यस्त्वयमिति** । न च तस्यानुमितित्वमसिद्धम् । कर्मप्रत्यक्षत्वेऽपि पूर्व देशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तद्वज्जनयम् । अत एव यत्र

संयोगविभागवप्रत्यक्षौ तत्र कर्मापि न प्रत्यक्षं भूकम्पादौ । तथा चोत्तरदेशसंयोगे सति कर्म नष्टमेव । प्रत्यक्षं च वर्तमानमात्रविषयकं । किं चात्र
 संयोगोऽपि ज्ञातो व्यञ्जकः । उपपन्ने च संयोगे तत्साक्षात्कारस्तदनन्तरं च कर्मसाक्षात्कारदशायामव्यवहितप्राक्काळीनमपि कर्म नास्ति । संयोग-
 साक्षात्कारकाल एव कर्मणो नष्टत्वात् । तत्कथं कर्म प्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः । अनुमितिरूपत्वे चलतिप्रत्ययस्येन्द्रियपारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोध
 इत्यत आह ॥ **अनुमापकेति** । नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानमात्रमपरोक्षावभासत्वसाधकमतिप्रसङ्गात् । किं त्वनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरे-
 कानुविधानमेव । न चैतदत्रास्ति । अनुमापकसंयोगादिग्रहे तस्योपक्षीणत्वादिति भावः ॥ **न हीति** । ननु चोत्तरीत्याऽपरोक्षावभासानुपपत्त्यैव
 तत्सिद्धिर्नानुपलब्धिमात्रेणेति चेत् । स्यादप्येवं यदि कर्मोत्तरदेशसंयोगमात्रव्यङ्ग्यं स्यात् । न चैवं किन्तु पूर्वदेशविभागव्यङ्ग्यमेव । विभाग-
 साक्षात्कारश्च तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे । तत्काले च कर्मणः सत्त्वात्कृतो न प्रत्यक्षत्वमिति भावः ॥ **अस्माभिरिति** । तथा चान्यतररीत्या
 दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः । अस्मादधप्रत्यक्षत्वस्यैव साध्यत्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः ॥ **तदर्थमिति ॥ परस्येति** ।
 परेण योगिनामनन्युपगमाद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ततश्चचान्यतररीत्या व्यर्थविशेषणत्वमिति भावः । प्रतिवादिरीत्या साध्यवैकल्यपरिहार एव वादिमते
 प्रयोजनमिति न वैयर्थ्यमित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति ॥ विवादपदं रूपमिति** । घटादिरूपमित्यर्थः । तथा चाभाससाम्यमिति भावः ।
 प्रतीतिविरोधभावाभावाभ्यां वैषम्यान्नाभाससाम्यमित्याशङ्कते ॥ **प्रतीतीति** । रूपं साक्षात्करोमीति रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिविरोधादित्यर्थः
 ॥ **सममिति** । कर्मणोऽप्यप्रत्यक्षत्वस्य चलनं साक्षात्करोमीति तद्वतीतिविरुद्धत्वान्नोत्तरीत्या वैषम्यमिति भावः । कुतः कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिरप्रमात्वमि-
 त्यत उक्तमनुमानविरुद्धेति । विवादपदं कर्मप्रत्यक्षं कर्मेत्वादित्यनुमानविरुद्धेत्यर्थः । ततश्च कर्मप्रत्यक्षत्वप्रतीतिरप्रमात्वान्न
 बाधकत्वमिति भावः ॥ **तथाऽस्त्विति** । अप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । तस्या अपि रूपाप्रत्यक्षत्वानुमानविरुद्धत्वादिति भावः । **नोदेतीति चेदिति** ।

रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिप्रमात्वसिद्धौ बाधकभावानुमानोदयः । तदुदये च तद्विरुद्धत्वात्तत्प्रतीतिप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः ॥ एतदपि तुल्यमिति । कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिप्रमात्वसिद्धौ बाधकभावानुमानोदयः । तदुदये च तद्विधितत्वात्कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिप्रमात्वमिति तुल्यं समाधानमित्यर्थः ।

सु०—अथ ब्रूये । परमाणुरूपस्याप्रत्यक्षताग्रामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमिति । तन्न । परमाणोरपि महत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च परमाणुकर्मप्रत्यक्षताग्रामपि तदेव प्रयोजकं किं न कल्प्यम् । यदि तर्हि कर्मप्रत्यक्षमेकस्यामपि कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययः स्यादिति चेन्न । संयोगविभागयोरपि तुल्यत्वात् । तथा च न कर्मानुमानमपि स्यात् । अथ मन्यसे । सेनावनादिवत्संयोगविभागयोः प्रत्यक्षतोपपत्तिरिति । तर्हि कर्मणोऽपि तथा किं न स्यात् । न द्वितीयः । तन्त्वो न प्रत्यक्षाः किन्तु पटकार्यानुमेयाः । पटग्रहण एवेन्द्रियव्यापारोपयोग इति कल्पनाप्रसङ्गात् । अपि च संयोगविभागौ व्याश्रयाविति परस्य मतम् । अस्माकमपि संयोगविभागद्वयं व्याश्रयमिति ताभ्यां चानुमीयमानं कर्मोभयत्रानुमातव्यम् । तथा च इयेन इव स्थाणावपि चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गः । अथोच्येत । न क्रिया स्थाणावनुमीयते । किं नाम इयेन एव । निपततः इयेनस्य पूर्वदेशविभागोत्पत्तावुत्पत्तश्चोच्चरेदेशसंयोगजनने स्थाणुकर्मणः कारणतायोगात् । इयेने तु कर्मण्यनुमिते तस्योपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागाविति । तदनुपपन्नम् । स्थाणुकर्मणा हि इयेनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्तौ कर्मन्तरमेव तदनुगुणं इयेने कल्पनीयं स्यात् । स्थाणुकर्मनानुमानस्य तु कुतो निवृत्तिः । यद्वतं हि कार्यमुपलभ्यते तद्वतं कारणमपीत्यात्सर्गिको

न्यायः । न्येनकर्मणैव कल्पितेन सर्वस्योपपत्तौ न स्थाणुकर्मोपयोग इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि । किं व्याप्तिपक्ष-
धर्मतावदप्युपयोगे सत्येव लिंगमनुभापकमित्येतावत्सन्मानसामग्री । उत व्याप्तिपक्षधर्मतावच्चमात्रं । नाद्यः । अकार्यकारणानु-
मानोच्छेदप्रसङ्गात् । किंच यो येनाविनाश्रूतः स क्वचिदुपलभ्यमानोऽनुपयोगात् न गमयतीत्यलौकिकम् । द्वितीये तु
कथं न स्थणौ कर्मानुमानम् । अनुमितमपि कर्मकल्पनागौरवभयादपनीयत इति चेन्न । प्रमाणसिद्धेऽर्थे तद्वयाभावात् ।

टि०— सोपाधियत्त्वानुपाधिकत्वाभ्यां वैषम्यान्नाभाससाम्यमित्याशङ्कते ॥ अथेति । स्वाश्रयामहत्त्वमित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्ववति परमाणु-
रूपे आश्रयामहत्त्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादूपत्यवति घटरूपे च तदभावेन साधनाव्यापकत्वादिति भावः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । परमाणो-
रणोन्नीति महत्त्वद्भुतं वंच इत्यादिनेति शेषः । तथा च तत्र साध्यव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । कालादिगुणेषु
सत्यप्यप्रत्यक्षत्वे आश्रयामहत्त्वभावात्साध्यव्यापकत्वमेव । न च कार्यमहदनुधिकरणत्वं तदर्थः । तच्च कालगुणेष्वप्यस्तीति वाच्यम् । तथाऽपि
घटादिवृत्तिगुरुत्वादौ साध्यव्यापकत्वानिस्तारदित्यपि द्रष्टव्यम् । अङ्गीकृत्यायाश्रयामहत्त्वस्योपाधित्वमाभाससाम्यमुक्तमक्षतमेव । कर्मप्रत्यक्षतानुमानेऽ-
प्यस्यैवोपाधित्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याह ॥ किंचेति ॥ यदि तर्हि कर्मप्रत्यक्षमिति । यदि कर्मप्रत्यक्षं तर्ह्येति सम्बन्धः ॥ स्यादि-
तीति । न चासावस्ति । ततो न कर्मप्रत्यक्षमिति विपर्यये पर्यवसानं बोध्यम् ॥ संयोगविभागयोरपीति । एकस्यामपि कर्मव्यक्तौ
संयोगविभागयोरुपपन्नयोः संयोगविभागयोः प्रत्ययोऽपि स्यान्न चासावस्ति । ततो न संयोगविभागवपि प्रत्यक्षावित्यापातादित्यर्थः । अस्तु संयोगविभा-
गयोरप्रत्यक्षत्वं किं नष्टिन्नमित्यतस्तथा सत्यनुभापकसंयोगाध्वान्न कर्मानुमानमपि स्यादित्याह ॥ तथा चेति । ततश्च संयोगादनुमितकर्माल-

म्बन्तत्वं चलतिप्रत्ययस्य परोक्तं भज्यतेति भावः ॥ **सेनावनादिवदिति ।** आदिपदेन राशिस्थदूकेशादेर्ग्रहणम् । अयं भावः । यथा होकैकस्मिन्नश्चादौ वृक्षादौ वा सेनेति वनमिति च प्रत्ययभावेऽव्यञ्जसमुदाये वृक्षसमुदाये च भवत्येव सेनेति वनमिति च प्रत्ययः । तथैकस्मिन्संयोगे विभागे च संयोगविभागप्रत्ययभावेऽपि संयोगसमुदाये विभागसमुदाये च संयोगविभागप्रत्यक्षं भविष्यति । न चैकैकस्याश्चादेः सेनादित्वाभावात्तत्समुदायस्यैव तथात्वात्प्रत्येकं तद्व्यत्ययभावेऽपि समुदाये तद्व्यत्ययो युक्तः । इह तु एकैकसंयोगादिव्यक्तेरपि संयोगादित्वात्तत्साक्षात्काराभावो न युक्त इति वाच्यम् । एकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाननुभवेन कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समहमात्रविषयमित्याशयात् । प्रत्येकं केशात्वेऽपि केशात्समुदाये तत्साक्षात्कारव्यत्ययेकं संयोगादित्वेऽपि समुदाये तत्साक्षात्कार इति वा ॥ **तथा किं न स्यादिति ।** सेनावनादिवत्प्रत्यक्षत्वं किं न स्यादित्यर्थः ॥ **न द्वितीय इति ।** अन्यथा चेति द्वितीयो नेत्यर्थः । अविशेषादिति भावः । परस्य मतमिति वदता संयोगादेर्बाधश्रयत्वं न वास्तवम् । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेनेत्यादिनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति सूचितं भवति ॥ **उभयत्र कर्मानुमातव्यमिति ।** संयोगरूपस्य विभागरूपस्य वा गत्यनुमापकलिङ्गस्य श्येन इव स्थाणावपि सद्भावादिति भावः । ननु न संयोगमात्रं विभागमात्रं वा गत्यनुमापकमङ्गीक्रियते । येन निपातदशायां संयोगस्योत्पातदशायां च विभागस्य श्येन इव स्थाणावपि सत्त्वात्स्थाणावपि गत्यनुमानं प्रसज्येत । किं नाम मिलितसंयोगविभागयोरेव गत्यनुमापकत्वम् । ततश्च निपातदशायासुपातदशायां च संयोगमात्रस्य विभागमात्रस्य वा स्थाणौ सत्त्वेऽपि संयोगविभागयोर्मिलितयोस्तत्राभावात् स्थाणौ कर्मानुमानं किंतु श्येन एवेति चेन्न । तथाऽप्युक्त्य निपतिते श्येने स्थाणौ संयोगविभागयोर्मिलितयोरपि सद्भावेन गत्यनुमानपरिहारादिति भावः । ननु गत्यनुमानलिङ्गयोः संयोगविभागयोः स्थाणौ सत्त्वादस्तु तत्रापि ताभ्यां गत्यनुमानमित्यत आह ॥ **तथा चेति ।** संयोगविभागानुभिनकर्मालम्बनः श्येनश्चलतीति यथा प्रत्ययस्तथा तदनुमितकर्मालम्बनः स्थाणुश्चलतीतिप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् ।

कर्मप्रत्यक्षत्वादिनो मम योगस्य कर्मणोऽनुपप्लभ्येनाभावनिश्चयेन बाधितत्वाच्च गत्यनुमानसम्भव इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु संयोगविभागयोः कारणतया
 क्रियानुमापकत्वात् इयेनक्रियाया निपततः इयेनस्य पूर्वदेशविभागं प्रत्युपततः इयेनस्योत्तरदेशसंयोगं प्रति च कारणत्ववन्निपततः इयेनस्योत्तरदेश-
 संयोगं प्रत्युपततः इयेनस्य पूर्वदेशविभागं प्रत्यपि कारणत्वेन संयोगविभागभ्यां इयेनकर्मानुमानसम्भवेऽपि स्थाणुकर्मणो निपतत उपततश्च
 इयेनस्य यौ स्थाणुसंयोगविभागौ तौ प्रति कारणत्वेऽपि निपतत उपततश्च इयेनस्य यौ पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ तौ प्रत्यकारणत्वेन संयोगविभागभ्यां
 न स्थाणुकर्मनमानसम्भव इति कायं तत्र चलतिप्रत्ययापादनमित्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ अथेति । आद्यप्रतिज्ञायां हेतुमाह
॥ निपतत इति । द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ **इयेने त्विति ॥ उपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागविति ।** तौ प्रत्यपि
 तस्यैव कारणत्वादिति भावः । एतेन निपतत उपततश्च इयेनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगाहेतुत्वेन स्थाणुकर्मननुमाने निपतत उपततः इयेनस्यै-
 वोत्तरपूर्वदेशसंयोगविभागहेतुत्वाच्च इयेनकर्माणोऽप्यनुमानमिति शङ्का परिहृता भवति । आशयमजानानः परिहरति ॥ **स्थाणुकर्मणा हीति**
इयेनस्य' देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्ताविति । पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगोत्पत्त्यनुपपत्तावित्यर्थः ॥ **तदनुगुणमिति ।**
 इयेनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यनुगुणमित्यर्थः ॥ **स्थाणुकर्मनमानस्येति ।** स्थाणुइयेनसंयोगविभागभ्यामिति शेषः ।
 निपतत उपततश्च पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगोपपादकतया इयेनकर्मण इव तस्यैव इयेनस्य स्थाणुसंयोगविभागोपपादकतया स्थाणुकर्मननु-
 मानमनिवार्यमिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्धाटयति ॥ **इयेनकर्मणैवेति ।** इयेनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ प्रति स्थाणुकर्मणः कारणत्वात्स-
 म्यत्वेन तौ प्रति इयेनकर्मेव कारणतया तावदनुमातव्यम् । ततश्चानुमितेन तेन इयेनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगयोरिव स्थाणुइयेनसंयोगविभाग-
 योरित्युपपत्तौ किं स्थाणुकर्मणैति भावः । ननु न इयेनकर्मणा स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागयोरुपपत्तिः । यन्निष्ठं हि कार्यमुपप्लभ्यते तत्तन्निष्ठैव कारणेन

भाव्यमिति व्याख्या श्येनकर्मणः स्थाणुनिष्ठत्वाभावेन तनिष्ठसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वायोगादित्याशङ्कानिगासायोक्तं यद्गतं हि कार्यमिति ॥ अकार्येति । रसेन रूपानुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेऽपि उपयोगाभावाद्भ्रसवच्चहेतुनवगमकः स्यादित्यर्थः । विशिष्टसामग्र्यभावादिति भावः ॥ द्वितीये स्थिति । व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्यैवानुमितिसाम्प्रतीत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ॥ कथं नेति । व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्य प्रकृतैऽपि सत्त्वादिति भावः ।

सु०-- नन्वीश्वरानुमानेऽनेकेश्वरकल्पनैव सति स्यात् । न स्यात् । वैषम्यात् । कार्यत्वं हि क्षित्यादीनां कर्तृसत्त्वं मात्रमवगमयत्तदेकत्वात्तदसिद्धमेव । ततस्तदनेकत्वशङ्कायां कल्पनागौरवपरग्रहतायामेकत्वे पर्यवस्यति । इह तु संयोगविभागलक्षणेन कार्येण स्थाणवेव कर्मण्यनुमिते कथं कल्पनागौरवेण तदपनयनम् । अथोच्येत । अन्यथाऽप्युपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मानुमानं न चायमर्थापत्तिदोषो नानुमानस्येति वाच्यम् । अन्यथाऽप्युपपत्तिशङ्कायामनुमानेऽपि व्याप्तिरन्तर्दहपत्तेरिति । तदनुपपन्नम् । अत्र हि स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागावकाशकावेव स्यातामिति वा शङ्कानीयम् । श्येनगतेनैव कर्मणा भवेतामिति वा । नाद्यः । व्याहतायाः शङ्काया अनुत्थानात् । न द्वितीयः । तत्तदवयवगतपरित्यागेनान्यगतस्य कारणतायाः क्वाप्यनुपलब्धत्वेन निर्मूलायाः शङ्काया अनुदयात् । कर्मेव तथाविधमुपलब्धमिति चेन्न । तस्येदानीं कल्प्यमानत्वात् । प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः । प्रतिपन्नतत्त्वभावानुसरणसम्भवात् । किंच संयोगादिना क्रियानुमाने यावत्सत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्गः । संयोगेन क्रियाविनाशाच्चेति चेन्न । क्रियानाशस्याप्यप्रत्यक्षतावादे दुरवबोधत्वात् । न हि

कार्यजन्म कारणविनाशेन व्याप्तम् । येन संयोगोत्पत्त्या कर्मविनाशोऽनुमयित । पटोत्पत्तावपि तन्तुसंयोगादेरविनाशात् ।
 नापि संयोगजननं क्वापि कर्मविनाशाविनाशूतमनुभूतम् । कर्मविस्थाने सदा संयोगाद्युदयसमासचिरिति चेत् । तत्किं
 यावत्कारणं तावत्कार्यान्तरजननम् । मा हि भूदावत्तन्तुसंयोगसद्भावं पटपरम्परोत्थादः । यावत्कर्मसद्भावं संयोगोत्पादस्तु न
 निश्चितः । अपि चाप्रत्यक्षे व्योम्नि संयोगविभागावप्यप्रत्यक्षाविति पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययो न स्यात् । विधिति
 विततालोकावयविनि विहगविभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति चेत् । तथाऽपि दीपिकालोकगतिप्रतीतेशक्यत्वापरिहारात् ।
 किं चान्यकारे नयनादिपरिस्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यात् । यदि च मार्ताण्डमण्डलस्येव देवदत्तस्यापि गतिरनुमेया स्यात् ।
 तदोभयत्रापि चलतिप्रत्ययः स्यात् । न वा कुत्रचित् । विशेषकारणाभावात् । अपि च कर्मकारणादेव संयोगविभागोत्पत्त्यु-
 पपत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्यनवकुमिरिव कर्मणः । न संयोगाद्युत्पत्तिः कर्मकारणात्सम्भवति । तस्य संयोगविशेषादेः
 स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्र निश्चितत्वात् । शरीरात्मसंयोगो हि शरीरकर्मकारणम् । कथं तस्माच्छरीराका-
 शदेशसंयोगविभागौ भवतः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति । मैवम् । तथा सति संयोगविशेषादेः कर्मकारणत्वस्याप्यभावप्र-
 सन्नात् । न हि परस्परं तन्तुसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वमस्ति । संयोगमात्रस्य तदभावेऽपि तद्विशेषस्य स्यादिति चेत् । तर्हि
 तथैव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यात् । किं चैवं सति कर्मणोऽपि कथमाश्रयाश्रयसमवेतपरित्यागेनान्यत्र संयोगादिजन-
 कत्वम् । तस्य तथाविधकार्यगम्यस्य तथैव प्रमितत्वादिति चेत् । कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्य स्वभावः कल्प्यताम् ।

धर्मकल्पनात्खलु धर्मिकल्पना गरीयसी । तस्मात्प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति स्थितं ॥ १-२-२ ॥

सु० टि०

॥ ३० ॥

टि०- ॥ एवं सतीति । कल्पनागौरवस्यादृष्टणत्व इत्यर्थः । न तु प्रमाणसिद्धेऽर्थेऽदृष्टणत्व प्रमाणासिद्धत्वादिति द्वेयम् । यद्वा कर्त्रेणैकत्वमपि प्रमाणसिद्धमेव विचित्रकार्यस्य प्रासादादेरेककर्तृकत्वदर्शनादिति शङ्कितुर्हृदयम् ॥ अन्यथाऽपीति । स्यानुकर्मेणा विनाऽपीत्यर्थः ॥ अनुत्थानादिति । व्यघातावधित्वादाशङ्काया इति भावः ॥ तत्तदवयववर्गतेति । स च तदवयवश्च तदवयवौ तद्वत्तत्परित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते तद्वत्तस्य वा तदवयवगतस्य चाऽसमवायिकारणत्वं वाच्यम् । तन्तुगततया दृश्यमाने कार्ये पदे तद्वत्तस्य तन्तुसंयोगस्य पटगततया दृश्यमानकार्ये तद्रूपे पटवयववत्तन्तुगतरूपस्य चासमवायिकारणतादर्शनात् । नत्वन्यगतस्येति कथं श्येनकर्मेणा स्थापनावर्गतेन तदवयववर्गतेन स्याणौ संयोगाद्युत्पत्तिरिति भावः । न च संयोगोर्द्विष्टत्वपक्षे श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मेणा श्येने संयोगादिजननसम्भवेऽपि स्याणौ तज्जननासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यादित्युत्तरत्र तथैव वक्ष्यतीति ध्येयम् ॥ तथाविधमिति । परत्रारम्भकमित्यर्थः ॥ तस्येति । परत्रारम्भकत्वस्येत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मप्रत्यक्षत्वपक्षेऽपि श्येनकर्मेणः परत्रारम्भकत्वमित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । ननु संयोगोत्पत्त्यन्तरं क्रियाया नष्टत्वान्न यावत्संयोगादिसत्त्वं चलतिप्रत्यय-प्रसङ्ग इत्याशङ्कते ॥ संयोगेनेति । ननु संयोगोत्पत्त्यैव कर्मविनाशानुमानान्न तस्य दुरन्तबोधत्वमित्यतः किमत्र यत्र कार्यजन्यं तत्र कारणविनाश इति सामान्यव्याप्तिरभिमतता किं वा यत्र संयोगजन्यं तत्र तत्कारणकर्मविनाश इति विशेषव्याप्तिरिति विकल्पं मनसि निधायार्थं व्यभिचारेण दूषयति ॥ न हीति । द्वितीयं दूषयति ॥ नापीति । दृष्टान्ताभावादिति भावः । किमत्र यावत्कालं कारणं तावत्कालं कार्यन्तरजननमिति

सामान्यव्याप्तिरभिमतः किं वा यावत्कालं कर्मरूपकारणं तावत्कालं संयोगादिरूपकार्योत्पाद इति विशेषव्याप्तिरभिमेतेति विकल्पं मनसि निघ्रायवं निराचष्टे ॥ **तत्किमिति** । कारणवस्थानावधिकायाँत्पादाभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । तथा च व्यभिचाराच्च सामान्यव्याप्तिराश्रयितुं युक्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **यावत्कर्ममिति** । दृष्टान्ताभावान्न विशेषव्याप्तिरिति भावः ॥ **अप्रत्यक्ष इति** । इदं च पक्षिगगनसंयोगस्याप्रत्यक्षतोपपादनाय विशेषणम् । ततश्च गगनस्याप्रत्यक्षत्वाद्गगनपक्षिसंयोगस्य न प्रत्यक्षत्वं ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षस्य सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षसाध्यत्वादित्युक्तं भवति ॥ **अप्रत्यक्षाविति** । तथा चानुमापकसंयोगविभागरूपलिङ्गज्ञानाभावान्न तत्र गत्यनुमानं स्यादित्यर्थः । ततोऽपि किमिलत् आह ॥ **पततीति** । अत्रादौ ततश्चेति पूर्णायम् । तस्य च संयोगविभागानुमितकर्मालम्बनत्वासम्भवादित्यर्थः । न तत्र पक्षिगगनसंयोगविभागयोरनुमापकत्वं ब्रमो येनोक्तरीत्या लिङ्गज्ञानाभावाद्गत्यनुमानं न स्यादितु वियति वित्तलोकस्य पक्षिसंयोगविभागावेव तत्रानुमापकतयेथेति । तयोश्च प्रत्यक्षतया तत्संयोगदेरपि प्रत्यक्षत्वसम्भवेन लिङ्गज्ञानसत्त्वाद्गत्यनुमानमनाकुलमेवेत्यनुमितकर्मालम्बनत्वमेव पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययस्य भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **वियतीति** । अवयविनीत्यतः परं पतत्रिणा इति शेषः । एकैकसंयोगविभागव्यक्तेरप्रत्यक्षत्वेऽपि सेनावनादिवत्तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावेन बहुत्वेन संयोगविभागयोर्विशेषणं कृतम् ॥ **विभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति** । संयोगबहुमितकर्मालम्बनः पतति पतत्री गगन इति प्रत्यय इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । वियति वित्तलोककावयविपक्षिसंयोगविभागावाश्रय पतति पतत्री गगन इति प्रतीतिनिर्वाहेऽपीत्यर्थः । दीपिकालोकान्तिप्रतीतेर्गने दीपिकालोको गच्छतीति प्रतीतेरित्यर्थः । तत्र दीपिकालोकगगनसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षत्वाच्च गत्यनुमापकत्वं वक्तुं युक्तम् । नापि पतति पतत्री गगन इत्यादाविव वियति वित्तलोककावयविनो यौ दीपिकालोकसंयोगविभागौ तयोस्तत्रालोकात्तराभावात् । न च तत्रापि वियति वित्ततदी-

पिकालोकावयवस्य दीपिकालोकावयविना सह यौ संयोगविभागौ तयोरेव तत्र गमकत्वमिति वाच्यम् । अवयवावयविनोः संयोगविभागयोरसत्त्वात् । सत्त्वेऽपि
वेहालोकावयवस्य दीपिकालोकावयविनोः संयोगविभागयोः प्रत्यक्षप्रत्यक्षधर्मतयाऽप्रत्यक्षत्वात् । तथा च तत्र
लिङ्गज्ञानाभावेन गत्यनुमानयोगात् गच्छतीतिप्रत्ययस्यानुमितकर्मालम्बनत्वं युक्तमिति भावः ॥ किंचेति । अत्र नयनपदेन गोलकमेव
विधाकृतं नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तदाश्रितपरिसन्दस्यापि अतीन्द्रियत्वादिति ध्येयम् । आदिपदेन मुजादेर्ग्रहणम् ॥ दुर्घटः स्यादिति ।
नयनादेर्देशान्तसंयोगविभागयोरन्वधकारेऽनुपलब्ध्या गत्यनुमानासम्भवादिति भावः । प्रतिकूलतर्कपराहतं च कर्माप्रत्यक्षत्वानुमानमित्याह ॥ यदि
चेति ॥ गतिरनुमयितेति । पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परयेति शेषः ॥ उभयत्रापीति । देवदत्त इवादित्येऽपि चलतिप्रत्ययः
स्यादित्यर्थः ॥ न वेति । आदित्य इव देवदत्तेऽपि चलतिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । ननु कर्मणः प्रत्यक्षतावाद इवानुमेयतावादेऽप्यादित्येदेवदत्त-
योश्चलतिप्रत्ययाप्रत्ययव्यवस्था किं न स्यादित्यतो दूरादिदोषभावेन देवदत्तगतेश्चलतीतिप्रत्यक्षोपलम्भसम्भवेऽपि मार्तोण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र
चलतीतिप्रत्यक्षासम्भवाद्बुद्ध्यते तत्र चलतीतिप्रत्ययाप्रत्ययौ । अनुमेयतापक्षे चोभयत्र गत्यनुमानेनानुमितकर्मालम्बनश्चलतीतिप्रत्ययो न व्यवस्था-
मर्हतीत्याशयेनाह ॥ विशेषेति ॥ अपि चेति । कर्मातीन्द्रियत्व इति शेषः । तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किं तेनेति न्यायादिति भावः ।
ननु न कर्मकारणस्य संयोगादिकारणत्वं घटते येन कर्मणोऽनवकृतिमिवेदिति शङ्कते ॥ नेति । किं तत्कर्मकारणं कुतश्च तस्मात्संयोगाद्यनुपपत्तिरि-
त्यत आह ॥ तस्येति । कर्मकारणस्येत्यर्थः । संयोगविशेषादेरित्यादिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणं ॥ अन्यत्रेति । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगाद्य-
निरुक्तकार्यारम्भकतन्तुसंयोगादिष्वित्यर्थः । ततश्च कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं न परत्र कार्यारम्भकं संयोगविशेषादिरूपत्वात् ।
तन्तुसंयोगादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिमत इति ध्येयम् । दाष्टान्तिकमुपपादयति ॥ शरीरात्मेति ॥ कथं तस्मादिति । आकाशदेशस्य

कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतस्मैवतत्त्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्तत्वेगादावप्येतद्दर्शयति ॥ एवमन्यत्रापीति ।
 वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि । कथं तैम्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाद्याश्रयस्याकाशदेशस्य
 कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्वतस्मैवतत्त्वयोरभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ तथा च सतीति । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः ॥ परञ्चेति ।
 आश्रयादाश्रयसंभवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः ॥ किञ्चेति । यदि कर्मकारणस्य न परत्र कार्यजनकत्वं तर्हि इयंनसमवेतस्य कर्मणः कथं स्थणौ
 संयोगादिजनकत्वमित्यर्थः ॥ अवान्तरभेदमिति । यथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारम्भकत्वादशेनेऽपि कर्मणि परत्रारम्भकत्वं तदवच्छेदकं च
 कर्मत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषतः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्रारम्भकत्वं तन्मात्रवृत्तिवर्मेविशेषस्यैव
 तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः । ननु चोभयथाऽपि कल्पनोपपत्तौ कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्वेत्याद्यवधारणं निर्निबन्धनमित्यत आह
 ॥ धर्मेति । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामित्याद्युपक्रम्योक्तं प्रमेयमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । अनुमेयत्वे कर्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्मादन्यत्रापि
 प्रत्यक्षेणैव क्रियासिद्धेरुक्तो नित्यत्वानित्यत्वविचार इति स्थितम् ॥ १-२-२ ॥

अ०- ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यते ।

सु०- ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ कृतं पिवन्ताविति वाक्यं किं जीवेश्वरौ प्रतिपादयति
 किंवा परमेश्वरमेवेति संशये जीवेश्वराविति तावत्प्राप्तम् । कृतः । द्विवचनात् । न चानन्दमयाधिकरणन्यायेन परिहारः । वाच-

कामावात् । कर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । जीवेश्वरपक्षे तु छत्रिन्यायेनोपचारो भविष्यतीत्येवं श्राप्ते परमात्मानमेकमेव प्रतिपादयतीदं वाक्यं गुहानिहितत्वलिङ्गात् ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति सिद्धान्तितम् ।

शे० च०
प्र० द्वि०
अ० ३

टि०— ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ननु द्विष्वं चैकस्य युज्यत इत्येकस्यापि द्वित्वोपपादनं भाष्यकारेण्यमनर्थकम् । न च द्विवचनानुपपत्तिरूपवाधकपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तत्परिहारेणापि प्रयोजनाभावात् । न च पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तथा सति कर्मफलभोगानुपपत्तेरपि परिहर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । न च तदपरिहारे द्विवचनानुपपत्तिपरिहारमात्रेण पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिर्भविष्यतीति । ततो द्विवचनमात्रानुपपत्तिपरिहारस्याकर्तव्यत्वात्तत्परोत्तराग्रनार्थक्यमित्याशङ्क्यां द्विवचनानुपपत्तेरेव परिहर्तव्यतायां नियामकोक्त्या परिहरन् । भाष्ये विषयाद्यद्दर्शनप्रयुक्तन्यूनतां तावत्परिहरति ॥ ऋतमिति । अन्नमयादीनामनेकत्वादब्रह्मत्वमिति शङ्कानिरासकन्यायेनैव पिबतोर्नेकत्वादब्रह्मत्वमिति शङ्ककापरिहारात् द्विवचनश्रुत्या पूर्वपक्षो युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । यद्यप्यन्नमयादीनां स वा एष पुरुषोऽन्तरसमय इत्यादौ यत्र ब्रह्मत्वमुक्तं न तत्रानेकत्वं श्रुतं । यत्र चान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धवन्तामित्यादावनेकत्वं श्रुतं न तत्र ब्रह्मतोक्तेति वैषम्यं । तथाऽप्यन्तरसमयादावनेकत्वंस्याश्रुतत्वेऽपि अनेकत्वलोऽस्त्येवेति सिद्धान्ते तन्निर्वाह आवश्यक एवेत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । अत एव चन्द्रिकायां श्रुतपदप्रयोगोऽप्यथा तत्र नानेकत्वमित्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् ॥ बाधकोति । तत्र तु येऽब्रह्मोपासत इति ब्रह्मशब्द एव बाधक इति भावः । ननु च यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमिति प्रकृतेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणात्स एव बाधक इति न बाधकाभाव इत्यरूपेराह ॥ कर्ममिति । कर्मबन्धरहितत्वादिति भावः । ननु कर्मफलभोगानुपपत्तिर्नेश्वरपक्षे बाधिका । तथा सति तत एव

॥३२॥

जीवेश्वरपक्षस्यापि परित्यागप्रसङ्गादाश्वरस्याभोक्तृत्वेन पातृत्वव्यपदेशानुपपत्तेश्चाल्प्यत आह ॥ जीवेश्वरपक्षे त्विति ॥ छत्रिन्यायेनेति । यथैकरथैव छत्रित्वेऽपि तत्साहचर्यादनेकेषां छत्रिणो गच्छन्तीति छत्रित्वव्यपदेश औपचारिकस्तथा जीवस्यैव पातृत्वेऽपि तत्साहचर्यादाश्वरस्य द्वौ पिबन्ताविति द्वयोः पातृत्वव्यपदेश औपचारिक इत्यर्थः ।

अ० - ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ यः सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ ३ ॥

सु०— तत्र कर्मफलभोगो भगवतो भाष्ये प्रतिपादितः । द्विवचनस्य तु स्पष्टं न परिहारोऽभिहितः । अतस्तत्परिहारार्थमाह ॥ द्वित्वं चेति । एतदुक्तं भवति । परमेश्वरमात्रग्रहणे द्विवचनानुपत्तिं वदन्प्रष्टव्यः । कथमनुपपत्तिरिति । द्विवचनं भेदाभिधायि । न च परमात्मनि स्वगतभेदो युज्यत इति चेन्न । द्विवचनस्य भेदाभिधायित्वेऽनुशासनाभावात् । अथ द्वित्वसंख्या द्विवचनाभिधेया । सा च परमात्मन्यभेदेनैकत्वसंख्यया च विरुध्यत इति चेन्न । अभेदेनैकत्ववत्येव घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वदर्शनात् । अथ द्वित्वं द्रव्यान्तरविधुरस्य न युज्यते विरोधादिति मतम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । न केवलं संसारधर्महीनस्य कर्मफलभोगो युज्यते । किंतु द्वित्वं चैकस्य निर्भेदस्यैकत्वाधारमात्रस्य च युज्यते । कथमित्यपेक्षायां तत्प्रदर्शनाय विशेषणाच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ यः सेतुरिति । द्वित्वस्याभेदेकत्वाभ्यां न तावद्भावाभावलक्षणो विरोधः । तद्भावाभावात् । नापि वध्यघातुकभावः । सहावस्थानप्रसङ्गात् । तादात्म्याभावस्तु प्रकृते नोपयुज्यते । अतः सहानवस्थानमेव वक्तव्यम् । तस्य च नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भो बीजम् । न चासावस्ति । ऋतं पिबन्ताविति

द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोः सेतुरित्येकवचनेन च विशेषणात् । अमेदकत्वाधारात्तावगमादिति यावत् । न चात्रैकस्यैव ग्रहणम् । व्यावर्तकामावादिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं । यत्परेण बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षयित्वा जीवेश्वराविति सिद्धान्तितम् । तथा हि । तत्तु समन्वयादिति परमात्सन्त्येव समन्वयं प्रतिज्ञातवता सूत्रकारेण स एव विवरणवाक्यैः प्रपञ्चनीयः । जीवेश्वरयोरस्य वाक्यस्य समन्वयं प्रतिपादयन्प्रक्रमं जहात् । बाधके सति नायं दोष इति चेन्न । तदनिस्तपणात् । द्विवचनमिति चेत् । तर्हि जीवेश्वराङ्गीकारोऽपि न स्यात् । तयोरेक्याङ्गीकारात् । काव्यनिकोऽस्ति तयोर्भेद इति चेत् । तर्ह्येश्वरस्यैवाद्भुताचिन्त्यैश्वर्यवशाद्विरूपत्वेन द्वित्वमुपपाद्यताम् । तथा च प्रक्रमानुगुणं सूत्रं स्यात् । तत्त्वावेदकं च शास्त्रमिति । नन्वेकवचनेनेति वक्तव्यम् । एकत्ववचनेनेति कथम् । एकत्वादिसंख्या हि प्रत्ययार्थः । यथोक्तं । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचन इति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्वेकैष्विति स्यात् । तस्मादेकत्वस्य वचनेमेकत्ववचनमित्येव युक्तं । अन्यत्रापि भावप्रधानो निर्देशः प्रतिपत्तव्य इति ॥ १—२—३ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

टि०— ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ भाष्ये प्रतिपादित इति । आत्माऽन्तरात्मेति हरिः शुभं पितृत्वस्यो नित्यमित्यादिनेति शेषः ॥ न स्पष्टमिति । विष्णु इति वक्तव्ये विष्णुरूपे एवेत्युक्त्या द्विवचनस्य रूपद्वयाभिप्रायेण विष्णौ सावकाशत्वस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् । नन्वेकत्वाधारस्य द्वित्वाधारत्वमात्रप्रतिपादनेन कथं द्विवचनानुपपत्तिशङ्कापरिहारो भेदाभिधायितया द्विवचनस्य स्वगतभेदस्य ब्रह्माणि तदसम्भवस्यापरिहारादित्यतो द्विवचनानुपपत्तिभेदकाया विवक्ष्य पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य पर्यवसितपक्षानिरासप्रतया भाष्यं योजयति

॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । ब्रह्मशब्देन विशेषणादिति व्याख्यानापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । ननु पिबतीरेकत्वेन विशेषण-
 कथनमसङ्गतम् । न च शङ्कितविरोधपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । सहोपलम्भप्रतिपादनमात्रेण विरोधशङ्कापरिहारायोगात् । सहानवस्थानलक्षण-
 विरोधस्य तेन कथञ्चिद्विरहोऽपि विरोधान्तरसम्भवादित्यतोऽत्र पक्षान्तरनिरासपूर्वकं सहानवस्थितत्वं परिशेष्य तनिरासपरतया भाष्यं योजयति
 ॥ **द्वित्वस्येति ॥ नापीति** । नाजात एकोऽयं हन्ति नाप्यन्याधार इति न्यायादिति भावः ॥ **प्रकृते नोपयुज्यत इति** । सहावस्थानाविरोध-
 कत्वादिति भावः ॥ **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठस्यासाधारणधर्मस्यात्राश्रवणादिति भावः ॥ **एतेनेति** ।
 द्विवचनस्य ब्रह्मणि सावकाशलवर्णनेनेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावन्न च जीवं समन्वयोऽभिधीयत इति भाष्योक्तां समन्वयासङ्गतिमाह
 ॥ **तथा हीति** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **तर्हीति** । तर्ह्युभयथा निर्वोहे काल्पनिकभेदाश्रयणेन जीवेश्वराङ्गीकार एवास्त्वित्यतो निमित्तद्वयमाह
 ॥ **तथा चेति** । यः सेतुरिति पिबतीर्विशेषणस्यैकत्ववचनेनैकत्वाभिधायकत्वमुक्तं तदाक्षिपति ॥ **नन्वेकवचनेनेति ॥ वक्तव्यमिति** ।
 यः सेतुरित्यत्र सोरेकत्वसङ्ख्यावद्वस्तुवचनत्वेऽयैकत्वसङ्ख्यावाचित्वाभावादिति भावः । स्यादेवं यदि स्वादिप्रत्ययस्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वं स्यान्न
 चैतदस्ति किं त्वैकत्वादिसङ्ख्यैव तदर्थः । तथा च यः सेतुरित्यादावपि सोरेकत्वाभिधायकत्वेनैकत्ववचनत्वमेवेत्याशयेन समाधत्ते ॥ **एकत्वादीति** ।
 एकशब्दस्य सङ्ख्यावाचीति त्वप्रत्ययनिर्देशोऽनर्थक इति शङ्कितुराशयः । एकशब्दस्य सङ्ख्यावद्वस्तुपरत्वमेव न सङ्ख्यापरतेत्यभिप्रेत्य परिहरति
 ॥ **एकत्वादीति ॥ अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशाकारणे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ एकत्वसङ्ख्यावनेके इति त्रयाणां निर्देशे बहुवचनं स्यादित्यर्थः
 इत्याहुः केचित् । कुतः सङ्ख्यायास्तदर्थत्वमित्यतोऽस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वादिति भावेन हिशब्दः । तामेव प्रसिद्धिमुपपादयितुमत्रार्थे पाणिनिसंमतिमाह
 ॥ **यथोक्तमिति** । तद्वाक्यमुदाहरति ॥ **द्वेकयोरिति** । उपलक्षणमेतत् । बहुषु बहुवचनमिति त्वपि द्रष्टव्यम् । कथमस्मात्सङ्ख्यायाः प्रत्ययार्थत्वलभ

इत्यतो भावप्रधाननिर्देशत्वाश्रयणेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ **द्विवैकत्वयोरिति** । कुतोऽत्र भावप्रधानत्वाश्रयणेन सङ्ख्यावाचित्वव्याख्यानं सङ्ख्यावद्वा-
नित्वस्यैवोपपत्तेरित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्भुत्वाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावानेक-
इति त्रिषु विवक्षितेषु षेकैष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधाननिर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्याया एव स्वादिप्रत्ययार्थत्वाद्युक्तं यः
सेतुरित्यादावपि सोः प्रत्ययस्यैवत्वाभिधायकतयैकत्ववचनत्वमित्युपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । तर्हि द्विवचनश्रुतेरपि न निरवकाशत्वमित्येव
वक्तव्यतया कथमन्यत्र भाष्यकारीयो द्विवचनश्रुतेरिति व्यवहारः कथं चाभियुक्तानभियुक्तसंधारण्येनैकवचनं द्विवचनं बहुवचनमित्येव व्यवहार-
इत्यतः स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोदाहृतसूत्रबलाद्भावप्रधानत्वेन स निवाह्य इत्याह ॥ **अन्यत्रापीति** ॥ १—२—३ ॥ * * ॥
अ०— ॥ **ॐ, अन्तर उपपत्तेः ॐ** ॥ अन्तः स्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः ॥ रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति
चोच्यते ॥

सु० ॥ **ॐ** अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ अत्र क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयश्चिन्त्यत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । सूत्रे भावस्यैव
प्रतिज्ञानात्क्रियाया अनुक्तेरित्यतोऽन्तरशब्दमुभयार्थतया व्याख्याति ॥ अन्तरिति । अन्तःशब्दोपपदाद्रमतेर्गमताङ् इति
डः । उणादयो बहुलमित्युपपदलोपः । विवक्षितं चैतत्सूत्रकारस्य । अन्यथाऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति वदन्तरुपपत्तेरित्यवश्यम् ।
लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थं प्रतिजानीत इति । ननु च य एषोऽन्तरक्षणि पुरुषो दृश्यत एष
आत्मेति होवाचेत्येतदत्रोदाहाराणवाक्यम् । अत्र चाक्षिस्य एव प्रतीयते । न तस्य रमणकर्तृत्वम् । श्रुत्युक्तमेव सूत्रे प्रतिज्ञा-

तव्यम् । तत्कथं श्रुतावनुक्तं रमणकर्तृत्वं सूत्रकृता प्रतिज्ञायत इत्यत आह ॥ रमणं चेति । न केवलमक्षिस्थत्वम् । किंतु रमणं रमणकर्तृत्वं चेत्याद्यशब्दः । न केवलं सूत्रेऽपि तु श्रुतौ चेति द्वितीयः । आत्मशब्देनैष आत्मेत्यनेन । आदेयमुपादेयं सुख सुखसाधनं च माल्यनुभवतीति निर्वचनेनेत्यर्थः । आहपूर्वकाद्दार्तेर्मन्यतेश्च विवप् । ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

टि०- ॥ ॐ अन्तरउपपत्तेः ॐ ॥ भावस्यैवेति । अन्तरशब्दस्यानःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थितिमात्रस्यैवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरीति भावः ॥ उभयार्थतयेति । क्रियाभावरूपोभयार्थतयेत्यर्थः । कथमेतावतोऽर्थस्यान्तर इत्येतस्माद्धाभ इत्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनेन भाष्यकारिणं व्याख्यानमुपपादयति ॥ अन्तःशब्दोपपदादिति ॥ अमन्ताडु इति । अत्र अमिति प्रत्याहारग्रहणं अमङ्गनमिति अमन्ताद्धर्तोऽप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ततश्च मान्ततया अमन्ताद्रमेः कर्तोरिदप्रत्यये चुटू इति उकारस्येत्संज्ञायां डित्वविधिसामर्थ्यादमस्यापि रमेष्टिलोपे र इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । न चैवं दम् उपशमे इत्यस्माद्भ्रम्यन्तेऽनोद्धता जना इति कारणे उप्रत्यये डस्येत्संज्ञायां टिलोपे च द इत्येव स्यान्न तु दण्ड इति । तथा च वनषणसंभक्तावित्यस्य भौवादिकस्य वनतेरपि उप्रत्ययान्तस्य व इत्येव स्यान्न तु वण्ड इतीति वाच्यम् । चुटू षः प्रत्ययस्येत्यत्र चुटूषाः प्रत्ययस्येत्येकयोगे वर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्याकारे स्थितयेन चुटू इत्यस्यानित्यत्वाद्वा प्रत्ययावतिरिक्तस्य कस्मैचित्कार्थोच्चार्यमाणस्यैव वर्णस्येत्संज्ञाया आकारे स्थित्या प्रयोजनाभावाद्वा बाहुलकाद्वा लुश्विविधाविव लुप्त्यकारप्रत्ययादित्वाद्वा वसिध्या दण्डो वण्ड इत्यादिरूपसिद्ध्युपपत्तेरप्रत्य्यूहत्वात् । नन्वेवमपि रोरीत्युपदान्तरेफलोपे दलोपे पूर्वस्य दीर्घो ण इति दीर्घतायां च सत्यां पुना रमत इत्यादिशदन्तार इति भवितव्यमन्तर इति तु काशमित्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र रोरीति रेफनिमित्तको रेफलोपोऽभिमतः स्यान्न चैवं किं नाम

बाहुलकनिमित्त एव । तथा च रेषलोपनिमित्तकस्य रेषस्य परत्वाभावात् दीर्घत्वप्रसङ्ग इत्याह ॥ उणादय इति ॥ उपपदलोप इति । अलोन्त्यपरिभाषाण्योपदान्त्यरेषलोप इत्यर्थः । क्वचिद्वृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्येदेव । विधेर्विधानं बहुधा समस्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्तीत्यभियुक्तोक्तोर्बाहुलकग्रहणादपेक्षितशेषार्थसिद्धिरिति ध्येयम् । किमनया कुमुष्टिकल्पनया सूत्रेऽन्तःस्थितिमात्रस्यैव प्रतिज्ञा किं न स्यादित्य आह ॥ विवक्षितं चेति । तत्कथमवगम्यत इत्यत आह ॥ अन्यथेति । अन्तःस्थितिमात्रस्य तावदेव लामादिति भावः । भावमात्रस्यैव प्रतिज्ञायामन्तरित्यस्यैव वक्तव्यत्वे निमित्तान्तरमाह ॥ लघु चेति । उपलक्षणं चैतत् । श्रुत्यनुगतं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भाष्यकारीयं रमणकर्तृत्वस्याऽत्रशब्दार्थवर्णनमनर्थकमित्यतः सूत्रस्य श्रुत्यनुगतत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनानुगमशङ्कापरिहारकतया तद्वक्तव्यं योजयितुं श्रुतिसूत्रयोरननुगममाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ न तस्य रमणकर्तृत्वमिति । तत्रातिपादकशब्दाभावादिति भावः ॥ श्रुत्युक्तमेव चेति । सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादिति भावः । अस्मंकीर्णार्थप्रदर्शनेन चशब्दद्वयवैयर्थ्यं परिहरति ॥ न केवलमिति ॥ ददातेमन्यतेत्येति । दादान इत्यस्मात्कर्माणि क्विप् मन् अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तारि क्विबियर्थः । तथा च निर्वचनत्वेन धात्वाकारलोपे दकारस्य तकारे चात्मनिचि प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः । ॥ * ॥ * ॥

अ०— ॥ ३० सुखाविशिष्टाभिधानादेव च ३० ॥ विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ॥

सु०— चक्षुरन्तरस्य परमेश्वरत्वोपपदकमपरं सूत्रं ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव चेति । अत्र विशिष्टपदं व्यर्थं सुखाभिधानादेव चेत्येतावता पूर्णत्वात् । सुखसम्बन्धाभिधानार्थं विशिष्टपदमिति चेन्न । सुखित्वाभिधानादेव चेति कर्तुं

शक्यत्वात् । लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अयुक्तं च सुखसम्बन्धाभिधानम् । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मेति श्रुतौ सुखमात्राभिधानादित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ विशिष्टेति । नात्र सुखविशिष्टशब्दस्तद्वत्तामाचष्टे । येनानुपादेयः स्यात् । किंतु सुखस्य वैशिष्ट्यं पूर्णतालक्षणम् । यदि हि सुखाभिधानादित्येव ब्रूयाच्चदा सुखस्यान्यत्रापि सद्भावेन व्यभिचारः स्यात् । ततः सार्थकं विशेषणोपादानम् । ननु कथमत्र विग्रहः । सुखेन विशिष्टः श्रेष्ठ इति । कथं तर्हि विशिष्टसुखेत्युक्तम् । अर्थकथनमात्रमेतदित्यदोषः । सुखेन श्रेष्ठो हि तदा स्यात् । यदि तत्सुखं श्रेष्ठं भवेदित्यर्थोद्वैशिष्ट्यं सुखधर्मो भवति । अथवा कडाराः कर्मधारय इति विशेषणस्य परनिपातं मन्यमानेन विशिष्टसुखेत्युक्तम् । कथं तर्हि मतुप्रयोगः । श्रुतावनुक्तत्वात् । स्वरूपेणापि सुखेन विशेषशक्त्या तद्वान् भवतीति ज्ञापयितुमिति । नन्वेवं व्याख्याने हेतुरसिद्धः स्यात् । सुखविशेषणस्य विशिष्टत्वस्य श्रुतावनुक्तत्वादिति चेन्न । मुख्यमुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । उक्ता च सुखस्य विशिष्टता श्रुतावित्याह ॥ ब्रह्मत्वं चेति । सुखविशेषणं विशिष्टता च ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दार्थः । कं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्देनोक्तेति यावत् । ब्रह्मशब्दो हि पूर्णतामाह । तद्विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्सुखमेव सम्बध्यत इति ।

टि०- ॥ ३० सुखविशिष्टाभिधानादेव च ३० ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेवेति सूत्रानुसारेण सुखविशिष्टाभिधानस्यैव व्याख्येयतया कुतो भाष्यकारीयमन्यथाव्याख्यानमित्यतः सूत्रे विशिष्टपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तदिति भावेन सौत्रविशिष्टपदानर्थक्यशङ्कापरिहारपरतया भाष्यं योजयितुं प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपान्यस्य विशिष्टपदवैयर्थ्यमाशङ्कते ॥ चक्षुरन्तरस्येति । ननुभयथा सम्बन्धाभिधानसम्भवे कुतोऽयं

निर्बन्धो येन सुखिवाभिधानादित्येव वक्तव्यतयाऽवधार्यत इत्यत आह ॥ लघु चेति । यद्यपि सुखिशब्दस्य सुखविशिष्टशब्दपर्यायत्वात्प्रायेषु
लघवगौरवचिन्तानवसरान्नैतच्चोद्भावकाशो युक्तः । तथाऽपि खट्वा पर्यायेषु तच्चिन्तानवसरस्यैव सिद्धान्तेऽभिहितत्वात्प्रकृते च सुखिशब्दस्य
सुखविशिष्टशब्दस्य च योगेन सम्बन्धबोधकतया युक्तो लघवगौरवचिन्तावसर इति ध्येयम् । यद्वैतस्वरसदेवाह ॥ अयुक्तं चेति । ननु
सुखाभिधानमात्रेण पूर्तः किं पूर्णत्वरूपवैशिष्ट्यप्रतिपादकविशिष्टपदेनेत्यत आह ॥ यदि हीति ॥ व्यभिचारः स्यादिति । अक्षिप्तो
विष्णुः सुखादित्यनुमाने जीवे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ननु कथमत्रेति । विशिष्टसुखवत्त्वादिति भाष्यानुसारेण विशिष्टं च तत्सुखं चेत्येव विग्रहः
कर्तव्यः । प्रकारान्तरेण विग्रहाश्रयणे पूर्णत्वालाभात् । तथा च समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाद्विशिष्टपदस्य पूर्वनिपाते विशिष्टसुखाभि-
धानादित्येव सूत्रणीयमिति गृढाभिसन्धेः शङ्क्यं । विदिताशयः सिद्धान्त्यन्यथाविग्रहाश्रयणेन समाधत्ते ॥ सुखेन विशिष्ट इति ।
कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वकृत्तोऽपि ग्रहणान्नत्वनिर्भिन्न इत्यादाविव गतिपूर्वककृदन्तविशिष्टसुखशब्दस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास इति
भावः । अन्यथात्रिग्रहाश्रयणे भाष्यविरोध इत्याशङ्कते ॥ कथं तर्हीति । न विग्रहप्रदर्शनपरमाध्यमतो न विरोध इत्याशयेन समाधत्ते
॥ अथेति । न्कथं तर्होस्मिन्पक्षे सुखस्य पूर्णत्वलाभ इत्यतः सुखेन श्रेष्ठ्यस्य सुखश्रेष्ठ्यं विनायोगात्तच्छाभः इत्याशयेनार्थतो लाभमुपपादयति
॥ सुखेनेति । इदानीं पूर्वपक्ष्याशयमुन्मूलयितुं भाष्यं विग्रहप्रदर्शनपरमेवेत्याश्रित्य तर्हि विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यतः कडारादिशब्दानां
कर्मधारये विकल्पेन पूर्वनिपातस्य कडारा इत्यनेनोक्तोर्विशिष्टं च तत्सुखं चेति विग्रहेऽपि जैमिनिःकडारः कडारजैमिनिरिति विशिष्टसुखं च
सुखविशिष्टमित्युभयथाऽपि उपपत्तेर्न दोष इत्याह ॥ अथवा कडारा इति । ननु न सूत्रविशिष्टपदं पूर्णत्वार्थकमाश्रयितुं युक्तम् । तथा सति
सूत्रे पूर्णसुखाभिधानेऽपि सम्बन्धानभिधानेन भाष्ये सम्बन्धाभिधायकमतुषो वैयर्थ्यापातत् । न च सूत्रे सम्बन्धानुक्तावपि श्रुत्यनुसारेण भाष्ये

सम्बन्धोक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मेति सुखमात्रस्यैव श्रुतावभिधानेन तत्रापि सम्बन्धानभिधानादित्याशयेन भाष्ये मनुषो वैयर्थ्यमा-
शङ्कते ॥ **कथमिति ।** समाधत्ते ॥ **स्वरूपेणापीति ।** ननु श्रुत्यैव तज्ज्ञापनसम्भवाच्च तत्प्रयोगस्य तज्ज्ञापकत्वं कल्पनीयमित्यतः
श्रुतावनुक्तत्वादित्युक्तमिति सिद्धान्तशेषतया वा योज्यम् । विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वे वर्णनमनर्थकमित्यतोऽसिद्धिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनासि-
द्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति ।** भाष्यकारायं विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्ववर्णनं विना न सौत्रहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहार इति भ्रान्तिनिरासाय स्वयं
परिहारमाह ॥ **मुख्यामुखयोरिति ।** तर्हि किमेनेन भाष्येणेत्यतो न्यायसिद्धस्याप्यर्थस्य श्रौतत्वलभार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तथा भाष्यं
योजयति ॥ **उक्ता चेति ।** ब्रह्मशब्देन विशिष्टत्वोक्तिलभायोद्देश्यविधेयमावव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे ॥ **सुखविशेषणमिति ।** ब्रह्मशब्देन
कथं सुखस्य पूर्णत्वलभ इत्यत आह ॥ **ब्रह्मशब्दो हीति ।**

अ० — ॥ ३०० अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ३०० ॥ अन्योन्यनियतिश्चेन्नियमेनान्यथा भवेत् ॥ चेतनानां विशेषा-
यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ॥

सु० — चक्षुरन्तरस्येश्वरत्वं प्रतिपाद्याध्यादित्ययोरभिरेव नियामकतयाऽत्रोच्यत इति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निराकृतुं
सूत्रम् ॥ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर इति । तस्यार्थः । जीवस्याग्नेर्जीवांतरनियामकत्वे तस्यापि नियामकांतरेण
भाव्यमित्यनवस्थितेरुभयोर्जीवत्वसाम्ये न नियम्यनियामकभावासम्भवाच्च नाग्निरध्यादित्यस्थतयाऽत्रोच्यत इति । एतदयुक्तम् ।
स्वव्याघातात् । अस्माभिरपि हि ब्रह्मादिजीवानां मानुषादिजीवनियामकत्वमङ्गीक्रियते । तत्र यदि परस्यानवस्थित्यसम्भ-

वावस्माकमपि कुतो न भवतः । यथा च नास्माकं तथा न परस्यापीत्यतः सूत्रं सम्यगव्याख्यातुं पीठमारचयति ॥ अन्योन्येति । चशब्दोऽवधारणे । चेतनानामिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । चेतनानां याऽन्योन्यायितिविब्रह्मादीनां नियामकता मानुषादीनां तु नियम्यता सेशनियमे प्रेरणे सत्यवोपपन्ना भवेत् । अनवस्थित्यसम्भवाभावात् । प्रेरकपरम्परा हि परानिरेपक्षे परमेश्वरे विश्राम्यति । तन्निश्चया चेतरेषां नियम्यनियामकभावो भविष्यति । नियन्तुरीश्वरस्याभावोऽन्योन्यानि-
यतिरूपपन्ना न भवेत् । अनवस्थित्यसम्भवपरिहारोपायाभावात् । ननु ब्रह्मादीनां नियामकत्वं मानुषादीनां नियम्यत्वमित्येष विशेषस्तेषां संभावं एव । यद्वक्ष्यति न चाधिकारिकमिति मोक्षेऽप्यनुवृत्तेश्च । आधिकारिकमंडलस्थोक्तरीति वचनात् । स्वभावे च कानाम परमेश्वरपेक्षेत्यत आह ॥ चेतनानामिति । चेतनानां ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च यो विशेषो नियम्यनियाम-
कत्वलक्षणः स तेषां स्वभावोऽपीश्वरप्रापित एव । न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरमिति वचनात् । अन्यथेश्वरस्य सर्वैश्वर्यं न स्यात् । स्याच्च परेषां स्वातन्त्र्यम् । अङ्गीकृतं च परैराकाशेऽनादिनोऽपि द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वाधीनत्वम् । अद्वैतिभिश्चाविद्याधीनत्वं जीवब्रह्मविभागस्य । यो हीश्वरेण सर्वदा नियम्यते स तस्य स्वभाव इत्युच्यते । यस्तु कदाचित्सोऽस्वभाव इति ।

टि०— ॥ ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ अन्योन्यायितिश्वेन नियमेनान्यथा भवेदिति स्वमतेऽन्योन्यायितिसम्भ-
वव्युत्पादनं भाष्यकारीयमनर्थकम् । न च स्वमतेऽनवस्थित्यसम्भवपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकामावेनानवस्थित्यसम्भवयोरेवाप्रसक्तेः ।

प्रसक्तौ वा तदपरिहारेऽप्यनिष्ठाभावादित्यतः प्रसङ्गकोपदर्शनपूर्वकमनवस्थादिप्रसक्तिं तदपरिहारेऽनुपपात्तिं चोपदर्श्य तत्परिहारकृतयोत्तरवाक्यं
 योजयितुं प्रयोजनोपदर्शनपूर्वकं सूत्रं तावदुपन्यस्यति ॥ **चक्षुरन्तरस्येति ॥ व्याख्यातुमिति ।** अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भ-
 वदित्यनेनेति शेषः ॥ **अवधारण इति ।** समुच्चायकत्वासम्भवादिति भावः । स्वमते जीवानामन्योन्यनियतिसम्भवस्य मूळारूढतासिद्ध्यर्थाह
 ॥ **चेतनानामिति ।** अन्योन्यनियतिशब्दस्याव्यवस्थया परस्परनियम्यनियामकभावार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयन्नेवापेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे
 ॥ **चेतनानामिति ।** कुत ईशानियमे सत्युपपत्तिरित्यत आह ॥ **अनवस्थितिर्निति ।** कथमनवस्थाद्यभाव इत्यतः ऽनवस्थाभावं तावदुपपादयति
 ॥ **प्रैरेकेति ।** असम्भवाभावमुपपादयति ॥ **तन्नित्येति ।** अपेक्षिताध्याहारादिना नान्यथा भवेदिति व्याचष्टे ॥ **नियन्तुरित्यादि ।**
 ननु चेतनानां विशेषस्य भावदधीनत्ववर्णनमसङ्गतम् । न च नियम्यनियामकभावस्यैव विशेषशब्देन ग्रहणाच्चासङ्गतिः । तस्यैवाधीनतायाः
 प्रागेवोक्तया पुनरवक्तव्यत्वात् । न चोक्तस्याप्यपवादशङ्कानिरासार्थं पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छब्दकाया अनुदयात् । न च
 स्वभावत्वमेवापादकम् । अत एव भाष्ये स्वभावोऽपीत्युक्तिरिति वाच्यम् । नियम्यनियामकभावस्य स्वभावत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वाऽस्वभाववत्त्वभाव-
 स्थापिश्वराधीनत्वोपपत्त्या स्वभावत्वयुक्त्येश्वराधीनत्वाक्षेपायोगादित्यतो नियम्यनियामकभावस्य स्वभावत्वद्वुपपादनेनाक्षेपमुपपाद्य तन्निरासकृतयोत्तरवाक्यं
 योजयति ॥ **नन्विति ॥ न चाधिकारिकमिति ।** देवादपि दत्तानाकाङ्क्ष्यत्वोक्त्याऽऽप्तुक्तस्य तदसम्भवेन स्वभावत्वमर्थोत्तिष्ठमिति भावः ।
 यद्वा । न जीवानां चैतन्यमेव निजस्वभावः । किंतु देवासुरनरत्वाद्याजीवानां ते निसर्गते इति वचनोद्भवत्वादिकमपीति प्रतिपादनेन नियम्यनियाम-
 कभावस्यापि स्वभावत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । नियम्यनियामकभावस्य जीवस्वभावत्वे स्पष्टं च नियामकमाह ॥ **मोक्षेऽपीति ।** मोक्षेऽन्यनुवर्तमानस्य
 च नागन्तुश्रुत्वमिति भावः । स्यादेव यदि नियम्यनियामकभावस्य मोक्षेऽननुवृत्तिर्भवेत्सैव कुतः सिद्ध्येत आह ॥ **आधिकारिकेति ।** वचनात् ।

ब्रह्मसूत्रादित्युपलक्षणम् । तद्याख्यानरूपभाष्योदाहृतात् बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । स ब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णावेव च विशेषत इत्यादिगुरुडवचनबलादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु वा स्वभावत्वं नियम्यनियामकभावस्य किं तावतेत्यतः स्वभावस्येशाधीनत्वे स्वभावत्वहान्यापत्त्येशा-
नधीनत्वप्राप्तेर्न तदाश्रयणेनानवस्थादिपरिहारसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ स्वभावो चेति । कथमनादिचेतनस्वभावस्येशाधीनत्वमित्यतः किमस्याप्राप्ति-
तत्त्वमित्याशयः । प्रमितत्वेऽपि सम्भावकशून्यत्वमन्यत्रादृष्टत्वं वेति विकल्पान्मनसि निधयाद्यं दूषयति ॥ नेति । द्वितीयं प्रत्याह ॥ अन्यथेति ।
तृतीयं प्रत्याह ॥ अङ्गीकृतं चेति । अनादिस्वभावस्यापीश्वराधीनत्वे स्वभावास्वभावव्यवस्था न स्यात् । यो हानन्याधीनः स स्वभावोऽ-
न्याधीनश्चास्वभाव इत्युच्येत तद्वदि स्वभावस्याप्यन्याधीनत्वं तदा का वार्ता स्वभावास्वभाववादस्येत्यत आह ॥ यो हीति ।

अ०— ॥ अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवो ॥ ईश्वरश्चोन्नियन्ता स्यारस एव प्रथमागतः ॥ किमित्यपेक्षते कस्माद्दृष्ट्याऽ-
वस्थितिकल्पना ॥ दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्यो कथंचन ॥ ४ ॥

सु०— किमतो यद्येवं स्वव्याघातेन विना सुत्रार्थो निष्पन्न इत्याह ॥ अन्योन्येति । यस्मादीश्वराङ्गीकारेऽन्योन्य-
नियमो युज्यते । नान्यथा । तस्मादीश्वरमनङ्गीकृत्य परेणान्योन्यनियमेऽङ्गीक्रियमाणेऽनवस्थित्यसम्भवौ सूत्रकृतौक्तौ
युक्तावित्यर्थः । नन्वनवस्थित्यसम्भवयोः को भेदः । उभयत्रापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यात् । उच्यते । अनवस्थायां हि
प्राक् सिद्धमूलाभावेन प्रवृत्तिनिरोधः । असम्भवे तु समानतयाऽविनिगम्यत्वेनेति भेदः । यथा पृथिवीसम्बन्धाद्गन्धोपलब्धिः
पयसीति वदन्तं प्रत्युच्यते । पयःसम्बन्धात्पृथिव्यां तदुपलब्धिरिति किं न स्यात् । विनिगमकाभावादिति । तदनेनानीश्वर-

वादिनं प्रतीदं दोषाभिधानमित्युक्तम् । ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतः को दोष इत्यत आह
 ॥ ईश्वरश्चेदिति । यदीश्वरः सर्वनियन्ताऽभ्युपगतः स्यात्तदा स एव प्रथमागतः साक्षादक्ष्यादित्यस्थत्वेनामृतत्वादिप्रमाणैः
 प्रतीतः कस्मात्परित्यज्यते । कस्मान्चेतश्चरस्यादित्यादीनां च मध्ये वृथाऽग्नेनियामकत्वेनावस्थितिकल्पना क्रियते । पूर्वपक्ष-
 प्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणं नास्तीत्युक्तम् । ततः किमित्यत आह
 ॥ दोषवतीति । दोषः श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च । आद्येनैवशब्देन दोषद्वयस्यापारिहार्यत्वमाह । तस्मादुभयत्र प्रमाणाभावात् ।
 सा परमेश्वरपरित्यागेनावस्थितिकल्पना । अनेनसूत्रस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम् । मध्येऽग्रेवस्थितिकल्पकाभावात् । प्रथमा-
 वगतेश्वरपरित्यागासम्भवाच्च नेतर इति । इदमुक्तं भवति । अक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्र प्रतिपाद्यमग्निं प्रतिपद्यमानं प्रति किं
 स्वतन्त्रमीश्वरमनभ्युगम्यतदुच्यते । उताभ्युपगम्येति विकल्प्य पक्षद्वये सूत्रकारेण दूषणमुक्तमिति । अथवा प्रतिवादिनं
 निरीश्वरं निश्चित्य सूत्रकृताऽनवस्थित्यसम्भवबुक्ताविति पूर्वग्रन्थार्थः । तत्कथं निश्चितमित्यत आह ॥ ईश्वरश्चेदिति ।
 यदि सर्वनियन्तेश्वरः प्रतिवादिनाऽभ्युपगतः स्यात्तदा स एव प्रथमागतः किमित्यपोद्येत । कस्माच्च वृथाऽवस्थितिकल्पना
 क्रियते । किंतु निर्निमित्तत्वात्सा नैव कार्यी स्यात् । न हि पूर्वपक्षी सर्वथाऽप्यग्रेप्रक्षवान् । तथा सत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः
 स्यात् । कृता च तेनेयं सर्वा कल्पना । तेन जानीमोऽयं निरीश्वर इत्ययमभिप्रायः सूत्रकारस्येति ॥ १—२—४ ॥

टि०— ॥ कां भेद इति । फलभेदोपपादकभेदयोस्सम्भवात् कोऽपि भेद इत्यर्थः । कथमसम्भव इत्यतः फलभेदाभावं दर्शयति

॥ उभयत्रापीति । अनवस्थितसम्भवयोरित्यर्थः । नापि फलैर्म्येऽयुपपादकभेदात्तद्भेद इत्यत उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवेऽप्युपादकस्यैव नियम्यताप्रयोजकाभूतजीवत्वस्य नियामकेऽग्रावपि साम्यात्तस्याथन्येन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतोऽन्य एव वाच्यः । एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकजीवत्वसाम्यात्पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थापपादकत्वादिति मष्टत्वाच्चोक्तम् ॥
॥ प्राक् सिद्धेति । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलं तस्य प्रमाणसिद्धत्वामवेनेत्यर्थः । इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वोपपादनायोक्तम् । मूलस्य प्रमाणिकात्वे तदसम्भवादिति ध्येयम् ॥ अविनिगम्यत्वेनेति । तथा चोत्तरीत्या फलसाम्येऽयुपपादकभेदाद्भेद इति भावः । नन्वेवमसम्भवेऽयनवस्थायामिव प्राक् सिद्धमूलभाव एव प्रवृत्तिनिरोधकोऽस्तु किं समानतयाऽविनिगम्यत्वस्य तदुपपादकत्वकल्पनयेत्यतोऽसम्भवस्थले विनिगमकाभावस्यैवोपपादकात्वेन दृष्टत्वादित्याशयेन तदुदाहरति ॥ यथेति ॥ को दोष इति । त्वयेव मयाऽपीश्वराङ्गीकारात्त्वन्मत इव मन्मतेऽयनवस्थादिप्रसङ्गः । अन्यथा त्वन्मतेऽयनवस्थाप्रसङ्ग एवेति न स्वव्याघाताभावादिद्विरित्यर्थः । ननु चेश्वरस्यादित्यानां च मध्येऽग्रेवस्थितिकल्पनं न निर्वन्धनम् । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्यभ्यासार्थवादत्वेन तस्य प्राप्तत्वादित्यत आह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ भाष्ये निरस्तत्वादिति । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्गाम्यपेक्षयेत्यादिनेति दोषः । यद्यप्यत्र श्रुतिरेव निरस्ता तथाऽपि श्रुतेः सावकाशत्वे तदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपि सुतरां सावकाशत्वमिति टीकोक्तेः श्रुतिनिरासेनैवाभ्यासार्थवादनिरासस्यापि सिद्धत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ उभयत्रेति । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणाभावादित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति भावः । नन्वन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवाविति श्वरश्चेन्नियन्ता स्यादिति च सूत्रव्याख्यानद्वयं परस्परविरुद्धत्वादपव्याख्यानमित्यतोऽत्र पक्षद्वयं विकल्पाद्यपेक्षाश्रयणेनाद्यव्याख्यानस्य द्वितीयपक्षाश्रयणेन द्वितीयव्याख्यानस्य प्रवृत्त्यैकपक्षाश्रयणेनाप्रवृत्तेर्न दोष इत्याशयेन विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानद्वयं व्यवस्थापयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति ।

अस्मिन्पक्षे सूत्रे कृतः प्रतिवादिनि निरीश्वरत्वसेश्वरत्वानध्यवसायः कल्पनीय इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ पूर्वग्रन्थेति । अन्योन्य-
नियमे तस्मादिति पूर्वग्रन्थेत्यर्थः । तद्धुत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवावित्यनेनैव सूत्रव्याख्यानसिद्धेरित्यनेनैवं व्याख्यानं
किन्तु सूत्रकृतः प्रतिवादिनिरीश्वरत्वनिश्चयोपपादकं तदिति भावेन तदनुगुणतया शङ्कामुत्थापयति ॥ तत्कथमिति ॥ १—२—४ ॥ * * ॥

अ०— ॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥ इति चेत्सर्व-
नियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ॥ स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ॥ स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ॥ ५ ॥

सु०— ॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ नन्वेतदनन्तरातीतेनैव गतार्थम् । अन्तर्यामित्वं
ह्यन्तःस्थित्वा नियामकत्वम् । एतदेवांतर उपपत्तेरित्युक्तम् । न च तत्र नियामकत्वं न विवक्षितम् । तथा सत्यनवस्थितेर-
सम्भवाच्चेति दूषणस्यालक्षकत्वप्रसङ्गादित्यतः प्रमेयभेदं दर्शयितुमेतदधिकरणनिवर्तनीयामाशङ्कामाह ॥ रमणमिति ।
पूर्वाधिकरणेऽध्यादिषु स्थित्वा रममाणस्तत्प्रेरको हारिरित्युक्तम् । तदसत् । व्याहतत्वात् । आदित्यादिनिषमनार्थमतियत्नेन
हि भाव्यम् । प्रयत्नस्य व्यापारानुगुणत्वदर्शनात् । अतिथत्नवतश्च चित्तविक्षेपो निश्रयः । न च चित्तविक्षेपवतो रमणप्रप-
द्यते । अतो नियामकश्च रतिमार्थेति व्याहतम् । न च व्याहतं शतेनापि हेतूनां सिध्यति । तदुक्तम् । बहुव्यापारतायाश्च
क्लेशोऽधिक्रतरो भवेदिति । उक्तव्याप्तिपक्षधर्मतावधारणार्थैवशब्दः । एतत्परिहारत्वेन गूढाभिसन्धिराधिकरणार्थमाह ॥ इति

चेदिति । तत्रेदमुत्तरमिति शेषः । यस्य परमेश्वरस्य सर्वानियमः सर्वान्तर्यामित्वमस्ति । तस्य कस्माच्च शक्यते रमणमिति प्रकृतम् । एताभाशङ्कां परिहर्तुं सर्वान्तर्यामित्वमिह हेतुतयोच्यत इति भावः । नन्वेतत्पिण्याक्याचनार्थं गतस्य खारीतैलदानमिव । यदादित्यादिनियामकस्य चित्तविक्षेपसम्भवेन रमणं न युज्यत इत्युक्ते सर्वनियामकत्वमुक्तम् । ततो ह्यतिस्येन चित्तविक्षेपाद्रमणानुपपत्तिरित्यतोऽभिप्रायमुद्धाटयति ॥ स्वात्मनेति । यद्वस्तु स्वात्मना देवदत्तेनानियतं देवदत्तानधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं तदेवात्मनो देवदत्तस्य प्रतीपं चित्तविक्षेपकं भवेदिति हि दृष्टम् । इदं तु जगदीश्वराधीनसत्तादिकम् । तत्कथं तस्य चित्तविक्षेपकं भवेत् । अथवा यदीदं वस्तु विश्वं स्वात्मनेश्वरेणानियतं स्यात् । तदधीनसत्तादिकं न स्यात् । तदैव ह्यात्मनः परमेश्वरस्य प्रतीपं भवेत् । न चैवमिति योज्यम् । न राजादिविनियामकत्वमात्रमन्तर्यामित्वमपि तर्हि सत्तादिप्रदत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ १—२—५ ॥

टि०— ॥ ३० अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ३० ॥ गतार्थताशङ्कानिरासाभेतदधिकरणनिकल्यशङ्काप्रदर्शनार्थं च, दुत्तरमाप्यस्य न वैक्यधर्ममित्याभिप्रेत्य तच्छब्दकामुत्थापयति ॥ नन्वाति । तत्कथमित्यतोऽन्तर्यामित्वं तावन्निरुक्तिः ॥ अन्तर्यामित्वं हीति । अत्र समन्वेतव्यतयाऽभिप्रेतं न त्वन्यदिति वाक्यशेषः । अस्त्विदमेवान्तर्यामित्वं तथाऽपि तस्य पूर्वत्राविचारितत्वाच्च गतार्थत्वमित्यतः पूर्वत्र विचारितस्यान्तरत्वस्यान्तःस्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाद्गतार्थमेवेत्याह ॥ तत्रेति । पूर्वत्र विचारितेऽन्तरत्व इत्यर्थः । क्रियामात्रस्य भावमात्रस्य वा पूर्वत्र विचारिततया तद्विचारकत्वे प्राप्तस्य पूर्वेण गतार्थत्वस्य क्रियाप्रधानकभावविचारकत्वमात्रेण परिहराच्च नियामकत्वपर्यंतभाववमावश्यकं नियामका-

भावात् । तथा चान्तरत्वस्यान्तःस्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाभावाच्च गतार्थत्वमिति भावः । अन्तरत्वस्य नियामकत्वरूपत्वविवक्षायामुत्तरसूत्रमेव
 नियामकमित्याह ॥ **तथा सतीति** । रमणप्रेरकत्वयोः परस्परभावात्मकत्वाभावात्कथं विरुद्धत्वमित्यतो न परस्परविरहत्वमेव विरोधः । गोवाञ्च-
 त्वयोरप्यविरोधप्रसङ्गात् । किं नाम परस्परविरहव्याप्यत्वमपि । तथा च रमणप्रेरकत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावेऽपि तद्व्याप्यत्वाद्विरुद्धत्वमेवेति भावेन
 तदुपपादयति ॥ **आदित्यादीति** । कुत आदित्यादिनियमने महाप्रयत्नापेक्षेत्यतोऽप्यप्रयत्नेन शिलोद्धारणादिकृत्यदर्शनेन प्रयत्नस्य कार्यानुगुण-
 त्वनियमस्थितेरादित्यादिनियमनरूपमहाकार्यस्य महाप्रयत्नं विनाऽसिद्धेरेव तत्सिद्धिरित्याह ॥ **प्रयत्नस्येति** । अस्त्वितिप्रयत्नः किमेतावतेत्यतस्तस्य
 चित्तविक्षेपाविनाभूतत्वाच्चित्तविक्षेपसिद्धिरित्याह ॥ **अतिप्रयत्नवतश्चेति** । तथा लोके दर्शनादिति भावः । अस्तु चित्तविक्षेपस्यापि सिद्धिस्ताव-
 ताऽपि किं सिद्धमित्यतस्तस्य रत्नभावात्तत्वादित्यभाव सिद्ध इत्याह ॥ **न चेति** । रमणविरुद्धत्वस्याभावव्याप्ताविक्षेपाविनाभूतमहाप्रयत्नाविनाभूतत्वा-
 नियामकत्वस्य रमणविरुद्धत्वमित्याशयेनोपसंहरति ॥ **अत इति** ॥ **उक्तेति** । नियामकत्वातिप्रयत्नवत्त्वविक्षेपवत्त्वरूपाणां स्वस्वसाध्यैरतिप्रयत्न-
 वत्त्वादिभिव्याप्तिः पक्षधर्मतायाश्चावधारणायैत्यर्थः । रमणक्षेपस्य नानेन परिहारः । प्रत्युत दृढीकरणमेवेत्यत उक्तं गूढामिसन्धिरिति । सर्वनियम
 इत्यनेनैव परिहाराद्रमणक्षेपस्य स्वात्मनेत्युत्तरमाष्यानर्थक्यमित्यतोऽभिसन्ध्युद्घाटनार्थं तदिति भावेनाभिसन्ध्युद्घाटननिमित्तं पूर्ववाक्यस्य रमणक्षेपा-
 निवर्तकत्वं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **नन्वेतदिति** ॥ **पिण्याकेति** । पिण्याकस्थानीयमादित्यादिनियामकत्वम् । तदुपपादनं तदर्थं
 प्रवृत्तस्य खारितैल्लदानस्यानर्थसर्वनियामकत्वप्रतिज्ञानमयुक्तमित्युपमानोपमेयभावो द्रष्टव्यः । ननु कथमेतावतोक्तव्याघातपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह
 ॥ **न राजादिवदिति** ॥ **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्च न रमणविरुद्धमिति भावः ॥ १—२—५ ॥

अ०— ॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥ अभेदो भावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥ नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥

सु०— ॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ अत्र यत्तद्देशमित्यादिवाक्योक्तानामदृश्यत्वादीनां धर्माणां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यते । तेषां चोक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपगतं तदभ्यधिकाशङ्कयाऽऽक्षिपति ॥ गुणेति । आनन्दादयो गुणाः संहरणादिक्रियाः सर्वगतत्वादिभावाः । अन्नमयादिरूपाणि पुच्छाद्यवयवाश्च यद्यभेदिनोऽङ्गीकृतास्तदा तथा स्युर्वा । तेषां भावत्वेन वक्ष्यमाणानुपपत्तेरभावात् । अनुपपत्त्यन्तराणां च परिहृतत्वात् । अदृश्यत्वादीनां तु धर्माणां ब्रह्मणाऽभेदो न युज्यते । तेषामभावत्वाद्वह्मणो भावत्वात् । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादिति । परिहरति ॥ नाभाव इति । इह हि दृश्यादन्योऽदृश्यस्तस्य भावोऽदृश्यत्वमित्यदृश्यत्वादिशब्देदृश्याद्यन्योन्याभावोऽभिधीयते । अथादन्योऽनद्यस्तस्य भावोऽनश्वत्वमिति यथा । न पुनस्तत्प्रागभावादिति । अस्माभ्यर्थेन समासासम्भवात् । दृश्यादिविरोधित्वमर्थोऽस्त्विति चेन्न । सहानवस्थानवध्यघातुकभावभावभावलक्षणविरोधानामसम्भवात् । तादात्म्यविरोधस्य चान्योन्याभावानतिरेकात् । तथा चाभावोऽन्योन्याभाव इति भाव इति चैतयोर्लोकस्य विशेषो भेदो न भवेत् । एवं च सति ब्रह्मण्येव काऽनुपपत्तिरिति । तदभावो हीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रायश इत्युक्तम् । अथवाऽभाव इति चतुर्विधेऽप्यभावे प्राप्तेऽन्योन्याभावपरिग्रहार्थं प्रायश इत्यभिहितम् । अन्योन्याभावो हि प्रागभावादभिग्नोऽपि बहुतरः । प्रतियस्तुनियतत्वात् । नित्यानादिसम्बन्धिनः प्रागभावा-

देरभावात् । ननु प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावभिन्नः संसर्गाभावः किं धर्मिणो भिन्न उताभिन्नः । नाद्यः । ब्रह्मगतस्यापि भेदग्रस-
 ज्ञात् । तथा चैवं धर्मानित्यादिश्रुतिविरोधात् । न च ब्रह्मणि नासौ श्रुत इति वाच्यम् । अगोत्रमवर्णमित्यादिना प्रतीतित्वात् । न
 विद्यते गोत्रादिकं यस्य तद्वि तथोच्यते । द्वितीये किमन्योन्याभावनिर्धारणेन । अभाव इत्येव वक्तव्यम् । तथा चांशेषश्रुतिव्याख्यानं
 भवतीति । अत्र ब्रूमः । भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिः । धर्मिर्विनाशोऽप्यविनाशात् । यत्र हि भूतले घटाभावस्तस्य खननादिना
 विनाशोऽपि घटाभावोऽनुवर्तत एव । धर्मित्वं च भूतलादेः प्रातीतिकं न वस्तुकृतम् । अत एव भाववदभावस्यापि तत्त्वान्त-
 रत्त्वमभिधाय भावाभावस्वरूपत्वादित्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाह । ननु तर्हि ब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गः । सत्यम् ।
 गोत्रादिसंसर्गाभावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । यथा हि दण्डो देवदत्तस्य विशेषणम् । तथा गोत्राद्यभावोऽपि ब्रह्मणो
 विशेषणम् । न च श्रुतिविरोधः । दण्डित्ववदभाववत्त्वस्य धर्मत्वेन विवक्षितत्वात् । न चानन्दादावप्येवं कल्पना । आनन्दो
 ब्रह्मेत्यादिवचनात् । बाधकाभावाच्च । तस्मादन्योन्याभाव एवान्यत्र धर्मिस्वरूपमिति ब्रह्मण्यपि तथाऽभ्युपगन्तव्यः ।
 गोत्राद्यभाववत्ता तु भावरूपैवेति न तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे काचिदनुपपत्तिरिति नेह विचार्यते ।

टि०- ॥ ॐ अहदयत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ अमेदक्षेपार्थत्वाच्चोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेनभेदस्यासिद्धौ तदक्षेपायो-
 गात्तस्मिन्मुपपादयितुं विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपाद्यमाह ॥ अत्रेति । अस्त्वदयत्वादीनां प्रतिपाद्यत्वं तावता कथं तेषां ब्रह्माभेदसिद्धयेन
 तदक्षेपस्योपपत्तिरित्यतो यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणोक्तरीत्या दृश्यत्वादीनां लक्षणत्वस्य जन्माधिकरणे

लक्ष्यलक्षणयोरभेदस्य व्युत्पादितत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वस्य च सिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **तेषां चेति** । नन्वभेदो भावधर्मणां ब्रह्मणा गुज्यते कथमित्येता-
 वताऽदृश्यत्वादिवर्माणामभावतया ब्रह्माभेदोक्षेपसिद्धेरुणक्रियादय इत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतो गुणक्रियादिवैषम्योपदर्शनेनैव चोक्तस्यावकाशस-
 म्भावनार्थत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनादिपदार्थं दर्शयन्नेवादृश्यत्वादेर्गुणक्रियादिवैषम्योपपादनपूर्वकमाक्षेपमुपपादयति ॥ **आनन्दादय इत्यादिना**
॥ वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादिति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अभावादिति** । लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि
 भावरूपत्वादिति भावः । ननु गुणक्रियादीनां ब्रह्माभेदे वक्ष्यमाणानुपपत्त्यभावेऽपि गुणगुणिभावानुपपत्त्यादिरूपबाधकान्तरमस्त्येवेति शक्ततत्राप्यभेदा-
 क्षेप इति कथं तत्परित्यागेनादृश्यत्वादिष्वेव तदाक्षेप इत्यत आह ॥ **अनुपपत्त्यन्तराणामिति ॥ परिहृतत्वादिति** । एतस्य ज्ञानरूपस्य
 हरेरुक्तिर्विभागत इत्यादिनाऽऽनन्दमयाद्याधिकरणादिष्वेवेति शेषः । नामाव इत्युत्तरवाक्यस्याक्षेपशेषत्वभ्रान्तिनिमित्तकचित्ताविशेषं परिहरति
॥ परिहरतीति । ननु भावाभावयोरभेदस्य बाधितत्वात्तत्रातिपादकं नामावो भाव इतीति वाक्यमनुपपन्नार्थम् । न चात्र भावाभावशब्दाभ्याम-
 न्योन्याभावतद्वतोरैवाभिधानात्तदभेदस्य चाबाधितत्वोक्तदोष इति वाच्यम् । तत्रात्राऽन्योन्याभावतद्वतोरभेदप्राप्तावध्यदृश्यत्वादिरूपाभावधर्मणां
 ब्रह्माभेदासिद्ध्या तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । न चादृश्यत्वादिशब्दानामभ्यन्योन्याभावार्थकत्वेनान्योन्याभावतद्वतोरभेदव्युत्पादनरयादृश्यत्वादि-
 धर्मणां ब्रह्माभेदसमर्थनार्थत्वाद्यकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । अर्थान्तरस्यापि सम्भवेनादृश्यत्वादिपदानामन्योन्याभावार्थकत्वस्यैवासिद्धेः । अदृश्यत्वमित्या-
 दिपदैरन्योन्याभावसमर्पणप्रतिभासाच्चेत्यतः परिशेषेणान्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पादयितुमन्योन्याभावसमर्पकत्वं तावदशयति ॥ **इह ह्येत्यादिना** ।
 दृश्यादन्योऽदृश्य इत्यन्योन्याभाववतौ नजर्यत्वाददृश्यशब्देन दृश्यान्योन्याभाववान् लक्ष्यते । तथा चादृश्यत्वशब्देन तद्धर्मस्यान्योन्याभावस्य लाभः ।
 धूमवत्त्वशब्देन धूमलाभवदित्यर्थः । नगोऽन्योन्याभाववदर्थत्वं त्वप्रत्ययस्य चान्योन्याभावार्थत्वं कुत इत्यतस्तथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याह ॥ **अभ्यादन्य**

इत्यादि । तथा चानश्वशब्देन यथाऽश्वादन्योन्याभावाभिधानेनैवमदृश्यत्वादिशब्देन दृश्यादन्योन्याभावाभिधानमित्युक्तं भवति । एवमदृश्यत्वादिपदे-
 रन्योन्याभावलाभमभिधाय कुतस्तस्यैवार्थत्वमित्यतः परिशेषादिति भावेनादृश्यत्वादिशब्दानामर्थान्तरं भवदृश्यादिसंसर्गाभावो वा दृश्यादिविरोधो चेति
 विकल्पं मनसि निधायद्यासम्भवं प्रतिजानीते ॥ न पुनरिति । असम्भवेहेतुमाह ॥ असामर्थ्येनेति । यथाऽनश्व इत्यत्र संसर्गाभावरूपप्रस-
 ज्यप्रतिषेधार्थकत्वे नञो भवतीति क्रियान्वयस्य प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञिति वचनेनावश्यकत्वात्तत्सापेक्षस्य नञः सापेक्षमसमर्थमिति
 वचनेनासमर्थत्वात्सत्येव च सामर्थ्ये समर्थः पदविधिरिति वृत्तिविधानाच्चाशब्देन समासस्तथाऽदृश्यत्वादित्यत्रापि दृश्यो न भवतीत्यदृश्य इति नञः
 क्रियान्वयितया क्रियासापेक्षत्वेन दृश्यपदेन सामर्थ्याभावान्न समासः । भिन्नत्वरूपपर्थुदासार्थत्वे तु तस्य पर्थुदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञिति भट्ट-
 वचनादृश्यत्वाद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव न क्रियासापेक्षत्वमिति तत्र सामर्थ्यसम्भवाद्युक्तः समास इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । दृश्यादिसंसर्गाभावस्यैव
 ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेनादृश्यत्वादांस्तत्र त्वप्रत्ययवैयर्थ्यं च स्यादित्यापि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्कते ॥ दृश्यादिविरोधिन्त्वमिति । दृश्यादिविरो-
 ध्यदृश्यादिर्नञो विरुद्धार्थत्वात् । तद्भावो विरोध एवेति दृश्यादिविरोधरूपं दृश्यादिविरोधित्वमेवादृश्यत्वमित्यादिपदार्थ इत्यर्थः । ततश्चासुरा अधर्माऽनर्थ-
 इत्यादाविधात्रापि युक्तः समासः । विरोधलाभार्थत्वात्त्वप्रत्ययश्च सार्थक एवेति भावः । किमत्र दृश्यादिविरोधस्तेन सहानवस्थानमस्मिन्तं किंवा
 वध्यघातुकभाव आहोस्वित्तेन सह भावाभावरूप उत तत्तादात्म्यविरोधो वेति विकल्पान्मनसि निधायद्यापक्षत्रयं पराचष्टे ॥ सहेति । चतुर्थस्त्व-
 शक्यशङ्कः । तेन दृश्यादन्योन्याभावस्यैवादृश्यत्वादिशब्दार्थत्वप्राप्तेरित्याशयेन कथं तेन तल्लभ इत्यत आह ॥ तादात्म्येति । एवमदृश्यत्वादि-
 शब्दानामन्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पाद्य सम्पूर्णवाक्यवृत्तिं लोके ब्रह्मणि चेति पदद्वयाध्याहारं चाभिप्रेत्य वाक्यं योजयति ॥ तथा चेति । अभाव
 इत्यनुवादैनान्योन्याभाव इति व्याख्यानम् । इति चैत्यस्य व्याख्यानमेतयोरिति । प्रकृतोपयोगितया विशेषपदार्थमाह ॥ भेद इति ॥ वक्ष्यमा-

णाभिप्रायेणेति । अन्योन्याभावस्य धर्मस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । प्रायशोऽ-
भाव इति भाव इति च विशेषो न भवेदित्यन्यन्यमभिप्रेत्य प्रायश इत्यस्य प्रयोजनमाह ॥ अथेवेति । कथं प्रायश इत्यनेन प्रागभावादित्रिक-
निरास इत्यतः प्रायश इत्युक्तस्य बाहुल्यत्वस्य तत्राभावादित्यभिप्रेत्यान्योन्याभावस्य बहुतत्वं प्रागभावाद्यपेक्षयोपपादयति ॥ अन्योन्याभावो
हीति । प्रतिवस्तुनियतत्वात् सर्ववस्तुनियतत्वादित्यर्थः । प्रागभावादौः कथमल्पतरत्वमित्यतोऽनादिसम्बन्धिनः प्रागभावस्य नित्यसम्बन्धिनो घंसस्य
सत्सम्बन्धिनोऽस्यन्ताभावस्य चाभावादित्याशयेनाह ॥ नित्येति ॥ ननु चेति । प्रागभावादिभेदवानित्यर्थः । यद्यपि च सिद्धान्ते कार्यकारणयोः
संसर्गस्यैवाभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरस्यन्ताभावस्य च संसर्गाभावत्वाभावाच्चैवं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि संसर्गाभावस्याप्येकस्य
सत्त्वात्कार्यं चतुर्विधोऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां प्रागभावादिव्यतिरिक्तः संसर्गाभाव एव नास्तीति ज्ञापनाय परस्मैवमुक्तमत एव भिन्न एव धर्मिणः
प्रागभावादिरित्येव सिद्धान्ते वक्ष्यति । अन्यथा हि भिन्न एव संसर्गाभाव इत्यवश्यमिति ध्येयम् ॥ भेदप्रसङ्गादिति । अन्यगतस्य तस्य भेददर्श-
नादिति भावः । अस्तु ब्रह्मगतस्यापि संसर्गाभावस्य तद्विज्ञत्वमित्यत आह ॥ तथा चेति । तत्र ब्रह्मयर्माणां ब्रह्मणा भेदनिषेधादिति भावः ।
॥ न चेति । तथा च न तस्य ब्रह्मणा भेदप्रसक्तिरिति नोदाहृतश्रुतिविरोध इति भावः । नन्वगोत्रमित्यादौ नजः संसर्गाभावरूपप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे उत्तरित्याऽ
सामर्थ्येन समासात्पुनस्तस्या गोत्रादन्यदगोत्रं वर्णादन्यदवर्णमिति गोत्राद्यन्यदेवोच्यत इति कथमत्र संसर्गाभावप्रतीतिरित्यत आह ॥ न विद्यत इति ।
अयमाशयः । नात्र गोत्राद्यन्यदगोत्रमिति गोत्राद्यन्यदुच्यते किंतु न विद्यते गोत्रादि यस्येति गोत्रादिसंसर्गाभाव एव । यद्यन्यपदार्थप्रधानतया जघ-
न्याद्बहुव्रीहैर्वर्तिप्रधानपदार्थतया तत्पुरुषस्य प्राबल्यात् तत्पुरुषपरित्यागेन जघन्यबहुव्रीह्याश्रयणं युक्तम् । तथाऽपि यदस्मिन्नर्थ्याये समन्वीयते
तद्ब्रह्मलक्षणमित्यानन्दमयाधिकरणान्ते व्यवस्थितत्वाद्गोत्राद्यन्योन्याभावस्य च ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्ततया ब्रह्मलक्षणत्वायोगेन तत्पुरुषानु-

पपत्या जघन्यस्यापि बहुव्रीहिराश्रयणं युक्तम् । अदृश्यमग्राह्यमित्यादौ तु दृश्याधन्योन्याभावस्यानतिप्रसक्ततया ब्रह्मलक्षणत्वोपपत्तेर्न रभासप्राप्त्या-
 पवादकं किंचिदिति तत्र तत्पुरुषमेवाश्रित्य दृश्याद्यन्यस्यैवादृश्यादिशब्दार्थत्वाश्रयणमिति ॥ **किमन्योन्याभावनिर्धारणेनेति** । धर्मनिर्दिष्टतया
 व्यावर्तनीयभावाभावादिति भावः ॥ **अभाव इत्येव वक्तव्यमिति** । अभावसामान्यस्यैव धर्म्यभित्तया संग्राह्यत्वादिति भावः । इत्येवेत्यभाव-
 णमुपपादयति ॥ **तथा चेति** । अभाव इति सामान्योक्तवैवत्त्यर्थः ॥ **अशेषेति** । अगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतिवण्डस्यापीत्यर्थः । अन्योन्याभाव-
 निर्धारणेऽदृश्यमग्राह्यमित्यादौरेव व्याख्यानप्राप्त्या नाशेषश्रुतिव्याख्यानमिति भावः । प्रथमपक्षोक्तदोषं परिहरिष्यामीत्यभिप्रेत्य तमुपादत्ते ॥ **मिन्न**
एवेति । भेदवत्प्रागभावादरेपि धर्म्यभेदस्यैव सम्भवे कुतोऽर्थजरतीयाश्रयणमित्यत आह ॥ **धर्मिविनाशोऽपीति** । न केवं भेदस्यापि धर्मिणो
 भेदप्रसङ्गः । धर्मिनाशोऽप्यविनाशस्य भेदेऽपि तुल्यत्वादिति वाच्यम् । अनित्यधर्मिकस्य भेदस्यानित्यताया एवोपरिष्टादुपपादित्वेन धर्मिनाशे तन्नाश-
 स्यैव ग्रन्थकृदभिमतत्वेन तदप्रसङ्गात् । नन्वेवं तस्मात्प्रवृत्तभेदादीत्युत्तरानुव्याख्यानेन तद्व्याख्यानरूपटीकया च विरोधः । तत्र नष्टानामपि वस्तूनां
 भेदो नैव विनश्यतीति वाक्यं प्रमाणाकृत्य नष्टधर्मिकभेदस्य सत्त्वाभिधानादिति चेत् । स्यादप्येवं विरोधो यदि घटादेर्धर्मिणो विनाशे भेदस्य सर्वथाऽ
 विनाशस्तत्राभिमतः स्यात् । यदि वाऽत्र धर्मिविनाशे सर्वथाऽपि भेदविनाशोऽभिमतः स्यात् । न चैवं किंतु घटादेः कार्याकारेण नाशे भेदस्य
 कारणकारणैवाविनाशस्तत्राभिमतः । अत्र च कार्याकारेण धर्मिनाशे तदाकारेणैव भेदविनाशः । तथा च कार्याकारेण धर्मिविनाशस्तदाकारेणैव भेदस्यापि
 विनाशात्कारणात्मना भेदस्याविनाशवच्च तदात्मनैव कार्यस्याप्यविनष्टत्वेन न तत्र धर्मिविनाशोऽपीति न धर्मिविनाशोऽपि भेदविनाशालभ इति नोत्तरग्र-
 विरोध इति ध्येयम् । ननु प्रागभावादधर्मिविनाशोऽप्यविनाश एव कुतः । भेदस्यैव तन्नाशेनाशस्यैव सम्भवादित्यत आह ॥ **यत्र हीति** ॥ भूतल
 इति । भूतलदावित्यर्थः । अत एवोत्तरं भूतलोदरेति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **घटाभाव इति** । घटप्रागभावादिरित्यर्थः ॥ अनुवर्तन

एवेति । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविनाशत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रागभावधर्मिणोऽत्यन्तभेदे भूतलादेस्तन्निरूपितधर्मित्वं न स्यात् । धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यतो वास्तवधर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वेऽपि प्रातीतिकस्य तदभावाद्भूतलादेः प्रागभावादिकं प्रति प्रातीतिकस्यैव धर्मित्वस्याङ्गीकारानुपपत्तिरित्याह ॥ धर्मित्वं चेति । प्रातीतिकं प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः । न चेवं घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रातीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । तत्र ह्यभावो विशेषणमात्रं तद्वत्त्वमेव धर्म इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्त्वनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात् ॥ अत एवेति । यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः प्रागभावादिरस्तु तद्विज्ञोऽत एवेत्यर्थः । प्रागभावादधर्मिभिन्नत्वे प्रागुपन्यस्तदोषमुद्धृतुमाशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ तथाप्रसंग इति । संसर्गाभावस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । अन्यगतस्य संसर्गाभावस्य धर्मिभिन्नत्वादिति भावः । इष्टापादनतया प्रसङ्गाभासोऽयमित्याह ॥ सत्यमिति ॥ विशेषणमिति । व्यावर्तकमात्रं न धर्म इति गृह्णामि सन्धेरुत्तरम् । आशयमजानानो विशेषणत्वमेव धर्मत्वमिति भ्रान्तश्चोदयति ॥ न चेति । श्रुतिविरोध एवं धर्मानिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । आशयमुद्धाटयति ॥ दण्डित्ववदिति । तथा च गोत्राद्यभावस्य ब्रह्मधर्मत्वाभावात् तस्य ब्रह्मणा भेदे एवं धर्मानिति श्रुतिविरोध इति भावः ॥ एवं कल्पनेति । आनन्दादिकमपि विशेषणमेव न तु धर्मः । तद्वत्त्वमेव च धर्म इति कल्पनेत्यर्थः ॥ आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति । तथा चानन्दादितादात्म्यस्य ब्रह्मणि प्रमितत्वादानन्दादेरेव तद्वर्मत्वमिति भावः ॥ बाधकेति । धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः । नन्वभाववत्त्वमभाववतो भावः स चाभाव एवेति कथं तस्य ब्रह्माभेद इत्यतः कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनदभावसम्बन्ध एवाभाववत्त्वं न त्वभाव एवेति युक्तस्तस्य ब्रह्माभेद इत्याह ॥ गोत्राद्यभाववत्त्वा त्विति । ननु गोत्राद्यभावविशिष्टसम्बन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽभावस्यापि तदभेदो दुर्वार एव । यद्विशिष्टस्य यद्ववति तद्विशेषणस्यापि भवतीति व्यतिरिक्तो घटावच्छिन्नस्य घटालन्ताभावच्छसादेर्यददेशकाल-

भिन्नदेशकालादित्वेऽप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभावेन व्यभिचारोक्तव्याप्त्यसिद्धेर्वच्छिन्नस्य सम्बन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्यवच्छेदकस्याभावस्य सम्बन्धं प्रति कुरूणां क्षेत्रे वसतीत्यादौ कुरूणामिव तादृश्येन व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणतया न ब्रह्मस्वरूपत्वप्राप्तिरित्याशयेनोक्तम् ॥ न काचिदनुपपत्तिरिति ।

अ०—, अतद्भावोऽन्यत्वा चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि ॥ अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ॥ भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्येत ॥ तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ।

सु०— यस्त्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतां क्वापि न मन्यते । स प्रष्टव्यः । किं निमित्तोऽयमनभ्युपगमः । किं विरोधादुत प्रमाणाभावात् । अथ बाधकसद्भावात् । आद्ये कथमन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोध इति वक्तव्यम् । विधिनिषेधरूपत्वेनेति चेत् । तदेव कथं । नञः प्रयोगाप्रयोगाभ्यामिति चेत् । तत्राह ॥ अतद्भाव इति । पटस्य ह्यघटत्वं घटादन्यत्वं चैकमेव । अघटो घटादन्य इत्यनयोर्विशेषाप्रतीतिः । विद्येते च नञः प्रयोगाप्रयोगावतो व्यभिचार इत्यर्थः । स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति ॥ दोषाभाव इति । आरोग्यं गुणोऽक्रौर्यं गुण इति नञप्रयोगनिषयस्य निषेधस्य रोगाद्यभावस्य नञप्रयोगाविषयो विधिरूपं गुणत्वं लौकिकवैदिकेषु व्यवहारेषु प्रसिद्धम् । उपलक्षणं चैतत् । अनौदार्यं दोष इति गुणाभावस्य दोषत्वमपि प्रसिद्धम् । अतोऽपि व्यभिचार इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वमर्थनं नौत्प्रेक्षिकम् । किंतु सूत्रकृतोऽप्यभिमतमिति सूचयितुं सूत्रकृताऽप्ययं व्यभिचारः सूचित इत्याह ॥ अदृश्यत्वादिकानिति । यस्मान्नञः प्रयोगाप्रयोगौ

नाभेदविरोधिनौ तस्मात्तदेव सूचयितुमदृश्यत्वादिगुणक इत्यदृश्यत्वादीनां नञ्वाच्यानानामतथाभूतानां गुणानां चैक्यमाह
सूत्रप्रकारः । अन्यथाऽदृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति । अनेन सप्रतियोगित्वनिष्प्रतियोगित्वाभ्यां विरोधोऽपि परास्तो वेदितव्यः ।
नन्वेवं भावाभावयोरैक्ये भावाभावलक्षणो विरोधः क्वापि न स्यात् । असति च तस्मिन्विरोधवार्तव लुप्येत । भावाभावयोर्हि
साक्षाद्विरोधस्तद्द्वाराऽन्ययोरिति चेत् । किमविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तदभाव आपाद्यते उतवाच्छिन्नयोः ।
आद्ये त्विष्टापादनमित्याह ॥ भावेति । सर्वत्रेत्यनेनविशिष्टत्वं द्योतयति । घटवति पटाभावदर्शनादिति भावः । द्वितीये
त्वापादकासिद्धिरिति भावेन तत्स्वरूपमाह ॥ तदभावो हीति । उभयत्राप्यनुभवसिद्धिं हिशब्देन द्योतयति । नन्वेतत्सर्वं
तृतीयैऽन्तर्भवति । सत्यम् । तथाऽप्युल्लवणतया पृथग्दूषितमित्यदोषः । अस्तु तर्ह्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव
इति द्वितीयः पक्षः । मैवं । भेदो हि वस्तुस्वरूपमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथाऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात् । अभावे
स्वरूपातिरिक्तस्यासम्भवेन भेदाभावप्रसङ्गश्च । अन्योन्याभावश्च भेद एवेति कथं धर्मिस्वरूपत्वं न स्यात् ।

टि०— नन्वतद्भावोऽन्यता चैत्यप्रदत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिरूपणत्वेऽयमेदेनैकांस्यान्न विधिनिरूपणविरोधस्यैक्यभावसाधकत्वमित्येवार्थगणनपरोत्तर-
वाक्यमसङ्गतम् । न च विधिनिरूपणत्वेनान्योन्याभावतद्गतोर्विरुद्धत्वात् दृश्याद्यन्योन्याभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमिति निराकरणार्थत्वात्प्राज्ञातिरिति
वाच्यम् । तथा सत्युक्तन्यायेन लोकैऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वाभावापत्त्या लोकैर्धर्मिस्वरूपत्ववादिनोक्तयुक्तेस्तत्रान्यथयितव्यत्वेन तन्त्यायेन ब्रह्मण्यप्य-
न्यथयितुं शक्यत्वेन लोकैऽन्योन्याभावस्य स्वरूपत्ववादिनोक्तानुपपत्तेरशक्यशङ्कत्वादित्यतो विरोधेन स्वरूपत्ववादिनोक्तशङ्काऽनुदयेऽपि लोकेऽप्य-

न्योन्याभावस्यास्वरूपत्ववादिनो विरोधाभावादुक्तशङ्कोपपत्तेरुक्तरीत्या तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यस्य सङ्गतिरित्याशयेन तर्हानङ्गीकारहेतोरन्यथापि सम्भवान्न विरोधमात्रनिराकरणेनान्योन्याभावस्य तं प्रति धर्मिस्वरूपत्वसिद्धिरित्यतः सत्यमिति भावेन सम्भावितानन्युगतेहेतून्विकल्प्य प्रथमपक्ष-
निरासकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **यस्त्विदं क्वापीति ।** ब्रह्मण्यन्यत्रापिल्यर्थः ॥ **कथमिति ।** किं रूप इत्यर्थः । किं भावाभावरूपः किंवा सप्रतियोगिकत्वनिश्चितियोगिकत्वरूप इति प्रश्नार्थः । यद्वा । कथमित्यत्र सिद्धपदाध्याहारेण साधकप्रमाणप्रश्नोऽयमवगन्तव्यः । ततश्च साधकप्रमा-
णाभावेन विरोधस्यैवासिद्धेर्न तेनान्योन्याभावतद्वतोरैक्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावः । आद्यं शङ्कते ॥ **विधीति ।** विशेषेण सामान्यानुमानमिति भावः ॥ **तदेव कथमिति ।** विधিনিषेधरूपत्वसिद्धौ तेन विरोधसाधनसम्भवेऽपि साधकप्रमाणाभावेन तस्यासिद्धेर्न तेन विरोधसाधनं सम्भव-
तीति भावः । नञः प्रयोगाप्रयोगयोरेव विधিনিषेधरूपत्वसाधकत्वाच्च साधकाभाव इति शङ्कते ॥ **नञ इति ।** अयमत्र प्रयोगप्रकारः । घटतद्वर्त्मिकान्योन्याभावौ नाभिन्नौ विरुद्धत्वात्सम्मतवत् । विमतौ विरुद्धौ विधিনিषेधरूपत्वात्सम्मतवत् । विमतौ विधিনিषेधरूपौ नञप्रयोगाप्रयोग-
विषयत्वात्सम्मतवदिति । अघटत्वे घटान्यत्वे च सत्यपि विधিনিषेधरूपत्वे विरोधाभावात्तत्र व्यभिचार इति वक्तुं विरोधरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्वाच्च व्यभिचार इति शङ्काप्ररिहाराय साध्याभावोपपादकतया मूलं योजयति ॥ **पटस्य हीति ।** ननु चाविरोधेऽय्यघटत्वपटान्यत्वयोर्विधিনিषेधरूपत्वस्यैवाभावा-
द्वेवोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इत्यतो विधিনিषेधरूपत्वे नञप्रयोगाविषयत्वतद्विषयत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन परस्याभिमतत्वात्सत्यपि नञप्रयोगाप्रयोगविषयत्वे विधিনিषेधरूपत्वभावे व्यभिचारप्रसङ्गेन विधিনিषेधरूपत्ववश्यं भावान्न हेत्वभावस्तत्रेत्याह ॥ **विद्येते चेति ।** अतो विधিনিषेधरूपत्वमावश्यकमिति वाङ्म्यशेषः ॥ **अतो व्यभिचार इति ।** विधিনিषेधरूपत्वस्य विरोधलक्षणसाध्येनेति शेषः ॥ **स्थलान्तर इति ।** आरोग्यगुणयोरौर्ध्वगुणयोर्वा मूल्यपि विधিনিषेधरूपत्वे विरोधस्याभावाच्च व्यभिचार इति भावः । कुतस्तयोर्विधিনিषेधरूपत्वं येन तत्र हेतुवृत्तिः स्यादित्यत आह ॥ **आरोग्यमि-**

त्यादिना । न विवर्ते रोगो यस्याप्तासवरोगस्तस्य भाव आरोप्यमिति भावस्य न व्यर्थयोगविषयत्वाभिषेधत्वमिति भावः । सप्रतियोगिकत्वानिप्रतियोगिकत्वरूपो विरोध इति द्वितीयपक्षं प्रथमपक्षोक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ **अनेनेति** । अक्रौर्यं गुणोऽनैदायं दोष इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः । तत्राप्यक्रौर्यनैदाययोः सप्रतियोगिकत्वाद्गुणदोषयोश्च निप्रतियोगिकत्वादास्ति सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपो विरोधः । न च साध्योऽभेदाभावस्तत्रास्तीति भावः ॥ **भावाभावयोरैक्य इति** । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावयोरभेद इत्यर्थः ॥ **क्वपि न स्यादिति** । तद्विरोधाभ्युपगमेऽन्योन्याभावतद्वैक्ययोगादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **असति चेति** । सर्वविरोधानां भावाभावविरोधमूलकत्वादिति भावः । तत्कथमिह तदभाह ॥ **भावाभावयोरिति** । गोत्वतदभावयोः परस्परप्रतिषेधरूपतया साक्षाद्विरोध इत्यर्थः ॥ **तद्वारेति** । भावाभावविरोधोऽमुपजीव्येत्यर्थः ॥ **अन्ययोरिति** । ययोर्भावाभावरूपत्वं नास्ति तयोरित्यर्थः । परस्परप्रतिषेधरूपत्वाभावाच्च गोत्वाच्चत्वयोः साक्षाद्विरोधः किन्तु परस्परप्रतिषेधरूपमोत्वगोत्वाभावयोर्विरोधमुपजीव्य गोत्वाच्चत्वयोर्विरोधः । तथा परस्परप्रतिषेधरूपमपक्षतदभावयोर्विरोधमुपजीव्य परस्परप्रतिषेधानालम्बकयोर्मूषकमाजोरयोरिविरोध इति भवति भावाभावविरोधमूलकः सर्वोऽपि विरोध इति भावः ॥ **किमविशिष्टयोरिति** । अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्याविशिष्टयोर्भावाभावयोरैक्येऽविशिष्टयोर्भावाभावयोः क्वापि विरोधो न स्यादित्यापाद्यते किंवा तत्प्रतियोगिरूपमावतदभावरूपविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तादृशविशिष्टयोरैक्ये तादृशविशिष्टयोर्विरोधाभावा अपाद्यत इति प्रश्नार्थः । अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावस्य मूलरूढतासिद्ध्यर्थमाह ॥ **सर्वत्रेतीति** । कुतस्तस्यैष्टत्वमित्यतः प्रामाणिकत्वादित्याह ॥ **घटवतीति** ॥ **द्वितीये त्विति** । विशिष्टयोर्भावाभावयोरैक्ये विशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावापादन इत्यर्थः ॥ **आपादकेति** । प्रतियोगिरूपमावतदभावयोरैक्यस्यापादकीकृतस्य मयाऽनङ्गीकारादिति भावः ॥ **तत्स्वरूपमिति** । आपादकस्वरूपमित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । तदभावस्य तद्भावविरोधित्वे तदभाववतिरित्यस्य

तद्भावाविरोधित्वे चैलर्थः ॥ एतत्सर्वमिति । नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादिना शङ्कितं सर्वमित्यर्थः ॥ तृतीय इति । बाधकसङ्गादादन्यो
न्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति तृतीयकल्प इत्यर्थः । भावाभावलक्षणविरोधोच्छेदस्याप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकत्वात्पुण्याशङ्क्य निराकरण-
मुपपन्नमिति भावः ॥ पृथग्दूषितमिति । पृथग्ग्राह्य दूषितमित्यर्थः । नन्वन्योन्याभावमेदत्वाभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनतया सिद्धांतिनोऽनावश्यकत्वा-
त्सप्रयोजकत्वे वा भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वासिद्धेस्तासिद्धावपि तावतैव प्रकृतसिद्ध्या त्रैविध्येऽपि भेदस्य क्षम्यभावेन तस्यानिराकृत्यतया त्रैविध्यपक्षोत्थापनपूर्वकं
तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतोऽन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणभावादिति द्वितीयपक्षनिराससिद्धयर्थत्वादन्योन्याभावमेदत्वाभ्युपगमस्य नानु-
पपत्तिरित्याशयेन द्वितीयपक्षमुत्थापयति ॥ अस्तिवति । कथमन्योन्याभावस्य भेदत्वाभ्युपगममात्रेणोक्तद्वितीयपक्षनिरास इत्यतो भेदस्य वस्तुस्व-
रूपत्वस्थित्या तत्साधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणत्वाद्युक्तस्तन्निरास इति भावेन भेदस्यापि धर्मिस्वरूपत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति
तद्व्यवस्थापयति ॥ भेदो हीति ॥ वस्तुस्वरूपमेवेति । न चैवं निरपेक्षत्वाद्यापातः । तस्य भेदस्य च स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यता-
मित्यनुव्यानव्याख्यानावसरे इदमुक्तं भवतीत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामाकर एव परिहरिष्यमाणत्वात् । अभ्युपगन्तव्यमित्येवाकरपाठः । अत
एवान्यथेत्युत्तरग्रन्थः सङ्गच्छत इति ध्येयम् । ननु वस्तुधर्मवत्स्यापि सम्भवान्क्ति तत्स्वरूपत्वाप्रेहणेत्यत आह ॥ अन्यथेति । वस्तुधर्मत्व इत्यर्थः
॥ अनवस्थादीति । धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदान्तरमेधत्वादनवस्था । विशेष्यभेदप्रतीतिस्तस्मात्कुम्भस्य भेदसिद्धावेव कुम्भात्तत्तम्भस्य
भेदसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयः । धर्मिणः सक्ताशाब्देन प्रतीतस्यैव हि प्रतियोगित्वादप्रतीतभेदस्यापि प्रतियोगितायां स्यान्नोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः
॥ स्वरूपतिरिक्तस्येति । स्वरूपभेदातिरिक्तस्य पृथक्स्वरूपस्यान्योन्याभावरूपस्य चैलर्थः ॥ असम्भवेनेति । गुणत्वेन पृथक्त्वस्यानव-
स्थाप्रसङ्गेनान्योन्याभावस्य चाभावेऽसम्भवेनेत्यर्थः । तथा च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वाभावेऽभावे स्वरूपभेदस्याभावप्राप्तेः पृथक्त्वान्योन्याभावयोश्चा-

सम्भवेत् तत्र भेदाभाव एव स्यात् । अतोऽस्या भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वमप्युपगन्तव्यमिति भावः । यद्वा । धर्मिस्वरूपातिरिक्तेभेदस्याभावेऽ
सम्भवेनैत्यर्थः । एवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं व्यवस्थाप्य यदर्थं तद्व्यवस्थानिर्णयं तदिदानीमाह ॥ अन्योन्याभावश्चेति । तथा च यत्र तस्य ग्रहे
ग्रह इति भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वसाधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रमाणत्वात् तस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति भावः ।

अ०— पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्वनिरूपयन्ति चेत् ॥ कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ॥ पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्याये-
नैव लौकिकैः ॥ व्यवच्छिद्यन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वज्ञः ॥

सु०— अथ मतम् । भेदस्त्रिविधोऽस्माभिरभ्युपगम्यते । पृथक्त्वमन्योन्याभावः स्वरूपं चेति । तत्र द्वयं त्रिविधोऽ-
पि सम्भवति । गुणादिपञ्चके तु द्विविध एव । पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवात् । अभावे तु स्वरूपभेद एव । तत्रान्यो-
न्याभावाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अतोऽन्योन्याभावस्य भेदत्वेऽपि भेदस्य तु स्वरूपत्वेऽपि नान्योन्याभावस्य धर्मिस्व-
रूपत्वम् । स्वरूपभेदातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्येत्यत आह ॥ पृथक्त्वोति । अभावोऽन्योन्याभावः स धर्मिरूपमात्मा
यस्यासौ तद्रूपः । आद्यग्रहणेन दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च गृह्यते । तत्र तु तथाकल्पने त्वित्यर्थः । कथं पृथक्त्वान्योन्याभाव-
स्वरूपभेदानां भेदाङ्गीकारे कल्पनागौरवादिकमिष्यत आह ॥ पृथक्त्वोति । अन्यत्वमन्योन्याभावः । भेदः स्वरूपभेदो
घटाश्च धूक् घटो न भवति पट एवेति । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदाः सर्वलौकिकैर्वैदिकैश्च पर्यायेणैव क्रमेणैव पृथग्व्याख्य-
तया व्यवच्छिद्यन्ते न जात्वेकवाक्यनिवेशेन । एतदुक्तं भवति । यथा घटकलशुक्लभव्यवहाराणां पर्यायत्वादेकैव

निमित्तेनोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकानिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम् । यथा च घटादिव्यवहारान्परायणैव कुर्वाणस्तास्मिन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति तन्निमित्ताङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति । तथा पृथक्त्वादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वादिकैरेव स्वरूपभेद-
नोपपत्तौ निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवम् । नियमेनासहप्रयोक्तृभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति तत्परित्यागेन त्रित्वकल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति । अविनाभावित्वान्न सहप्रयोग इति चेत् । मा भूद्धटात्पृथगित्युक्त्वा घटो न भवतीति प्रयोगः ।
घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति कस्मान्न भवेत् । पृथक्त्वे सत्यन्योन्याभावादिकं नियतं न त्वन्योन्याभावे पृथक्त्वमिति परैरेव व्युत्पादितत्वात् । नायमस्ति नियमोऽविनाभूतं सह नोच्यत इति । पृथिव्यपेक्षोजोवायुमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगव-
त्त्वादीनीति तदीयग्रन्थ एव व्यवहारदर्शनात् । लौकिकाः प्रयोजनमात्रपराः । अन्यतमव्यवहारैरेव तत्प्रयोजनसिद्धेर्न सहव्यवहरन्तीति चेन्न । वैदिकैरप्येवमेव व्यवहारात् । तदिदमुक्तम् । वैदिकैरपीति । किंच पर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनं
क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति स्यात् । अन्यथा घटादिव्यवहारेऽपि तथाप्रसङ्गात् । न चैतदस्ति तत्कथमन्यथाकल्पनं निर्मूल-
मुपपद्येत एतदप्युक्तम् । सर्वश इति । सततमिति च ।

टि०— तथाऽयन्योन्याभावस्य भेदत्वव्युत्पादनमात्रेणैवाभिमतप्रयोजनसिद्धेर्न तत्रैविध्येऽपि काचिक्षितिरित्यनर्थकं तत्रैविध्यनिराकरणमि-
त्यतस्तत्रैविध्यपक्षेऽनिष्टप्रदर्शनपूर्वकं तं पक्षमुत्थाप्य तन्निरासकत्वात्तत्वाक्यं योजयति ॥ अथ मतमिति । द्विविध इत्युक्त्वा प्राप्तां काश्चिद्वि-
विधो भेद इत्यव्यवस्थां विधाद्वयसूचनेन पहिरनेव पृथक्त्वासम्भवहेतुं चाह ॥ पृथक्त्वस्येति ॥ तत्रेति । गुणादिपञ्चक इत्यर्थः । अन्यथा

गुणादिपञ्चकस्य द्रव्यताया अतिव्याप्तया गुणत्वस्य द्रव्यालक्षणत्वस्य वा प्रसक्तोरीति भावः । कुतस्तत्र स्वरूपभेद एवेत्यतः पृथक्त्वस्य गुणत्वेनाभावेऽसम्भबस्योक्तरीत्या सिद्धत्वादन्योन्याभावमात्रासम्भवे हेतुमाह ॥ तत्रेति । पृथक्त्वान्यत्वभेदा इत्युक्तवाक्यानुसारेण सामान्यशब्दोऽयमभावशब्दोऽभावविशेषान्योभ्यामावपर इत्याह ॥ अभाव इति । पूर्ववाक्येनैव भेदत्रैविध्यस्य दूषितत्वान्नोत्तरेण कुल्यमित्यतो भेदत्रैविध्ये प्रतिज्ञातकल्पनागौरवाद्युपपादकत्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावेन तद्वक्तव्यं तथा योजयति ॥ कथमिति । अन्योन्याभाववत् एवान्यशब्दार्थत्वादन्योन्याभावस्यैव च तद्वर्तमानत्वमन्योन्याभाव इत्याह ॥ अन्यत्वमिति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोः पृथग्भिधानात्साधारणोऽपि भेदशब्दस्तद्विशेषपर इत्याह ॥ भेद इति । पृथक्त्वादिव्यवहारस्वरूपप्रदर्शनं घटात्पृथगित्यादि । सर्वश इत्यस्य प्रतिपदं सर्वैरिति । पर्ययेणेति भाष्यपदानुवादस्तद्व्याख्यानं क्रमेणेति । तस्यैव विवरणं पृथग्वाक्यतयेत्यादि । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां पर्ययिणैव व्यवहियमाणत्वेऽपि कथं तत्रैविध्यकल्पने कल्पनागौरवादिकमित्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अविनाभावित्वादिति । तथा चान्यथासिद्धत्वादसहप्रयोगस्य न तेन पृथक्त्वादीनामैक्यसिद्धिरिति भावः । अविनाभावभावेऽयसहप्रयोगात्त्वान्यथासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ मा भूदिति ॥ घटो न भवतीति । प्रयोग इत्युपलक्षणम् । पट एवेति प्रयोग इत्यपि द्रष्टव्यम् । घटो न भवतीत्युक्तत्वेत्युपलक्षणम् । पट एवेत्युक्तत्वेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ कस्मादिति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावादिनाविनाभाववदन्योन्याभावादेः पृथक्त्वाविनाभावभावेनाविनाभावभावादसहप्रयोगानुपपत्तेरिति भावः । कुतः पृथक्त्वान्योन्याभावादिकयोरेन्योन्याभावादिपृथक्त्वाविनाभावभावभावाविरस्यत आह ॥ पृथक्त्वे सतीति ॥ न त्वन्योन्याभाव इति । न त्वन्योन्याभावादिक इत्यर्थः । अत एव पूर्वमन्योन्याभावादिकमित्यादिपदम् । अत्र सतीति नियतमिति चानुवर्तते । तथा चान्योन्याभावादिके सति न पृथक्त्वं नियतमित्यर्थः ॥ परेणैवेति । भेदत्रैविध्यवादिनेत्यर्थः । पृथक्त्ववति द्रव्येऽन्योन्याभावादेः सत्त्वदन्योन्याभावादिति गुणादौ पृथक्त्व-

स्यासत्त्वेनाव्यभिचारव्यभिचारान्ध्यामेवोक्तनियमानियमसिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्याविनाभूतस्यासहप्रयोगनियमं घटो न भवतीत्युक्त्या घटात्पृथगिति प्रयोग आपादितः । इदानीं तूक्तविधस्यैवाभावद्वटात्पृथगित्युक्त्यापि घटो न भवतीति प्रयोगो वर्जनीय एवेत्याह ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । कुतो न नियम इत्यतो व्यभिचारादित्याह ॥ पृथिवीति ॥ तदीयग्रन्थ एवेति । प्रशस्तपादमाण्य एवेत्यर्थः । यद्यपि क्षितिजलज्योतिरनि-
लमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्वानीति तत्र पठितं । तथाऽप्यर्थानुवादोऽयमित्यदोषः । वैदिकैरित्यनेन व्यावर्त्यौ शङ्कां दर्शयति ॥ लौकिकी इति । मूले सर्वत्र इत्यादिना सूचितमसहप्रयोगस्यान्यथासिद्धत्वमाह ॥ किञ्चेति ॥ पर्यायप्रयोगस्येति । असहप्रयो-
गस्येत्यर्थः ॥ अन्यथाकल्पनीयमिति । अविनाभूतत्वनिमित्तत्वकल्पनमित्यर्थः ॥ क्वचिदपर्यायप्रयोग इति । क्वचित्सहप्रयोग इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । क्वचित्सहप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याविनाभावित्वनिमित्तत्वकल्पन इत्यर्थः । घटादीत्यादिपदेन कालशक्रुम्भयोर्निहणम् ॥ तथाप्रसङ्गादिति । अविनाभावित्वादसहप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हि क्वचित्सहप्रयोगादेव पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पनमित्यत आह ॥ न चेति ।

सु०— अथ मतम् । पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तावत्स्फुटो विवेकः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यम् । अन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्यः । किं चान्यारादितरर्त इति पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनम् । अन्यथा भिन्नो घटात्पटोऽर्थान्तरं घटात्पट इत्यादौ पञ्चमी न स्यात् । अनुशासनान्तराभावात् । तथा च पृथक्त्वमेव चेदन्योन्याभावस्तदा घटो न भवति पट इत्याद्यापि पञ्चमी स्यात् । न चैवम् । तेन जानीमोऽन्यत्पृथक्त्वमन्यश्चान्योन्याभाव

इति । स्वरूपभेदस्य चाभ्यां विवेकः । परानिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्च । तथा च व्यवहारपर्यायताऽन्यथापपादनीयेति ।
अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं निरूपकभेदाद्भूत इति तदसत् । अत्राधिप्रतियोगिनोरेव भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । पृथक्त्वनि-
रूपकत्वमवधित्वमावनिरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति चेन्न । पृथक्त्वान्योन्याभावभेदस्याद्याप्यसिद्धत्वेनेतेतराश्रयत्वात् ।
पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेदश्चानुपपन्नः । अन्यशब्दोपपदे पञ्चमीविधानात् । कथं तर्हि भिन्नादियोगे पञ्चमीति चेत् ।
विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र कथम् । न हि वैलक्षण्यं पृथक्त्वम् । गुणादिष्वपि सद्भावात् । अथ कथञ्चिदपादानत्वं
तत्र व्युत्पादायिष्यत इति चेत् । भिन्न इत्यादावपि किं न व्युत्पाद्यते । तथा सत्यन्य इत्यत्रापि साम्यात्सूत्रव्यर्थमापद्यत
इति चेन्न । प्रपञ्चार्थत्वेनोपपत्तेः । विलक्षणयोगे पञ्चमी वक्तव्येति चेत् । विशिष्टव्यावृत्तादियोगेऽपि कथम् । न त्रिशिष्टादिकं
पृथक्त्वमिति च स्वयमेव व्युत्पादितम् । सर्वत्रोपसङ्ख्यानं भिन्नादिष्वपि तथा भविष्यति । किमन्येत्यत्रार्थग्रहणव्याख्यानेन ।
पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति विकल्पविधानसामर्थ्यादित्यमाश्रीयत इति चेन्न । अप्राप्तेऽपि विकल्पविधानस्य
बहुलमुपलम्भात् । अस्तु वाऽन्येत्यर्थग्रहणम् । तथाऽपि पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चमीविधानस्य व्याख्यानात् । घटः पटो न
भवतीत्यत्र तु वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पञ्चमी न भविष्यति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्निरूप्यत्वाभ्यां विवेकः स्वरूपभेद-
वादिना वक्तुमशक्य इति वक्ष्यामः । विधिरूपत्वं चोक्तन्यायपराहतम् । अत एव पृथक्त्वान्योन्याभावविवेकत्वमिति
निरस्तम् । किं चानश्च इति किमन्योन्याभावो नर्थः । किंवा पृथक्त्वम् । आद्ये कथमश्वादन्य इति विश्रहवाक्ये पञ्चमी ।

न च तत्र पृथक्त्वमन्यशब्दार्थ इति युक्तम् । समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थत्वात् । द्वितीये पृथक्त्वस्यापि निषेध्यतेत्यलं पृष्टवेन ।

टि० पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदस्य युक्त्यादिसिद्धत्वाच्च सहाप्रयोगस्याविनाभावित्वादिनिमित्तकत्वकल्पनं निर्मूलमित्याशयेन लिखावतीकिरणालयदाबुपपादितं तद्भेदमुत्थापयति ॥ **अथमतमिति ॥ यत्पृथक्त्वमवधीत्यादि ।** उपलक्षणमेतत् । पृथक्त्वं विधिरूपमन्योन्याभावस्तु निषेधरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चम्यन्तपदभिलष्यमानं प्रतियोगित्वमेवावधित्वमिति कथं प्रतियोग्यवधिनिरूप्यत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यरुचेराह ॥ **किञ्चैति ।** अन्य आरत् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्युक्ते पञ्चमीविभक्तिर्भवतीत्युदाहृतसूत्रार्थः ॥ **पृथग्वाचीति ।** पृथक्त्ववद्वाचिपदयोग इत्यर्थः । पृथक्त्ववाचिपदयोग इति पाठेऽप्यमेवात्रार्थोऽनुसन्धेयः । पृथक्शब्दस्य पृथक्त्वविशिष्टवाचितया पृथक्त्ववाचित्वाभावात् । नन्वत्र सूत्रे पृथक्शब्दानुपादानात्कथं तद्योग पञ्चम्यनुशासनमेतदित्यत आह ॥ **अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनादिति ।** अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वृत्तौ व्याख्यानादित्यर्थः । तथा चान्यार्थका अन्यशब्दपर्याया यावन्तः शब्दास्तद्योगे पञ्चम्या अनेन विधानात् । पृथगादिशब्दानामप्यन्योन्याभाववद्वाचकतयाऽन्यशब्दे पर्यायत्वात्तद्योगे भवत्येवेदं पञ्चम्यनुशासनमिति भावः । ननु स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति न्यायेनान्य इत्यस्य शब्दग्रहणसममवदर्थग्रहणात्वाश्रयणमनर्थकमित्यतः शब्दग्रहणत्वेऽन्यो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रैव पञ्चमी स्यात् । न तु भिन्नादिशब्दयोगे । अर्थग्रहणे त्वन्यो भिन्नो विधर्मो अर्थान्तरमितरः पृथगित्यादौ पञ्चमी भवतीत्यग्रहणमेवेदमित्याह ॥ **अन्यथेति ।** ननु शब्दग्रहणत्वेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि लक्षणान्तरेणैव तद्योगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः किमर्थग्रहणत्वाश्रयणेनेत्यतः स्यादेवं

यदि भिन्नादियोगे पञ्चमीविधायकं लक्षणान्तरं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ अनुशासनान्तरेति । तथा च शब्दग्रहणेऽनेन पञ्चम्यसम्भवा-
ल्लक्षणान्तरस्य चाभावेन तेनापि तदप्राप्तिर्भिन्नो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्तत्र पञ्चम्युपपत्त्यर्थमन्य इत्यर्थग्रहणभावस्यकमिति
भावः । अस्तु पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशासनमिदं सूत्रं किमेतावतेत्यत आह ॥ तथा चेति । अन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चम्यनुशासनाद्घटा-
न्यतोऽन्य इत्यत्रैव घटः पटो नैत्यत्रापि घटात्पटो नेति पञ्चमी स्यादित्यर्थः । न चान्योन्याभाववद्वाचकपदयोगपञ्चम्यनुशासनादन्यशब्दस्य तादृशतया
तद्योगे पञ्चम्युपपत्तावपि न शब्दस्यान्योन्याभाववाचकत्वेन तद्वद्वाचकत्वाभावान्न घटः पटो नैत्यत्र पञ्चमीप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भूतले न घटः न
पचतीत्यादौ नञः केवलप्रतिषेध इव लोकैऽपटो घट इति समासे भेदे च नातुयाजेष्वित्यादावन्यस्मिन् प्रचुरप्रयोगादिरूपस्य शक्तिप्रमाणसत्त्वेन
प्रतिषेधवाचकत्ववदन्योन्याभाववद्वाचकत्वोपपत्तावपि केवलान्योन्याभावे क्वायप्रयोगेण तद्वाचकत्वाभावेनान्योन्याभाववद्वाचकनञ्प्रयोगे घटः पटो
नैत्यत्र पञ्चम्या वज्रलेपात् । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासे नञान्योन्याभाववत् एवाभिधानात्तत्रापि पञ्चमी स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।
इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदमुपपाद्य स्वरूपभेदस्य पृथक्त्वान्योन्याभावाम्यां भेदमुपपादयति ॥ परनिरूप्य-
त्वेति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरवधिप्रतियोगिरूपपरनिरूप्यत्वात्ताभ्यामस्य युक्तो भेद इति भावः ॥ विधिरूपपन्वाच्चेति । यद्यपि पृथक्त्व-
स्यापि विधिरूपत्वात् विधिरूपत्वं पृथक्त्वात्स्वरूपभेदस्य विवेचकं सम्भवति । तथाऽन्योन्याभावमात्रविवेचकतयैवास्यापन्यास इत्यवधेयम् ।
पृथक्त्वादिभेदसमर्थनस्य प्रयोजनमाह ॥ एवं चेति ॥ अन्यथेति । अविनाभावनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः ॥ अशक्यत्वादिति । पञ्चम्यन्तपदाभिलष्य-
मानं प्रतियोगित्वमेवाधित्वं न लन्यदिति भावः ॥ पृथक्त्वेति । तथा च निरूपकभेदात्पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्युक्तो भेद इति भावः ॥ अभावेति ।
अन्योन्याभावोऽर्थः । एतच्चावधिविशेषस्य प्रतियोगित्वविशेषस्य च लक्षणं न त्ववधित्वदिसामान्यस्येत्यतो न महत्त्वाद्यवधौ प्रागभावादितिप्रतियोगिनि

चाव्यासीरिति ध्येयम् ॥ अद्याप्यसिद्धत्वेनेति । निरूपकभेदासिद्धिं विनाऽसिद्धत्वेनेत्यर्थः । निरूपकभेदातिरेकेण तद्भेदसाधकभावादिति भावः ॥ इतरेतराश्रयत्वादिति । पृथक्त्वान्योन्याभावावयोरभेदसिद्धौ पृथक्निरूपकत्वान्योन्याभावनिरूपकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणतयाऽत्राधिकारप्रतियोगिरूपनिरूपकभेदासिद्धिस्तत्सिद्धौ चावधिनिरूप्यत्वप्रतियोगिनिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथक्त्वान्योन्याभावरूपनिरूप्यभेदासिद्धिरितरेतराश्रयत्वादित्यर्थः । किं चेत्तुक्तं साधकं दूषयति ॥ पञ्चमीति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽपि न घटातपोऽन्य इत्यत्रैव घटः पटो नेत्यत्र न पञ्चमीप्रसङ्गः । अन्यारादिति सूत्रे स्वं रूपमिति परिभाषयाऽन्योन्यस्य शब्दग्रहणत्वेनार्थग्रहणत्वाभावेनान्यशब्दयोगभावाभावाभ्यामुक्तस्थले पञ्चमीप्रयोगप्रयोरुपपत्तेर्न पञ्चमीप्रयोगप्रयोगाभ्यां तद्भेदासिद्धिरित्याह ॥ अन्यशब्दोपपद इति । अर्थग्रहणत्वे सूत्रे इतरग्रहणानर्थक्यम् । अन्यत्वेनान्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानप्राप्त्येतरशब्दस्यापि पृथगादिशब्दवदन्यशब्दपर्यायतया तद्वोगेऽन्येत्येनैव पञ्चमीविधानस्य सिद्धत्वात् । न चैतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरौक्तैर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्द्रो वेत्यादाविव पञ्चमीविमर्क्ते इत्येनैव तत्सिद्धेः । यत्तितर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । तथा हि । चैत्रमौप्रयोः प्रकृतरयोरुच्यते चैत्रः शूर इतरः कातर इति । तथा च नायमन्यार्थ इति । तत्र । पृथगन्य इतर इति पर्याया इति वर्धमानविरोधात् । पृथक्त्वाधिकरणेऽन्येतरयोः शक्तिरित्यभियुक्तवचनविरोधाच्च । अत एव तस्यान्यार्थेऽन्तर्भावोऽस्तीति चिन्त्यमित्याह हरदत्तोऽतो नान्येत्यर्थग्रहणमिति ध्येयम् । अर्थग्रहणपक्षेऽन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानसिद्धया भिन्नादिशब्दानामपि तत्पर्यायतया तद्वोगे पञ्चम्युपपत्तात्रपि शब्दग्रहणपक्षेऽन्यो देवदत्तो यद्भदत्तादित्यन्यत्रैवान्यशब्दयोगेन पञ्चमी स्यात् । भिन्नो देवदत्तो यद्भदत्तादित्यादावन्यशब्दयोगाभावात्पञ्चमी न स्यादित्यर्थग्रहणमेवेदमाश्रयणीयम् । इतरग्रहणं तु सूत्रे प्रपञ्चार्थं भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते ॥ कथं तर्हीति । आदिप्रदेनार्थान्तरादिसंग्रहः । शब्दग्रहणपक्षेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि कथञ्चिदपदानत्वेनापादाने

पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमीसम्भवात् तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इति भावेन कथञ्चिदपादानत्वस्य पञ्चमीप्रापकत्वं परमुखेनवानेतुं प्रतिबन्दीमाह ॥ **विलक्षण इति ॥ कथमिति ।** अन्यपर्यायशब्दयोगाभावात् तत्र पञ्चमी स्यादिति भावः । ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेति भवेदेव । तदीगेऽप्यनेन पञ्चमीलितः पर्यायत्वेऽस्यार्थक्यनिबन्धनत्वेन प्रकृते च तदभावात् पर्यायत्वमिहाह ॥ **न हीति ।** कुतो न वैलक्षण्यमेव पृथक्त्व-
मिलितः पृथक्त्वरूपगुणशून्यतया निर्धारितेषु गुणादिषु वृत्तवैलक्षण्यस्य न पृथक्त्वरूपता युक्तेत्याह ॥ **गुणादिद्विषयीति ।** आशयमविद्वान्-
शङ्कते ॥ **अथेति ।** विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादनपादानत्वेऽप्यपादानत्वविवक्षया विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रापादाने पञ्चमीति
सूत्रेण पञ्चमीत्याशयः । आशयसुद्धाटयति ॥ **भिन्न इत्यादावपीति ।** तथा चात्रायुक्तीत्या पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणं सूत्र इति भावः
॥ **तथा सतीति ।** भिन्नादियोगे कथञ्चिदपादानत्वाश्रयणेन पञ्चम्युपपत्तावित्यर्थः ॥ **साम्यादिति ।** अन्ययोगेऽपि कथञ्चिदपादानत्व-
व्युत्पादनस्य साम्यादित्यर्थः ॥ **सूत्रवैयर्थ्यमिति ।** अन्यारादितरर्ते इति सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । अपादाने पञ्चमीत्यनेनैवान्यादियोगे पञ्चम्यु-
पपत्तेरिति भावः ॥ **पञ्चार्थत्वेनेति ।** अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः ॥ **विलक्षणयोग इति ।** तथा चोपसङ्ख्यानादेव
विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽप्यनुपपत्तिः । शब्दग्रहणपक्षे तु भिन्नादियोगेऽन्यशब्दयोगाभावात् पञ्चम्युप-
त्तिरिति न शब्दग्रहणमाश्रयितुं युक्तमिति भावः । तर्हि शब्दग्रहणेऽप्युपसङ्ख्यानादेव भिन्नादियोगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेर्नाश्रहणेन प्रयोजनमिति
मनसि निधाय प्रतिबन्दीमाह ॥ **विशिष्टेति ।** आदिपदेन धर्मसङ्ग्रहः । अर्थग्रहणपक्षेऽप्यन्यपर्यायशब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । विशिष्टा-
दिशब्दस्य चान्यशब्दपर्यायत्वाभावात्तद्योगे पञ्चमी न स्यादित्यर्थः । ननु व्युत्तिरिति विशिष्ट इति व्यावृत्त इति प्रतीतिनाभेकाकारत्वेन वैशिष्ट्या-
दिकमेव पृथक्त्वं । तथा च विशिष्टादिशब्दस्याप्यन्यशब्दपर्यायत्वेन तद्योगेऽपि भविष्यत्येवान्यारादिति सूत्रेण पञ्चमीति कथमर्थग्रहणपक्षे

विशिष्टादियोगे पञ्चम्यनुपपत्त्युद्भावनमित्यत आह ॥ न विशिष्टादिकामिति ॥ व्युत्पादितमिति । गुणकिरावल्यामिति शेषः ।
 अयमत्र परकीयोपपादनप्रकारः । यदि विशिष्टं पृथक् तदा पूर्वं यच्छब्दविशिष्टं व्योम तदेव पञ्चाच्छब्दविशिष्टं तत एव पृथक् स्यात् । एवं
 बुद्ध्यद्यविशिष्टादात्मादेस्तदुद्भवादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यात् । नापि वैधर्म्यं पृथक् । प्राप्रक्ते घटे श्यामात्तद्वटालुपृथगं घट इति व्यवहा-
 रप्रसङ्गात् । तद्विरोधिधर्मवत्त्वस्यैव तद्वैधर्म्यत्वात् । तस्य च श्यामानन्तरं रक्तादाशयापि सत्त्वात् । एवं व्यावृत्तमपि न पृथगतद्वावृत्तिरेव
 वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैर्वाङ्गीकृतत्वेन विशिष्टव्यावृत्तयोरेकत्वादिति । तदुक्तं किरावल्याम् । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्ड-
 द्यविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनात् । एतेनैव वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । श्यामादक्तो विधर्मा न च पृथगिति दर्शनादिति ।
 अत्र विशिष्टव्यावृत्तयोरेतेन विशिष्टपक्षदूषणेनैव दूषितत्वाच्च व्यावृत्तपक्षः पृथग्दूषितः । विशिष्टशब्दयोग इव व्यावृत्तयोगेऽपि पञ्चमीदर्शनात्त्वयं
 पृथक् तदुपादानं कृतमिति ध्येयम् । नन्वर्थग्रहणपक्षे विशिष्टादिशब्दयोगेऽन्यारादिति सूत्रेण पञ्चम्यप्राप्तावपि न तद्योगे पञ्चम्यनुपपत्तिः । विलक्ष-
 णयोग इव विशिष्टादियोगेऽप्युपसङ्ख्यानदेव पञ्चम्युपपत्तेरित्यतः किं तर्ह्यन्येत्यर्थग्रहणेन शब्दग्रहणपक्षेऽपि विशिष्टादियोग इव भिन्नादियोगेऽ
 प्युपसङ्ख्यानदेव पञ्चम्युपपत्तेरित्याह ॥ सर्वत्रेति । विलक्षणयोगे विशिष्टादियोगे चेत्वेवं सर्वत्रेत्यर्थः । ननु पृथग्विनानानाभिरिति पृथगादि-
 योगे पञ्चम्या विकल्पो विधीयते । न चाप्राप्तस्य विकल्पो विधातुं युक्तः । तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमात् । न च नियम एवायमसिद्धः । न
 बहुव्रीहविविति बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे प्राप्ते विभाषादिकसमासे बहुव्रीहविविति तद्विभाषारम्भस्य द्वंद्वे चेति सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे
 प्राप्ते विभाषाजसीति तद्विकल्परम्भस्य । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति झलद्योल्लिङ्सिचोर्नित्यं कित्संज्ञायां प्राप्तायां वागम इति तद्विकल्परम्भस्य ।
 यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्त्विति यज्ञक्रियायामैकश्रुत्ये नित्यं प्राप्ते उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति तद्विकल्परम्भस्य । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति

वदतेनित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाविप्रलप इति तद्विकल्पापरम्भस्य । व्याङ्गपरिभ्यो रम उपाच्चेति स्मतेनित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विभाषाकर्मकादिति तद्विकल्पापरम्भस्य । नेयद्वुबुद्धस्थानावच्छीति योनित्यं नदीसंज्ञानिवेधे प्राप्ते वामीति तद्विकल्पापरम्भस्य । तिरोऽन्तर्धोविति तिरःशब्दस्य नित्यं गतिसंज्ञायां प्राप्तायां विभाषाकृतीति तद्विकल्पापरम्भस्य । अविभाषायां प्राप्तायां विभाषाकृतीति तद्विकल्पापरम्भस्य । निष्ठेति बहुव्रीहौ निष्ठाया नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते वाहिताग्न्यादिष्विति तद्विकल्पापरम्भस्य । दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां विभाषाप्रसर्ग इति सोपसर्गे तद्विकल्पापरम्भस्य । कर्तृकर्मणोः कृतीति तद्योगे नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां कृत्यानां कर्तारं वेति कर्तारं तद्विकल्पापरम्भस्य । लुङि चेति हनो नित्यं वधादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पापरम्भस्य । चक्षिङः ख्याञिति चक्षिङो नित्यं ख्याजादेशे प्राप्ते वा लिटीति तद्विकल्पापरम्भस्य । लिपिसिचिबृहश्चेति च्छेनित्यमडादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पापरम्भस्य । ऋदुपधाच्चाकाल्पिचतेरिति ऋदुपधात्वान्मुञ्जे-
नित्यं क्यपिप्राप्ते मुजेविभाषेति तद्विकल्पापरम्भस्य । सम्भावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोग इति नित्यं लिङिप्राप्ते विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदीति तद्विकल्पापरम्भस्य । यूनेलुगिति युवप्रत्ययस्य नित्यं लुकिप्राप्ते फक्फिजोरन्यतरस्यामिति तद्विकल्पापरम्भस्य । सास्मिन्यैर्णमासीति संज्ञायामिति नित्यमणिप्राप्ते विभाषाफाल्गुनी श्रावणी कार्तिकी चैत्रीभ्य इति तद्विकल्पापरम्भस्य । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति नित्यं वुजिप्राप्ते विभाषावृद्ध-
युगन्धराभ्यामिति तद्विकल्पापरम्भस्य । पर्वताच्चेति नित्यं छप्रत्ययप्राप्तौ विभाषा मनुष्य इति तद्विकल्पापरम्भस्य । कालाह्विति नित्यं ठज्प्राप्तौ विभाषा पूर्वाण्हापराण्हाभ्यामिति तद्विकल्पापरम्भस्य । पूर्वैयथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु मयड्वैतयोरीति सूत्रान्पूर्वः स्वस्योक्तप्रत्ययेषु प्राप्तोऽर्थः । मयड्वैतयोर्भाषायामभ्याच्छादनयोरीति तद्विकल्पापरम्भस्य । सङ्ख्याया इति नित्यं कनिप्राप्ते पञ्चदशतौ वर्गे वेति तद्विकल्पापरम्भस्य । समायाः ख इति नित्यं खप्राप्तौ गोर्वेति तद्विकल्पापरम्भस्य । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति नित्यं खञिप्राप्ते विभाषा तिलमाषोभाभङ्गणुभ्य इति तद्विकल्पापरम्भस्य ।

नअस्तपुरुषादिति नित्यं समासान्तनिषेधे प्राप्ते पथो विभाषेति तद्विकल्परम्भस्य । अनश्चेति अन्नन्तादव्ययीभावात्तित्यं टचिप्राप्ते न पुंसकादन्यतरस्यामिति तद्विकल्परम्भस्य । धनुषश्चेति नित्यमनङ्गदेशप्राप्तौ वा संज्ञायामिति तद्विकल्परम्भस्य । दीर्घादिति नित्यं तुकिप्राप्ते पदान्ताद्धेति तद्विकल्परम्भस्य । युक्ते चेति पूर्वपदस्य नित्यमाद्युदात्तत्वप्राप्तौ विभाषाध्यक्ष इति तद्विकल्परम्भस्य । किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धमिति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधे प्राप्ते किमो लोपे विभाषेति तद्विकल्परम्भस्य । लोट्चेति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधप्राप्तौ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममिति तद्विकल्परम्भस्य । हन्तेरपूर्वस्येति नित्यं णत्वे प्राप्ते वमोर्वेति तद्विकल्परम्भस्य च दर्शनेन विकल्पस्य प्राप्तिपूर्वकतायाः स्थितत्वात् । (विभाषेति—एभ्यः छवा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः श्रावणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।) तथा च पृथग्विनेति पञ्चमीविकल्पविधिरपि पृथगादियोगे पञ्चमीनित्यप्राप्तिपूर्वक एव वाच्यः । न चान्यारादितरत इत्यत्रान्येत्यस्य शब्दग्रहणत्वे पृथगादियोगे पञ्चमीप्राप्तिः सम्भवतीति विकल्पविधानान्यथाऽनुपपत्तिरेवान्येत्यर्थग्रहणनिर्णयमिति सूत्रेऽन्येत्यर्थग्रहणमेव वाच्यमिति शङ्कते ॥ **पृथग्विनेति** । सत्यं विकल्पविधिः प्राप्तिपूर्वकः । ननु तन्नियम उर्णोतिः परस्येडादिप्रत्ययस्य पूर्वेण क्त्वाप्राप्तावपि विभाषेणोर्णोरिति तद्विकल्परम्भस्य । यमो गन्धन इति गन्धने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः क्त्वविधानेऽप्युपयमने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः क्त्वाप्राप्तावपि विभाषेणोपयमन इति तद्विकल्परम्भस्य । जातिरूपैकार्थ्यभिधाने एकवचनस्यैव प्राप्तत्वेन बहुवचनाप्राप्तावपि जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति (जात्याख्यायामिति—एकोऽप्यर्थो बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ।) तद्विकल्परम्भस्य । वृत्तिसर्गतायेनैवक्रम इति सूत्रे साक्षाद्विशेषानुपादानेऽपि वृत्त्याद्यर्थ एव विधानाय समारब्धादुपपत्त्यामिति नियमसूत्रादनपसर्गविषयत्वस्यावसायेनानुपसर्गे वृत्त्याद्यर्थे क्रमेरात्मनेपदप्राप्तावपि तदर्थ एवात्मनेपदविकल्पविधायकत्वेन तत्सूत्र एव वाग्रहणेनैवतत्सिद्धथा पृथक् तत्करणयोगेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वृत्त्यादिबहिर्भाव एव तद्विकल्पविधायकत्वस्याश्रयणीयत्वात्तत्र

चात्मनेपदस्य सर्वथा अप्राप्तावपि अनुपसर्गाद्विति तद्विकल्पात्मस्य । पतिः समाप्त एवेति नियमादसमासे घिसंज्ञाया अप्राप्तावपि षष्ठ्युक्तञ्छन्दसिवेति तद्विकल्पात्मस्य । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नियवरस्मिन्प्रातिषेधोक्त्या परस्मिन्प्रातिषेधे प्राप्तेऽपि परस्मिन्विभाषेति तद्विकल्पात्मस्य । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नियमादय-
ज्ञसंयोगे सपूर्वस्य पत्युर्नकारप्राप्तावपि विभाषासपूर्वस्येति तद्विकल्पात्मस्य । अरुद्धिषदजन्तस्य मुपित्यादिभिः खिदन्तादावुत्तरपदे मुमुर्विधानात्तु-
युत्तरपदे मुमोऽप्राप्तावपि रात्रेः कृति विभाषेति तद्विकल्पात्मस्य । ग्री यङीति पूर्वसूत्रेण गृ इत्यस्य धातोर्यङिपरतः रेफस्य लकारविधानादचि-
परतस्तदप्राप्तावप्यचि विभाषेति तद्विकल्पात्मस्य च दर्शनेन व्यभिचारात् । ततश्चोत्तरीत्यैव पृथगादियोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि पृथक्वेनेति पञ्चमी-
विकल्पविधिनोपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्तेरेवासिद्धेर्न तथाऽन्येत्स्यार्थग्रहणवसिद्धिरिति भावेनाह ॥ अप्राप्तेऽपीति । नन्वेवं भिन्नादियोग-
इवान्ययोगेऽपि उपसङ्ख्यानदेव पञ्चमी भविष्यतीति सूत्रेऽन्यग्रहणानर्थक्यामित्यरुचराह ॥ अस्तु वेति । नन्वेवं घटः पटो नैत्योत्तरीत्या-
पञ्चमीप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ पृथक्वाचीति । अन्योन्याभावरूपपृथक्त्ववद्वाचीत्यर्थः । क्वचित्कपृथक्त्ववाचीति पाठेऽप्ययमे-
वार्थोऽनुसम्बन्धः । वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पृथक्त्ववदित्यर्थः । तथा च पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावात् घटः पटो न भवतीति व्यासे पञ्चमीप्रसङ्ग-
इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासेऽपि न पञ्चमीप्रसङ्गः । तत्राप्यन्योन्याभाववतो वाक्यप्रतिपाद्यतया पृथक्त्ववद्वाचिपदयो-
गाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यत्र अ इति शब्दः प्रस्तुतस्याभावं विरोधिनमन्यं च वदतीत्येतेरेयमाभ्यानुसारात्तद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधिनां
मध्ये नञः कौड्य इति निर्णयानुसाराच्च । नञोऽन्योन्याभाववद्वाचकत्वं स्वस्य सिद्धान्तः । युक्तं चैतत् । अपटो घटो नानुयाजोऽथित्यादिप्रचुर-
प्रयोगादित्यस्य तत्र व्यस्यतिरूपस्य च शक्तौ प्रमाणस्य सत्येन साधकसद्भावादन्योन्याभाववदवाचकत्वेन घट इत्येवोक्ते प्रतिषेधो पर्युदासो वेति

संशयानुपपत्तिप्रसङ्गेन विपक्षे बाधकसद्भावाच्चास्ति चोपपदाद्यभावेऽक्षादिष्विव सन्देहः । न हि तत्राशक्तौ सन्देहो युज्यते । तथा सति गङ्गाऽ-
 स्तीत्युक्ते नीरं तीरं वेति सन्देहप्रसङ्गात् । तथा च नञोऽन्यवाचकत्वान्नान्योन्याभाववर्तो वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभिधानं युक्तम् । तथाऽप्यन्योन्याभाववति
 शक्तस्यापि नञः समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारमन्तरेण तदनुपस्थापकतया पदान्तरसमभिव्याहृतस्यैव तदुपस्थापकत्वमित्यभिप्रायेण
 वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभिधानमुपपद्यत एव । न चैवं समभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववदनुपस्थापकत्वेऽपि तद्वाचकत्वमस्येवेति तद्योगे समासव्यासयोः
 पञ्चमी स्यादेवेति वाच्यम् । पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववदनुपस्थापकप्रयोग एव पञ्चमीविधानस्य सूत्रेऽभिप्रेततया तादृशस्यान्यादिपदस्य
 योगे पञ्चम्युपपत्तावप्यतादृशस्य नञो योगे पञ्चम्यप्रसङ्गोपपत्तौ रस्यत्र तात्पर्यात् । एवमन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भेदसाधकं निराकृत्य स्वरूपभेदस्यान्यो-
 न्याभावपृथक्त्वाम्यां भेदसाधकतया परोपन्यस्तहेतुं दूषयति ॥ **प्रतियोगिनिरूप्यत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । अवधिनिरूप्यत्वनिरूप्यत्वा-
 म्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा प्रतियोगिपदमेव प्रतियोग्यवधिरूपमात्रपरम् । अत एव परनिरूप्यत्वविरहादित्येव प्रागुक्तमिति ध्येयम् ॥ **स्वरूपभे-**
दवादिना त्विति । यद्यपि धर्मभेदवादिना परनिरूप्यत्वनिरूप्यत्वाम्यां भेदो वक्तुं शक्यतेऽप्यभिचरिततया तयोस्तन्मते भेदेहेतुत्वात्तथाऽपि
 भेदस्य वस्तुस्वरूपत्ववादिना न ताम्यां वक्तुं शक्यः । परनिरूप्यत्वनिरूप्यत्वस्वरूपविरुद्धधर्मक्रान्तयोरपि घटतत्त्वरूपभेदयोस्तेनाभेदाभ्यापगमेन
 तयोर्भेदसाधकत्वस्य तत्सम्मतत्वात् । अन्यथा घटतत्त्वरूपभेदयोरपि भेदप्रसङ्गेन तत्त्वरूपभेदवादित्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च स्वरूपभेदस्यापि
 प्रतियोग्यनिरूप्यतया तत्रोक्तधर्मक्रान्तत्वमेव नेति वाच्यम् । प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदतया तदनिरूप्यत्वे भेदत्वायोगात् । अन्यथा घटस्यैव भेद इति
 परिभाषामात्रकरणप्रसङ्गादिति भावेन तुराब्दः । वस्तुतस्तु स्वरूपभेदस्याप्युक्तरीत्या परनिरूप्यत्वान्न तद्विरह इत्यसिद्धत्वान्न स स्वरूपवादिना वक्तुं
 शक्यत इत्यर्थः । विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुं दूषयति ॥ **विधीति** । विधिनियधरूपत्वं चेत्यर्थः ॥ **उक्तन्यायेति** । अतद्भावोऽन्यता चेत्युक्त-

न्यायेत्यर्थः । अघटत्वघटान्यन्वयोः सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे भेदाभावेन व्यभिचरितवान्न तस्य स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेदसाधकत्वमिति भावः । यद्यप्यत्र भेदस्यापि निषेधरूपत्वाद्विधिरूपत्वमेव नास्तीत्यसिद्धिरिव वक्तुं शक्या स्वमतैर्भेदस्यान्योन्याभावतया तस्य धर्मस्वरूपत्वेनातिरिक्तत्वाभावेऽप्यभाववाक्षतेः । तथाऽयुपपादनसाधकत्वादस्य प्रकारस्य पूर्वमुपपादितयोपपादननिरोधव्यभिचारातिदेशेनैव दूषणं कृतमिति ध्येयम् । पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्य इति पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसाधकोपन्यासप्रत्यये उपलक्षणतयाऽभिप्रेतम् । तयोर्विधिनिषेधरूपत्वं भेदसाधकमयघटत्वघटान्यत्वादौ व्यभिचरितवान्न भेदसाधकमित्याह ॥ अत एवेति । अत्र विधिनिषेधरूपत्वस्येति शेषः । विधिनिषेधरूपत्वस्य पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसाधकत्वमप्यत एव निरस्तीति सम्बन्धः । एवं पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वे परोद्भावितांति बाधकानि परिहृत्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वं युक्त्याऽप्युपपन्नयति ॥ किं चेति । आद्येऽपि विग्रहेऽन्यशब्दः किमन्योन्याभाववद्वाची किं वा पृथक्त्ववद्वाचीति विकल्पं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ आद्य इति ॥ कथं पञ्चमीति । पृथक्त्वस्यैवान्योन्याभावरूपत्वेऽन्योन्याभाववद्वाचकान्यशब्दस्य पृथक्त्ववद्वाचितया तयोर्गेऽन्यारादिति सूत्रेण पञ्चम्युपपत्तावपि पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदपक्षेऽन्योन्याभाववद्वाचकान्यपदयोगेऽपि पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावेन तयोर्गे विहितपञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः । व्यासेऽन्यशब्दः पृथक्त्ववद्वाचीति द्वितीयपक्षमाशङ्कते ॥ न च तत्रेति । तथा च पृथक्त्ववाच्यन्यपदयोगात्पञ्चम्युपपत्तिरिति भावः । समासे नञोऽन्योन्याभाववदर्थत्वे विग्रहे पृथक्त्ववद्वाचकत्वमेव न सम्भवति । तथा सति समासविग्रहयोर्विभक्त्यर्थत्वप्रसङ्गेन तद्भावायोगादित्याह ॥ समासेति । दृष्ट्यर्थान्नबोधकाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि पृथक्त्ववान्वय इति द्वितीयो निरवन्त्वादित्यस्तर्हि नार्थतया पृथक्त्वस्यान्योन्याभावस्वरूपत्वे प्राप्तेऽस्मादिष्टसिद्धिरित्याह ॥ द्वितीयेति त्विति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेन गुणत्वात्सिद्ध्याऽन्योन्याभावमादाय गुणादिषु पृथगिति व्यवहारस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्वृथा तद्वौगत्वकल्पनमनुपपन्नमेवेत्याशयेनाह ॥ अलमिति ।

अ०— दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ॥ यदा तदधिके दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ॥

सु०— सन्तु कल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनाः । ततः किमिति चेत् । तर्किक कल्पनागौरवादिकं दूषणमेव न भवति किंवा भवति दूषणम् । किंतु दोषोऽन्नायकत्वेनैवेति । आद्यं निराकरोति ॥ दृष्टेति । इतिशब्द आद्यर्थे । तेन कल्पनागौरवं सङ्गृह्यते । दूषणमेवेति योजना । कुत इत्यत आह ॥ यदेति । यदाशब्दो यस्मादित्यर्थे । तदधिकस्तदतिरिक्तः । किमाक्षेपे । नु वितर्के । वादिनामिति वैपरीत्यलक्षण्या परिहासः । अनिष्टप्रसञ्जनार्थं वा । एतदुक्तं भवति । यदि दृष्टहान्यादिकं न दूषणं तदाऽसिद्ध्यादिकमपि कुतो दूषणमिति वक्तव्यम् । अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति चेत् । अथ विकलाङ्गमपि कुतो न साधनम् । तथा सत्याकाशादीनामनित्यतादिकमापद्येत तच्च ग्रमाणविरुद्धमिति चेत् । स्वीकृतं तर्हि दृष्टहानादेर्दोषत्वम् । अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्वेऽग्रमाणि कान्यनेकानि प्रसज्यन्त इति चेत् । तदिदमदृष्टकल्पनं कल्पनागौरवं च । विकलाङ्गं च साधनं चेति व्याहृतमिति चेत् । कथं व्याहृतम् । सकलाङ्गस्यैव साधकत्वदर्शनाद्विकलाङ्गस्यादर्शनादिति चेत् । दृष्टहान्यादिकमेवैतत् । अथ मा भूदसिद्ध्यादिकं दूषणमिति ब्रूयात् । तदा वादित्वमेव न स्यात् । दूष्यपक्षाभावात् । तदभावे साध्यस्याप्यभावादिति । द्वितीयस्याप्येतदेवोत्तरम् ॥ दृष्टहानिरिति । अत्रैतदेव दूषणम् । न तु दोषान्तरोन्नायकत्वेनेति यथास्थित एव सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह ॥ यदेति । यदा दृष्टहान्यादिकमुद्भाष्येत तदा ततः किमित्याकाङ्क्षायां तदधिकस्तदुन्नेयो दोषः को नु वक्तव्यो विद्यते न कोऽपि । योऽप्युच्येत तस्यापि दृष्टहान्याद्यनतिरेकादिति भावः ।

टि०— ननु चोक्तरीत्या भेदत्रैविध्यस्य निरस्तत्वादुत्तरवाक्यानर्थक्यम् । न च दृष्टहान्यादेर्दोषत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतसङ्गतत्वादित्यतः सङ्गतिमाह ॥ **सन्निवति** । ततः किमिति शङ्काप्रत्यस्योभयथा तात्पर्यसम्भवद्विकल्पयति ॥ **तत्किमिति ॥ दूषणमेवेति** । प्रतिज्ञायां हेतुकस्यर्थमुत्तरवाक्यमिस्ततो नानर्थक्यमिति भावेन तथाऽवतारयति ॥ **कुत इतीति** । कारणवत्तस्य प्रकृतानुपयोगादाह ॥ **यदाशब्द इति** । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यभिधानादिति भावः । दृष्टहान्यादेर्दूषणत्ववादिनं प्रति तदन्यस्यासिद्धयादेर्दूषणत्वानपादनैव चार्थार्थत्वादधिकपदोपादानमनर्थकमित्यतस्तत्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **तदधिक इत्यादि** । तत्रापर्यवसित इत्यर्थः ॥ **किमाक्षेप इति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । वादिनामिस्तेतत्सार्थक्याय पक्षान्तरमाह ॥ **अनिष्टेति** । कथं सर्वदोषाणां दृष्टहान्यादिवं येन तदतिरिक्तः, कोऽपि न दोष इत्याक्षेप उपपद्येत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अङ्गवैकल्यस्येति कर्मणि पृष्ठीबोध्या । तथा चाङ्गवैकल्यं प्रति हेतुवादित्यर्थः । अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति पाठः सुगमः ॥ **अनित्यत्वादिकमिति** । कृतकत्वादिनेति शेषः । अङ्गवैकल्यस्याप्यनुमानत्व इति पाठः । अङ्गवैकल्यस्याप्यनुमानत्व इति क्वचित्पाठः । तत्र स्वार्थे प्रत्यय इति ज्ञेयम् ॥ **अप्रामाणिकान्यनेकानीति** । वस्तुत्वानुरागः श्रद्धा पुण्यवत्त्वं सुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भेदद्विषादौ व्युत्पादितानि तुरागश्रद्धावर्दीनित्यर्थः । दृष्टहान्यादिकमित्यादिपदेन दृष्टकल्पनपरिग्रहः ॥ **यथास्थित एव समन्वय इति** । यथास्थित एव एवशब्दसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **अनतिरेकादिति** । उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः ।

अ०— ॥ भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ॥ अभिज्ञा एव सङ्ग्राह्या व्यवहारसिद्धये । यथैकः समायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥ अङ्गाकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्युभिः ॥

सु० — अन्योन्याभावस्य भावस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावस्तच्छब्दानां सहप्रयोगः । कदाचिद्वृष्टेऽपि वस्तुनि तददर्शनमित्यादिकं न स्यादिति तृतीयस्य प्रागुक्तमेव परिहारं स्मारयति ॥ भावेति । भावग्रहणेनात्तृत्वादिव्यप्ययं परिहारोऽनुसन्धेय इति दर्शयति । भावाभावस्वरूपा अत्तत्वादयोऽदृश्यत्वादयश्च यद्यपि ब्रह्मणाऽभिन्ना एव । तथाऽपि धर्मधर्म्यादिव्यवहारप्रसिद्धये वस्तुनो धर्मिणो विशेषा एवातिशया एव सङ्ग्राह्याः । न वस्तुतन्मात्रमिति । इदमुक्तं भवति । अत्तृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च ब्रह्मस्वरूपत्वं तावच्छ्रूत्यादिसिद्धम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारोऽपि प्रामितः । न चान्यतरस्यापि बाधोपपन्ना । ततस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या सविशेषाभेदोऽङ्गीकरणीयः । विशेषस्य चाभिन्नेऽपि भेदनिमित्तव्यवहारनिर्वाहकत्वं स्वरूपग्राहकप्रमाणैव सिद्धमिति । अत्रैके गुणक्रियादीनां द्रव्येणात्यन्तभेदं समवायं चाङ्गीकृत्य व्यवहारानुपादयन्तः श्रुतीनामुपासनार्थत्वमनागन्तुकार्थत्वं वा वदन्तो विशेषं नाभ्युपगच्छन्ति । अपरे तु भेदाभेदाभ्यां व्यवहारनिर्वाहं पश्यन्तः केवलभेदप्रतिषेधं च श्रुतीनामर्थं ब्रुवाणा न विशेषमिच्छन्ति । अन्ये त्वखण्डमेव ब्रह्माभ्युपगम्य धर्मधर्म्यादिव्यवहाराः सर्वेऽप्यविद्यारोपनिमित्ता इति मन्यमाना विशेषमवजानते । तत्र भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषमङ्गीकारयति ॥ यथेति । स्थानेषु स्वशास्त्रप्रदेशेष्वेकः समवाय इति वस्तुनि भेदाभेदाविति च व्यवहर्तुमिर्थथा ते समवायभेदाभेदा विशेषेण विशेषवन्तोऽङ्गीकार्यास्तथा भावाभावस्वरूपाश्चेति योजना । एतदुक्तं भवति । धर्मधर्मिभेदवादिना तावदेकः समवाय इति व्यवह्रियते । तत्त्वं भावेनेति सूत्रित्वात् । तत्र समवायस्यैकत्वं किं ततो भिन्नमुत तत्स्वरूपम् । नाद्यः । समवाये द्रव्यगुणादेरसम्भवात् ।

द्वितीये तु कथं सहप्रयोगः । षष्ठीव्यवहारो वा । औपचारिक इति चेन्न । समवायैकत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यार्पितेः । ततो गत्यन्तराभावात्सविशेषाभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च किं ब्रह्मणि श्रुतीनामन्यपरत्वं प्रकल्प्य भेदसमवायकल्पनया । अन्ततोऽप्यङ्गीकार्येण विशेषणैव सर्वस्योपपत्तेः । समवायप्रतियोगिकभेदाभावः समवायस्यैकत्वमिति चेत् । तथाऽपि समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेन तत्र विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात् । यस्तु भेदवादी समवायेऽप्येकत्वसङ्ख्यामङ्गीकरोति तेनापि समवायस्य सम्बन्धोऽङ्गीक्रियते न वा । आद्ये किं स एव समवायान्तरं वा । न प्रथमः । सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्बन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः । स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । न द्वितीयः । एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेः । किं च वस्तुनि समवाय इति कथम् । न ह्यवयवावयव्यादीनां सम्बन्धोऽस्ति । यत एकः समवायः । स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तम् । अपि चैकस्वभाव एव समवायः । स कथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेत् । अवयवादीनां स्वभावभेदादिति चेत् । अलं तर्हि समवायेन । अथ समवायस्यैव विचित्रस्वभावत्वं तदा सविशेषत्वमेवेति । भेदाभेदवादिना त्ववश्यमङ्गीकरणीयो विशेषः । परस्परविरुद्धयोर्भेदोभेदयोरैकत्र तमन्तरेणानुपपत्तेः । किंच भेदाभेदयोरपि वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽनवस्था । स्वनिर्वाहकत्वे तु विशेषाङ्गीकारः । भेदे वस्तुनि भेदाभेदाविति व्यवहारानुपपत्तिः । वस्तुना तयोः सम्बन्धाभावात् । अत्यन्ताभेदेऽपि वस्तुनि भेदाभेदावित्याधाराधेयभावो द्विवचनं चानुपपन्नं स्यात् । वस्तुतन्मात्रत्वात् । ततश्च तन्निर्वाहार्थमवश्यमङ्गीकरणीये विशेषे तत एव ब्रह्मणि सर्वस्योपपत्तौ किं भेदाभेदाभ्युपगमेनेति । यथा च तन्नुपटादौ भेदाभेदाभ्युपगमस्तद्वक्ष्यामः ।

टि०— ॥ तृतीयस्येति । विरोधाप्रमाणभावादिति पक्षद्वयापेक्षया बाधकसद्भावादिति प्राग्विकल्पिततृतीयस्येत्यर्थः ॥ प्रागिति । जन्माधिकरण इत्यर्थः ॥ उक्तमिति । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्मेत्यादिनेति शेषः । अदृश्यत्वाद्यभावाख्यमित्यदृश्यत्वाद्यभावधर्माणामेवेह भगवद्विशेषताया वक्तव्यत्वाद्भावाभावस्वरूपा इति भाष्ये भावग्रहणानर्थक्यमित्यत आह ॥ भावग्रहणेनेति ॥ अतिशया एवेति । ब्रह्मणा सविशेषाभिन्ना एवेत्यर्थः । न त्वेत एव तद्विशेषा इति श्रुतिव्यति । धर्माणामन्यत्र सविशेषाभिन्नत्वव्युत्पादनेन विशेषाभाववचसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वतृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च कुतो ब्रह्मणा सविशेषाभिन्नत्वं येन धर्मधर्म्यादिव्यवहारसम्भव इत्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ श्रुत्यादिसिद्धमिति । एकधैवानुदृष्टव्यमित्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः ॥ न चेति । अगृह्यमाणविशेषतयाऽन्यतराब्रह्मत्वाद्यनिर्णयादिति भावः । नन्वभिन्ने वस्तुनि भेदकार्यनिर्वाहकत्वं विशेषस्य कुतः प्रमाणास्तिद्वमित्यत आह ॥ विशेषस्य चेति ॥ स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैवेति । यथा च स्वरूपग्राहकप्रमाणेन व्यवहारनिर्वाहकत्वसिद्धिस्तथा भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामको विशेषो नाम कथित इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे एतदुक्तं भवतीत्यादिना पूर्वमेव व्युत्पादितमित्यवधेयम् ॥ व्यवहारानिति । धर्म्यादिव्यवहारानित्यर्थः । तथा च भेदेनैवान्यथासिद्धया व्यावहारान्यथाऽनुपपत्तेरेवभावान्न तथा विशेषसिद्धिरिति भावः । नन्वेकधैवानुदृष्टव्यमित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण्यभेदस्यैव सिद्धत्वात्कथं भेदेन व्यवहारनिर्वाह इत्यतः स्यादेवं यदि तासां श्रुतीनां वस्तुतत्त्वपरत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ श्रुतीनामिति ॥ केवलभेदप्रतिषेधं चेति । आत्यन्तिकभेदप्रतिषेधमित्यर्थः । ननु भेदवादिनः स्वशास्त्रप्रदेशेऽप्येकः समवाय इति व्यवहारस्यैवासिद्धेः सिद्धत्वे वा समवायैकत्वयोर्भेदेनैव तद्व्यवहारसम्भवादभेदे वा घटस्य स्वरूपमित्यादिवदौपचारिकत्वोपपत्तेर्न तद्व्यवहारानुरोधेनैकत्वस्य समवायेन सविशेषाभिन्नत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ सूत्रितत्वादिति । सप्तमाध्याये वैशेषिकेणेति शेषः । तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । यथैका एव सत्ता सर्वत्र सदबुद्धिप्रवर्तिका । तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबु-

द्विप्रवर्तक इत्युदाहृतसूत्रार्थः । एकत्वं समवायाद्विभक्तिमिति पक्षेऽपि तर्हि द्रव्यं किंवा गुण उत कर्माथवा सामान्यमाहोस्विद्विशेष इति विकल्पा-
न्मनसि निधाय सर्वान्दूषयति ॥ **समवाय इति** । आदिपदेन कर्मसामान्यविशेषाणां सङ्ग्रहः ॥ **सहप्रयोग इति** । एकः समवाय इति
सहप्रयोग इत्यर्थः ॥ **षष्ठीव्यवहारो वेति** । समवायस्यैकत्वमिति षष्ठीव्यवहार इत्यर्थः । इदं चैकः समवाय इति मूलं समवायस्यैकत्वमिति
व्यवहारस्योपलक्षणमित्याभिप्रेत्येति ज्ञेयम् ॥ **औपचारिक इति** । घटस्य स्वरूपमिति व्यवहारवदेकः समवाय इति समवायस्यैकत्वमिति वा
व्यवहार औपचारिक इत्यर्थः ॥ **प्रयासवैय्यापत्तेरिति** । समवायैकत्वसाधनाय तत्त्वं भावेनेति सूत्रनिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः
॥ **श्रुतीनामिति** । एकैवानुदृष्टव्यमित्यादिश्रुतीनामित्यर्थः ॥ **अन्यपरत्वमिति** । उपासनार्थत्वानागन्तुकार्थत्वरूपमित्यर्थः ॥ **सर्वस्योप-**
पत्तेरिति । धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः । एकत्वं समवायाद्विभक्तेरिति । न चोक्तदोषः । अभावरूपत्वाभ्युपगमात् । तथा च समवाय-
भिन्नस्य द्रव्यगुणादिरूपभावस्य समवायेऽसम्भवेऽयमावधारूपस्य तस्य समवाये नासम्भव इत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **समवायेति** ॥ **षष्ठ्यर्थस्य पृथग-**
भावेनेति । देवदत्तस्य दण्ड इत्यादौ सम्बन्धिव्यतिरिक्तस्यैव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात् । प्रकृते च तदसम्भवात्सम्बन्धिन एव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्धत्वं वाच्यम् । तदपि विशेषाभावे नोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **यस्तिन्वति** । भेदवादेकदेशीत्यर्थः ।
सङ्ख्यायास्तन्मते पदार्थान्तरतया गुणत्वाभावेन समवायस्यैकत्वसङ्ख्यावत्त्वमविरुद्धमिति भावः ॥ **सम्बन्ध इति** । एकत्वसङ्ख्येय इति शेषः
॥ **एकः समवाय इति** । दण्डीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्य सत्त्वं एव विशिष्टव्यवहारदर्शनेन तदभावे एकत्वविशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः
॥ **अत एव न तृतीय इति** । एकः समवाय इति विशिष्टव्यवहारस्य सम्बन्धयतिरिक्तसम्बन्धसापेक्षत्वेन तदभावे विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरेव
समवायस्यैकत्वेन सम्बन्धो नेति तृतीयोऽपि निरस्त इत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धोऽस्ति न वेति प्राग्विकल्पितप्रकारेण सम्बन्धाभावपक्षो द्वितीयः

तथाऽपि सम्बन्धास्तित्वपक्षेऽपि स एव वा सम्बन्धान्तरं वेति पक्षद्वयस्याभिप्रेतत्वात्तदभिप्रायेण तृतीयत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु समवायस्यैकत्वेन सहसम्बन्धाभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वाद्युच्यत एवैकः समवाय इति व्यवहार इत्यत आह ॥ **स्वनिर्वाहकत्व इति ।** विशेषानङ्गीकारे एकस्यैव निर्वाहत्वनिर्वाहकत्वयोरयोगादिति भावः ॥ **न द्वितीय इति ।** समवायस्यैकत्वेन समवायान्तरमिति द्वितीयो नेत्यर्थः । समवायस्य त्वनाते एकत्वादिकत्वेन सहसमवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वहान्यापत्त्याऽप्यसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । भाष्ये समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्यवयवमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह ॥ **किं चेति ।** वस्तुन्यवयवव्यव्यादिरूप इत्यर्थः । वस्तुनि समवाय इति प्रतीतौ किं बाधकमित्यत आह ॥ **न हीति ।** अवयवावयव्यव्यादीनां सम्बन्ध इत्यत्र समवायेन सहेति शेषः । आधाराधेयताप्रयोजकसम्बन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात् । प्रकृते चावयवावयव्यव्यादिरूपस्य वस्तुनः समवायस्य चाधाराधेयभावप्रयोजकसम्बन्धाभावान्न वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतीतियुक्तैत्यर्थः । कुतो न वस्तुसमवायोः सम्बन्ध इत्यतः स किं सम्बन्ध्यतिरिक्तं समवायान्तरं वा । नाधः । सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्बन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनेन प्रकृते तदभावेन वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतिल्ययोगात् । नान्य इत्याह ॥ **यत इति ।** यत एकः समवायोऽतो न वस्तुनः समवाये न समवायान्तरं सम्भवतीति योज्यम् । वस्तुरामवाययोः समवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वमङ्गापत्त्याऽप्यसिद्धान्त इति भावः । ननु वस्तुनः समवायेन सह सम्बन्धाभावेऽपि समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वाद्युच्यते आधाराधेयभावप्रत्यय इत्यत आह ॥ **स्वनिर्वाहकत्व इति ॥ उक्तमिति ।** स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमङ्गीकरणीयं विशेषमन्तरेणैकस्यैवनिर्वाहकत्वनिर्वाहत्वयोरयोगादित्युक्तमित्यर्थः । भाष्ये एक इत्यस्यैकत्वभावत्वमर्थ इत्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह ॥ **अपि चेति ॥ एकस्वभाव इति ।** अविचित्रस्वभाव इत्यर्थः । स कथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेदिति पाठः स्पष्टार्थः । अवयवादीनामाधारत्वेनावयव्यादी-

नामाधेयत्वेनेति पाठे कर्मत्वाभिप्रायेण षष्ठ्याविति ध्येयम् ॥ अलं तर्हीति । अवयवावयव्यादीनां स्वभावभेदादेवाधाराधेयभावोपपत्तेरिति भावः ॥ **सविशेषत्वमेवेति** । विशेषमन्तरेण समायास्य विचित्रस्वभावताया एवामिवाह्यादिति भावः । ननु धर्मधर्मिणोभेदाङ्गीकारेणैव सर्वानुपपत्तिशमनात्किं विशेषेणेत्यत आह ॥ **परस्परं** ॥ ततश्च तयोरेकत्रावस्थानघटनाय भेदाभेदवादिनाऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य एवेति भावः । न च प्रतीतत्वादेव विरोध इति किं विशेषेणेति वाच्यम् । प्रतीतिरपि कथमुच्येति चिन्तायां वस्तुस्वभावतिशयस्यैवानुसरणीयत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **किं चेति** । भेदाभेदौ वस्तुना परस्परं च भिन्नाभिन्नावुत भिनौ किंवाऽत्यन्ताभिन्नाविति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **भेदाभेदयोरपीति ॥ वस्तुनेति** । धर्मधर्मिन्यामित्यर्थः ॥ **अनवस्थेति** । तयोरपि भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदौ एवं तयोरपि भेदाभेदयो-रित्युपपत्तिपरंपराश्रयणोऽनवस्थेत्यर्थः । न च भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभ्युपगमोऽपि नानवस्था प्रसज्यते उत्पत्तिज्ञस्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति भावः । ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदाङ्गीकारोऽपि नानवस्था । तयोर्भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वोपापदकत्वेनैव विशेषसिद्धेर्व्यर्थो भेदाभेदाङ्गीकार इत्याशयेनाह ॥ **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेद इति द्वितीयं प्रत्याह ॥ **भेद इति ॥ व्यवहारानुपपत्तिरिति** । आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । कुत आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्तिरित्यतः सति सम्बन्धे कुण्डबरादौ तद्व्यवहारदर्शनादसति च तस्मिन्मरुमन्दरयोस्तददर्शनाद्भेदाभेदयोश्च वस्तुना सम्बन्धाभावात् तद्व्यवहारो युज्यत इत्याह ॥ **वस्तुनेति** । तृतीयं प्रत्याह ॥ **अत्यन्ताभेद इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चात्यन्ताभेद इत्यर्थः । अत्र वस्तुना भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदाधाराधेयभावानुपपत्तिर्भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदाच्च भेदाभेदाविति द्विवचनानुपपत्तिरिति विवेकः । अन्यथैकस्मिन्नपि घटे आधाराधेयभावो द्विवचनं च स्यादिति भावः ॥ **तन्निर्वाहार्थमिति** । आधाराधेयभावद्विवचन-

निर्वाह्यमित्यर्थः ॥ सर्वस्येति । धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्येत्यर्थः । नन्वेवं तन्तुपटयोरप्यत्यन्तभेदमेवाङ्गीकृत्य विशेषबलेनैव भेदकार्यनिर्वाहसम्भवाद्भेदाभेदौ न स्यातामिति कथं सिद्धान्ते तदभ्युपगम इत्यत आह ॥ यथा चेति ॥ वक्ष्याम इति । अंशिनोऽंशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ।

अ०— अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ ॥ व्यावृत्तेनिर्बिंशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः ॥ ६ ॥

सु०— अखण्डवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति ॥ अखण्डेति । अङ्गीकार्य इति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते । नन्वखण्डवादिनोऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य इति व्याहतम् । अखण्डत्वं निर्विशेषत्वमित्यनर्थान्तरत्वादित्यत उक्तम् ॥ अनिच्छतोऽपीति । स्वाभ्युपगममात्रेणाखण्डवादित्वेऽपि न्यायप्राप्तत्वाद्विशेषाङ्गीकरणमिति । असौ पूर्वोपपादितः । अनेन पूर्वोक्तार्थस्मरणार्थत्वादस्य न पुनरुक्तिदोष इति सूचितम् । यद्वा । यस्मिन्नङ्गीकृते सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायव्यर्थे स्याताम् । सत्यत्वादीनां ब्रह्मतन्मात्रत्वाङ्गीकारात् । अङ्गीकृते च तन्निवृत्तिः । तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तावभिन्नेऽपि निमित्तत्वात् । असावित्यङ्गीकार्यत्वहेतुसूचनम् । ननु ब्रह्मातिरिक्ते सत्यज्ञानानन्दादौ वाचकत्वशक्तिमतां सत्यादिपदानां लक्ष्यमेव ब्रह्माभ्युपगम्यते । तत्कथं पर्यायता । वाच्यार्थभेदसद्भावात् । मैवम् । सत्यज्ञानानन्तानन्दादीनां ब्रह्मातिरिक्तानां परेणानङ्गीकृतत्वात् । अस्ति कथञ्चित्सत्यादिकमन्यदिति चेन्न । कथञ्चित्सत्यादिकं वाच्यम् । साक्षात्सत्यादिकं तु लक्ष्यमिति

वैपरीत्यस्यानुचितत्वात् । अस्तु वा कथञ्चित्पर्यायतापरिहारः । तथाऽप्येकेन पदेन लक्षितस्यैवान्येनापि लक्षणायां व्यर्थता न परिहर्तुं शक्या । ननु च लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि ब्रह्मण्यारोपितासत्त्वादिधर्माणां व्यावर्त्यानां बहुलत्वात्तद्व्यवर्तकत्वेन सार्थक्यं पदानामित्यत आह ॥ व्यावृत्त इति । व्याख्यातचरमिदम् । तदेवं विशेषस्य सर्ववादिभिरङ्गीकार्यत्वाच्चहलेन धर्मधर्म्यादिव्यवहारोपपत्तेर्युक्तमदृशत्वादिगुणानां ब्रह्मणैक्यमिति सिद्धम् ॥ १—२—६ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

टि०— अङ्गीकार्या इत्यस्य बहुवचनान्ननया कथमेकवचनान्तविशेषपदेन सम्बन्ध इत्यत उक्तम् ॥ वचनविपरिणामेनेति । विशेषानिच्छुच्चस्याखण्डवादिनि भेदवादिनि भेदभेदवादिनि च सत्त्वादैव तदभिधानमनर्थकमित्यतो व्याघातपरिहारार्थं तदित्याशयेन व्याधातशङ्का-मुत्थापयति ॥ नन्विनि । असावित्यनर्थक्यं परिहर्तुमर्थं तावदाह ॥ पूर्वोपपादित इति । जन्माधिकरण उपपादित इत्यर्थः । किमस्य प्रयोजनमित्यतः पौनरुक्त्यशङ्कापरिहार इत्याह ॥ अनेनेति । पूर्वोक्तार्थस्मरणस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्यानः प्रकारान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ पर्यायव्यर्थत इति । पर्यायत्वव्यर्थत्व इत्यर्थः ॥ अनङ्गीकृतत्वादिति । अन्यथाऽपसिद्धान्तप्रसक्तेरीति भावः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकसत्तादेरभावेऽपि व्यावहारिकस्य तस्य सत्त्वाभापसिद्धान्त इति शङ्कते ॥ अस्मीति ॥ अनुचितत्वादिति । अन्यथा साक्षाद्ब्रह्मादेर्देहणादिपदलक्ष्यत्वं कथञ्चिद्ब्रह्मादेस्तु तद्व्याच्यत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥ लक्षितस्यैवान्येन लक्षणायामिति । अधिकलक्षणाया-मखण्डार्थत्वभङ्गप्रसक्तेरीति भावः ॥ व्याख्यातचरमिति । न व्यावृत्त्या प्रयोजनं व्यावृत्तस्याविशेषत्व इत्येतद्व्याख्यानैव व्याख्यातप्राय-मित्यर्थः ॥ १—२—६ ॥

॥ अ० ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुमी रूढनामभिः ॥ प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ॥ वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥ तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः ॥ बहुलाऽप्यङ्गरूढित्तत्शङ्करूढिं न बाधते ॥ ७ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १-२ ॥

सु०— ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ अस्याधिकरणस्य नात्रान्तर्भावः सम्भवति । नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात् । नापि पूर्वत्र लिङ्गसमन्वयस्याप्यत्र सिद्धत्वात् । न चोभयबहिर्भावः । अन्यत्र प्रसिद्धशब्दविवक्ष्यत्वात् । न चावक्तव्यता । समन्वयासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यतो लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थितः । यद्वा पादद्वयार्थत्वेनैकत्र प्रवेशानुपपत्तेः पादद्वयेशोऽयम् । अत एव पादद्वयान्ते निबन्धनमिति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरति ॥ बहुलिङ्गेति । रूढेत्यस्यैव विवरणं प्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति । अन्यथा यौगिकनामपारित्यागः स्यात् । एतच्च लिङ्गानामपि विशेषणम् । साक्षान्मुख्यया वृत्त्या । इदानीं वैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह ॥ वैश्वानरादय इति । आदिशब्दप्रयोगाद्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमिति दर्शयति । तत इति सौत्रात्मशब्दादिकं परामृशति । तद्वाचिनः परमेश्वरवाचिनः । ननु कथं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारः । पक्षान्तरेऽप्यग्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्वादिलिङ्गानां च श्रवणादित्यत आह ॥ तान्नीति ।

तद्भाः परमेश्वरविषयाः । हीति तथा दृष्ट्युपदेशं हेतुमाचष्टे । यस्मादेवं तस्मादिति पूर्वेण वा सम्बन्धः । अनेन शब्दादिभ्य इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् । ननु कथमश्यादिशब्दानां विष्णुपरत्वम् । अन्यत्र स्फुटत्वात् । न च विष्णावपि स्फुटिरस्तीति वाच्यम् । बहुत्वेनान्यत्र स्फुटः प्रबलत्वेनान्यपरमेश्वररूढिबाधकत्वोपपत्तेरित्यत आह ॥ बहुलाऽपीति । तत्तस्माद-
ज्ञाप्रज्ञरूढित्वादेव । आनन्दमयाधिकरणान्ते व्युत्पादितन्यायादिति वेति ॥ १—२—७ ॥

॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादसुकुतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां पिषमपदवा-
क्यार्थविवृतौ द्वितीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १—२ ॥

टि०— ॥ ३० वैश्वानरः साधारणशब्दश्चिरोवात् ३० ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैरित्युत्तरमाध्यमनर्थकम् । न च पादद्वयार्थो-
पसंहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यसङ्गतत्वात् । न चास्याधिकरणस्य पादान्तर्भावप्रतिपादानार्थत्वात्साङ्गातिरिति वाच्यम् । अनन्तर्भावशङ्काया
एवासम्भवेनान्तर्भावस्याव्युत्पादनीयत्वात् । सम्भवे वाऽन्तर्भावस्य पूर्वमेव समर्थनादित्यतोऽनन्तर्भावशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तमन्तर्भावप्रकारमुपदर्श्य
प्रकारान्तरेणान्तर्भावव्युत्पादनार्थत्वाच्च नोत्तरमाष्यवैयर्थ्यमिथाशयेनानन्तर्भावशङ्कामाह ॥ अस्मेति ॥ नामात्मकशब्देति । वैश्वानरशब्द-
त्यर्थः ॥ लिङ्गसमन्वयस्यापीति । पाचकत्वादिलिङ्गसमन्वयस्यापीत्यर्थः ॥ लिङ्गाधिक्यत्रान्तर्भावः समर्थित इति । अन्यत्र
प्रसिद्धवैश्वानरनामसमन्वयवदन्यत्र प्रसिद्धपाचकत्वादिवहुलिङ्गसमन्वयस्याप्यत्रोक्तेर्वहनुग्रहस्य च न्याय्यत्वादत्रैव पादेऽन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ अत एवेति ।
पादद्वयशेषत्वादेवेत्यर्थः ॥ विवरणमिति । अतो न प्रसिद्धैरन्यात्वेनैत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः । किं तद्विवरणेनापि प्रयोजनमित्यत आह ॥ अन्य-

थेति । रुढेलस्याविवरणे हि लोक्तः कैवल्यलुढानामाकाशादिशब्दानामेव तेन प्राप्या योगलुढानां शब्दानां परित्यागः स्यादित्यर्थः ॥ लिङ्गा-
नामपीति । समासे उपसर्गस्येऽपि लिङ्गानां बुद्ध्या विवेकेनेदं मूले विशेषणमिति भावः ॥ मुख्यया वृत्त्येति । लक्षणादिव्यावृत्त्यर्थं
मूले साक्षात्पदमिति भावः ॥ उपलक्ष्य गत्वमिति । समानन्यायाग्न्यादिशब्दान्तरेऽप्यलक्ष्यगत्वमित्यर्थः । आत्मशब्दादिकाभिर्यादिपदेन समाल्यारूपद्विती-
यसूत्रोक्तसाधकस्य परामर्शः ॥ पक्षान्तर इति । तेजोभूतादावित्यर्थः ॥ यस्मादेवमित्यादि । अग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्वादि-
लिङ्गानां च ऋषेश्वरविषयत्वेन पक्षान्तरे साधनाभावाद्युक्तं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्वाणमिति पूर्वेण वा हिशब्दस्य संबन्ध इत्यर्थः । तानि लिङ्गा-
नीत्यादेरभाष्यशङ्कां परिहरति ॥ अनेनेति ॥ आनन्दमयाधिकरणान्त इति । सा योगदेव लभ्यत इत्यनन्दमयाधिकरणान्ते सा
विद्वद्दियोगमविद्यायैवोपलभ्यते न त्वविद्वद्भूतकसंकेततुल्याऽतोऽपि सा मुख्येयुक्तमयादिति वेत्यर्थः ॥ १—२—७ ॥

॥ यद्विधाधीशगुरौः शुश्रूषाज्या न रोचते तस्मात् ॥ अत्वेषा भक्तियुता श्रीविधाधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ इति श्रीभट्टवाक्य-
प्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विधाधीशार्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य कृतौ श्रीमदुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां
श्रीमन्मयायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १—२ ॥ * ॥ * ॥

[The page contains faint, illegible markings.]

सवणूरकुलोत्पन्नराघवद्रुसुनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायमुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अ० — तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः ॥ विशेषान्गुल्यतो वृत्तिं स्वास्मिन्नेवात्र वक्तव्यजः ॥ ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ विष्णवेवात्मशब्दस्य रूढत्वात् शिवादिकान् ॥ श्रुतिर्वक्ति ॥ १ ॥

सु० — भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धये तृतीयपादप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति ॥ तत्रेति । हरिः सूत्रकारोऽत्र पादे लिङ्गानां नाम्नां च स्वस्मिन्वृत्तिं वक्ति । ननु पूर्वेण पादद्वयेनोक्ता सेत्यत उक्तम् ॥ पुनरिति । ननु तर्हि वैयर्थ्यामित्यत उक्तम् । तत्र हरावन्यत्र च तस्मात्प्रसिद्धानामिति । पूर्वत्र त्वन्यत्र प्रसिद्धानामित्युक्तमेव । परमेश्वरे प्रसिद्धानि चेष्टिङ्गनामानि किं समन्ययप्रतिपादनेन । सिद्धत्वादित्यत उक्तम् । स्वस्मिन्नेवेति । अन्ययोगव्यवच्छेदः प्रयोजनमिति भावः । तत्किमन्यत्र शब्दवृत्तिरेव नास्ति । न नास्ति । किंतु मुख्यतः परमेश्वरेऽन्यत्र त्वमुख्येत्युक्तम् । मुख्यत इति । एवं सत्यन्यत्र लक्षणादिकमेव प्राप्तमित्यत उक्तम् । विशेषादिति । परममुख्या वृत्तिरीश्वरेऽन्यत्र मुख्यादीति । एतदुक्तं भवति । ये शब्दाः लोकदृष्ट्या अन्यत्र शक्तिमन्तस्तेषां वेदवाक्येष्वन्यपरत्वे प्राप्तौ शक्तितात्पर्याभ्यां भगवदेकनिष्ठत्वं पादद्वयेन प्रतिपादितम् । अत्र तूभयत्र शक्तिमत्तया लोकप्रसिद्धानामन्यत्र तात्पर्ये प्राप्तौ भगवत्येव शक्तितात्पर्ये प्रतिपाद्येते इति । यद्यपि प्राधान्यक्रमानुरोधेन नामलिङ्गानामिति वक्तव्यम् । तथाऽप्युत्तरप्रतिपादनानुसारेण लिङ्गनाम्नामित्यभिहितम् । ॥ ॐ द्युम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ अत्र यस्मिन् द्यौरित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं द्युम्बाद्यायतनं विष्णुरेवेति प्रतिपाद्य पूर्वपक्षिणा शङ्कितानां रुद्रादीनां निराकरणार्थं सूत्रितम् ॥ ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ॐ प्राणभृच्चेति । तत्रातच्छब्दादिति तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातं भाष्ये ।

तदयुक्तमिवाभाति । असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः । तत्र छन्दोवत्स्त्राणि भवन्तीति वा । अकर्तारि च कारक इति ज्ञापका-
दसामर्थ्येऽपि क्वचित्समासो भवतीति वाऽर्थोभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावो वेति समाधानमवधातव्यम् । अथवा तेभ्यः
शिवादिभ्योऽन्यदतद्ब्रह्म तस्य शब्दोऽतच्छब्दस्तस्मादिति व्याख्यानमित्याशयवानाह ॥ विष्णावेवेति ॥ रूढत्वात्प्रसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । न तु रूढिवृत्त्यपेक्षत्वादिति । महारूढियोगाभ्यां तस्य तत्र प्रवृत्तेः । तस्य चात्र श्रवणादिति शेषः । श्रुतिः
यस्मिन्धौरित्यादिका । अथवाऽन्यत्रापि सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि हेतुत्वं द्रष्टव्यम् । तेन न न्यूनतादोष इत्येत-
त्प्रदर्शयितुं सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि व्यापारं दर्शयितुमिदं सूत्रद्वयमित्यनेनोच्यते । ननु तर्हि तच्छब्दादित्येवास्तु ।
तदिति च ब्रह्मपरामर्शो व्याख्यास्यते । मैवम् । अनेकार्थत्वे तच्छब्दोऽन्यार्थोऽपि सम्भवति । अतस्तस्यैव शब्दादिति
वक्तव्यम् । तदर्थमतच्छब्दादिति प्रयुक्तम् । अत एवाह ॥ विष्णावेवेति ॥ १—३—१ ॥

टि० ॥ हारिः ३७ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्येषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ सप्रयोजन-
त्वेन पादप्रतिपाद्यस्यावश्यं दर्शनीयत्वात् तद्यदर्शनपरोत्तरमाध्यानार्थक्यमित्याशयेन तत्परतया भाष्यं योजयति ॥ भिन्नवाक्यत्वेति । तृतीयपादस्य
पूर्वोत्तरपादान्धां भिन्नवाक्यत्वस्य सिद्धय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धय इत्यपि द्रष्टव्यम् । क्वचित् भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धय
इत्यपि पाठः । तन्नादिशब्दस्यैवायमर्थो बोध्यः । कर्मधरात्यभ्रान्ति वारयति ॥ लिङ्गानां नाम्नां चेति ॥ पादद्वयेनेति । अधेन पादेन
नाम्नां द्वितीयेन लिङ्गानां च स्वस्मिन् वृत्तिरुक्तेत्यर्थः । अन्यत्रेत्यत्र तत्रेत्युक्तस्य हरैरेव योग्यतया प्रतियोगितया सम्बन्ध इत्याह ॥ तस्मादिति ।
तत्र हरौ तस्माद्धरेरन्यत्र च प्रसिद्धानामिति सम्बन्धः । कथमेतान्नताऽपि वैयर्थ्यपरिहार इत्यतः पूर्वपादद्वयेऽन्यत्र प्रसिद्धानामलिङ्गसमन्वयसमर्थनेऽ

पुमुभयत्र प्रसिद्धनामलिङ्गसमन्वयस्यासमर्थनात् वैयर्थ्यमिति भावेनाह ॥ **पूर्वत्र त्विति** ॥ उक्तमेवेति ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् ।
 शब्दानां प्रथमे पाद इत्यादिनेति शेषः ॥ **तत्किमिति** । तथा सति शब्दप्रयोग एवान्यत्र न स्यादिति भावः ॥ **नेति** । तथाच युक्तोऽन्यत्रापि प्रयोग
 इति भावः ॥ **इत्युक्तं मुख्यत इतीति** । इत्याशयेन मुख्यत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **एवं सतीति** । अन्यत्रामुल्यत्व इत्यर्थः
 ॥ **लक्षणादिकमेवनि** । अन्यथाऽन्यत्रापि मुख्यत्वप्रसङ्गेनोक्तव्यवस्थायोगादिति भावः । परममुल्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता उपलक्षणा च गौणी
 चेद्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण विशेषादित्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **परममुख्येति** ॥ **प्राधान्यक्रमानुरोधेनेति** । यथा लिङ्गोपक्षया नाम्ना
 प्राधान्यं तथोक्तमानन्दमयाधिकरण इति ज्ञेयम् ॥ **उत्तरप्रतिपादनेति** । दृग्भाषायतनमिति सर्वोधारत्वलिङ्गस्यैवैतत्पादे प्रथमं समन्वितावादित्यर्थः
 ॥ **ॐ दृग्भाषायायतनं स्वशब्दात् ॐ** ॥ रसन्तरेणातच्छब्दादित्यस्यानुभाष्यकारीयमर्थवर्णनं सूत्रखण्डस्य वर्णकान्तरमेव न तु तच्छब्दा-
 भावादिति भाष्यकारीयव्याख्यानासम्भवनमित्यभिप्रायेणेति भावेन भाष्यकारीयं व्याख्यानमाक्षिप्य सामाधातुं प्रयोजनकथनपूर्वकं तत्तत्सूत्राण्युप-
 न्यस्य तद्व्याख्यानतयाऽऽक्षेप्यं भाष्यं योजयितुमाह ॥ **दृग्भाष्यादिना ॥ शङ्कितानामिति** । दृग्भाषायतनत्वेन शङ्कितानामित्यर्थः ।
 आदिपदेन जीवादिसंग्रहः ॥ **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ** ॥ **ॐ प्राणभृच्च ॐ** ॥ भाष्यमाक्षिपति ॥ **तदिति** ।
 ॥ **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाभावात्तत्वे तस्य क्रियासापेक्षत्वेन तच्छब्दो नास्तीत्यादिवाक्यमेव स्यात् । न समासः । समर्थः
 पदविधिरिति सामर्थ्यं सत्येव समासविधानात् क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकतच्छब्देन न सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थमिति वचनादिति भावः
 ॥ **तत्रेति** । ततश्च छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति वैय्याकरणोक्तेरसमर्थस्यापि नञस्तच्छब्देन समासोपपत्तिरिति भावः । छान्दसत्वाश्रयण-
 मगतिका गतिरित्यरुह्या पक्षान्तरमाह ॥ **अकर्तरि च कारक इति** । अत्र हि संज्ञायां विषये कारके धातोर्देज् विहितः प्रास आहार इत्यादि

सिध्यर्थं स च कर्तारं निषिध्यते अकर्तरीति । कर्तारं न भवतीत्यर्थः । किं कारणमिष्यसौ मेघ इत्यादौ घञ् मा भूदित्येवमर्थम् । तथा सति हि मेघ इति प्रसङ्गात् । न चाकर्तरीति प्रसज्यप्रतिषेधपक्ष इव कर्तृभिन्ने कर्तृसदृशो कारके भवतीति पर्युदासाश्रयणेऽपि मेघ इत्यत्र घञ्प्रत्ययभावः सिध्यत्येवेति किं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेनेति वाच्यम् । तथा सत्यब्राह्मणमनयेत्यादौ ब्राह्मणमित्रस्य ब्राह्मणसदृशस्यैव प्राप्तिवत् (नञिव युक्तं तद्विन्ने तसदृशो वर्तते तथा ह्यर्थगतिरिति निपात एकाजनाडित्यादिसूत्रेषूक्तपरिभाषान्यायेनेत्यर्थः । अनाडित्यादि नञ्युक्तम् । तत्र तस्यैवत्यादीव युक्तम् । लोके त्वब्राह्मणमानयेत्यादिकं ब्राह्मणमिवेत्यादिकं च क्रमेणोदाहरणम् । तथा चोक्तोभययुक्तं शब्दस्वरूपं स्वस्मिन्सदृशाधिकरणे सादृशाभिधेये वाच्यतासम्बन्धेन वर्तते हि यस्माच्छ्लोके तथा तादृशी अर्थप्रतीतिरस्तीति लोकन्यायसिद्धेयं परिभाषेति दर्शितं भवति) नञिव युक्तन्यायेनाकर्तरीति पर्युदासेनैव कर्तुरग्यस्मिन्कर्तृसदृशो कारक एव भवतीति प्राप्या कारकग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तारं न भवतीत्येवोऽर्थः संपद्यते । तत्र संज्ञायां घञ् भवतीति प्रथमवाक्येऽर्थनिर्देशाभावात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थ एव घञ् स्यात् । न च स्वार्थे पूर्वेणैव घञविधेर्नात्र तत्प्रसङ्गः । स्वार्थस्य सिद्धाख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीति पूर्वत्रोक्तावपि साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थेऽत्र घञ्प्रतिरवर्जनीयत्वात् । अतः प्रसज्यप्रतिषेधे कर्तव्यमेव कारकग्रहणम् । पर्युदासे तत्कर्तार्या न कर्तव्यं प्रसज्यते तच्च क्रियमाणं प्रसज्यप्रतिषेधेनासामर्थ्येऽपि समासो भवतीति ज्ञापयति । तदनेन प्रकारेण सामर्थ्येऽपि समासस्य कर्तारं च कारके संज्ञायां मिल्यत्र कारकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । असूर्यं पश्या राजदारा अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्यापि नञः समासवदतच्छब्दादित्यत्रापि तदर्थस्य नञः समासो युक्त इति भावः । अत्रापि प्रतिपत्तिगौरवं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह ॥ अर्थाभाव इति । अत्र चार्थाभावे यदव्ययमित्येकदेशोक्त्यर्थेन मप्युक्तत्वात्कृतम् । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृत्त्यर्थाभावेति सूत्रेऽर्थाभावे यदव्ययं तस्य समर्थेन सुबन्तेन सहाव्ययसमासविधानात् । मक्षिकाणामभावो

निर्मक्षिकमित्यादाविव तच्छब्दस्याभावोऽतच्छब्दमित्यर्थोभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावसमास एव वाऽस्त्वित्यर्थः । न चाव्ययादाप्सुप इति सुपो लोपं
विधायादन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्या इति अम्भावविधानात् । अतच्छब्दमित्येव स्यान्न त्वतच्छब्दादिति ।
तत्कथमव्ययीभावाश्रयणमत्रेति वाच्यम् । तत्रैव सूत्रेऽपञ्चम्या इत्युक्त्या पञ्चमीं विनैवामादेशविधानादन्यत्राग्भावप्राप्तावपि पञ्चम्यां तदप्राप्त्याऽ
व्ययीभावत्वेऽयतच्छब्दादित्यस्योपपत्तेरिति भावः । एवं भाष्यकारीयव्याख्यानमुपपाद्योत्तरानुव्याख्यानं सूत्रखण्डस्य वर्णकान्तरमित्याह ॥ यद्वेति ।
अनुव्याख्यानं स्पष्टमव्याख्यानादाह ॥ इत्याशयवानिति । रूढत्वादित्यस्य रूढिवृत्त्योपेतत्वार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ रूढत्ववादिति ।
किमर्थान्तरकल्पनया रूढिवृत्त्योपेतत्वमेवार्थः किं न स्यादित्यतस्तस्याप्राप्तसम्भवादिति भावेन तदसम्भवं प्रतिजानीते ॥ न त्विति । तत्र हेतुमाह
॥ महायोगेति । यद्यप्यखण्डशक्या प्रतिपादकत्वरूपा रूढिरात्मशब्दस्य विष्णावस्ति । तथाऽपि यत्रार्थे यस्य शब्दस्य प्रयोगमात्रबाहुल्यं तत्र
तस्य वृत्ती रूढिरिति अवयवार्थव्यावर्तकमात्रपदघटितरूढ्यसम्भवाभिप्रायेणैवायं ग्रन्थः । अनवधिक्रात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवृत्तिं विष्णावात्मशब्दस्य
प्रयोगबाहुल्यात्तस्य तत्र महायोगरूढिलक्षणावृत्तिर्न तु रूढिरिति रूढिवृत्त्योपेतत्वस्य बाधितत्वाद्युक्तं रूढत्वादित्यस्यार्थान्तरकल्पनमिति भावः ।
साकाङ्क्षस्य वाक्याभासतयाऽप्रतिपादकत्वादपेक्षितशेषं पूरयति ॥ तस्य चेति । विष्णावेवेत्यादिभाष्यस्यातच्छब्दादिति सूत्रखण्डमात्रव्याख्यान-
परत्वेन शिवादिकानीत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यं व्याख्यानान्तरस्य प्रयोजनविशेषादर्शनाच्चेति पूर्वत्रारुच्या भाष्यं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ अथवेति ।
न सूत्रखण्डमात्रव्याख्यानार्थं भाष्यं किंतु सिद्धान्तसाधकस्य पूर्वपक्षनिरासेऽपि व्यापारं दर्शयितुं सूत्रद्वयं प्रवृत्तमिति प्रतिपादनार्थमेवेत्यर्थः । ननु
तत्रदर्शनमन्यनर्थकमित्यतोऽधिकरणान्तरे सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेहेतुत्वज्ञापनमेव तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह ॥ अन्यत्रापीति ।
तत्तदधिकरणेऽधित्यर्थः ॥ सिद्धान्तसाधकस्यैवेति । तत्तदधिकरणसिद्धान्तसाधकमूत्रोपात्तेहेतौरेवेत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षनिरासेऽपीति ।

तत्तदधिकरणपूर्वपक्षनिरासेऽपीत्यर्थः । अन्यत्र तच्चापनस्यापि किं प्रयोजनमित्यत उक्तं तेनेति । स्वपरपक्षसाधनदूषणयोरेव सिद्धान्तप्रतिष्ठाहेतुत्वेन तदर्थं तयोर्भूयोरपि कर्तव्यत्वात्तत्तदधिकरणे स्वपक्षस्थाने कृतेऽपि परपक्षनिरासानुष्ठानाश्रयसक्त्यूनताशङ्कापरिहार एव तत्प्रयोजनमिति भावः ।

॥ तर्हीति । सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासकत्व इत्यर्थः । तच्छब्दस्यैव सिद्धान्तसाधकत्वादिति भावः । किं तच्छब्दादित्यत्र तस्यापि शब्द इत्यस्मिन्तं किंवा तस्यैवेति । आद्यं दूषयति ॥ अनेकेति ॥ ततश्च कोटिद्वयसाधारणत्वेन सिद्धान्त्यभिप्रेतावधारणहेतुत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयमङ्गीकृत्य तर्हि तादृशार्थलभार्थमवातच्छब्दादित्यपि वक्तव्यमेवेति न तद्वैयर्थ्याशङ्कावकाश इति भावेनाह ॥ अत इति ॥ १—३—१ ॥

अ०— ॥ ३० भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ३० ॥ अखिलेशत्वाद्भूमा विष्णुः सुखादिकः ॥ १ ॥

सु०— ॥ ३० भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ३० ॥ इदं काश्चिद्वाक्याति । भूमा परमात्मा । कुतः । सम्प्रसादित्यत्रेति सम्प्रसादः सुप्तिः । तत्र जाग्रत्प्राणः सम्प्रसादशब्देन लक्ष्यते । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति । अपर आह । सम्प्रसादो जीवात्मा । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति । तदुभयमप्यसत् । प्रसिद्धप्राणादिपदपरित्यागेनाग्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभावात् । अतोऽध्युपदेशादित्येव हेतुः । ननु कथं तस्य परमात्मत्वसाधकता । अन्यत्रापि सम्भवादित्यतो व्याख्याति ॥ अखिलेशत्वादिति । अधिशब्दो हीश्वरवाची । तथा च विशेषणानुक्तेरखिलेशत्वमेवोक्तं भवति । न चैतदसिद्धम् । नामवागादीनां पूर्वपूर्वाधिपत्यस्योक्तत्वादिति । ननु तर्हि सम्प्रसादादित्येतदनाकाङ्क्षितत्वाद्ब्रह्मार्थमापन्नमिति चेन्न । हेत्वन्तराभिप्रायकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे ॥ सुखाधिक इति । प्रसीदत्यनेनेति प्रसादः सुखम् । सम्यक् प्रसादः सम्प्रसादः । गुणगुणिभावाभ्युपगमेन सुखाधिक इति तात्पर्यार्थोऽभिहितः । य (स्मात्तस्मा) तस्तस्मादिति शेषः ॥ १—३—२ ॥

टी०—॥ ॐ भूमासम्प्रसादादधुपदेशात् ॐ ॥ काश्चिदिति । सङ्कर इत्यर्थः । सम्प्रसादशब्देन प्राणलक्षणायां हेतुभूतं सम्प्रसादशब्द-
मुख्यार्थसम्बन्धं प्राणस्योपादयितुं तच्छब्दमुल्लेख्यार्थं तावदाह ॥ **सम्प्रसादःसुप्तिरिति** । सम्प्रसादशब्दस्य सुप्तावरुढत्वात्कथं तस्याः सम्प्रसादशब्दार्थ-
त्वमित्यतो योगेनेति भावेन तमाह ॥ **सम्प्रसीदतीति** । तत्र जाग्रदिति शक्यसम्बन्धकथनं । एवं सम्प्रसादशब्दस्य प्राणे लक्षणामुपपाद्य सम्प्रसादादधु-
पदेशादिति हेतुं व्याचष्टे ॥ **तस्मादिति** । प्राणादूर्ध्वमुपदेशादिलेख्यार्थः ॥ **अपर इति** । रामानुज इत्यर्थः ॥ **सम्प्रसादो जीवात्ममेति** ।
एवं सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्येन रूपेणामिनिष्पद्यत इति श्रुतेः सम्प्रसादो जीवात्मैत्यर्थः । प्रसिद्धप्राणादीत्यादिपदेन
जीवसङ्ग्रहः । तथा सति प्राणादूर्ध्वमुपदेशादिति वा जीवादधुपदेशादिति वा वक्तव्यतया सम्प्रसादादिति लक्षणिकपदप्रयोगोऽयुक्त इति भावः ।
उपलक्षणं चैतत् । प्राणादूर्ध्वमुपदेशस्यानन्दमयप्रकरणे मनोमयादिषु भूमप्रकरणे च विज्ञानमिति श्रद्धादिषु च सत्त्वत् । मनोमयादीनां विज्ञानादीनां
च तन्मतेऽब्रह्मत्वात् । तत्र व्यभिचारादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यत्रापि** । नामादीश्वरत्वेन वागादेरुपदेशोऽपि ब्रह्मत्वाभावेन व्यभिचारित्वादिति भावः ।
अधुपदेशादिति सौत्रपदात्कथमीशत्वस्य लाभ इत्यत आह ॥ **अधि शब्दो हीति** । अधिरीश्वर इति पाणिनिस्मृतौरिति भावः । अस्वीश्वरत्वलाभस्तथाऽर्पाश-
त्वोपदेशत्वादित्येव वक्तव्यम् । अखिलेशत्वस्य कथं लाभः । अखिलत्वसमर्पकशब्दाश्रवणादिरुत आह ॥ **तथा चेति** । भूमनिष्ठतयाऽखिलेशत्वस्य
श्रुतावश्रुतत्वाद्देवसिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेति** ॥ **पूर्वपूर्वेति** । तथा च प्रायपाठाद्भूमोऽप्यखिलाधिपप्राणाधिपत्यलाभादखिलेश-
त्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अनाकाङ्क्षितत्वादिति** । अधीलस्योर्ध्वार्थत्वे तदपेक्षितवधिनिरूपकतया सम्प्रसादादित्यस्य सार्थक्यसम्भवेऽपि
तत्परित्यगेनाधीत्यस्येश्वरार्थत्वाङ्गीकारे तस्यावधिनिरूप्यतया तदनपेक्षणात्सम्प्रसादादित्यनर्थक्यमापन्नमित्यर्थः ॥ **हेत्वन्तरेति** । धर्मोपपत्तेश्चेत्युत्तर-
सूत्रस्यचशब्दानुपप्लेगं भूमौऽब्रह्मत्वपूर्णसुखत्वरूपहेत्वन्तराभिधायकत्वान्न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सम्प्रसादशब्दस्य सुखे रूढ्यभावेऽपि योगसम्भवा-

वृत्तं तेन सुखग्रहणमित्याह ॥ प्रसीदत्यनेनेति । न च भवन्मतेऽपि प्रसिद्धसुखपदपरित्यागेनाप्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभाव इति वाच्यम् । ईश्वरस्य सुखं चेहःखमपि स्यादिति नाशङ्क्यम् । पूर्णानन्दकार्येण सम्यक् प्रसादेन दुःखाभावनिश्चयादिति ज्ञापनार्थत्वात् । तर्हि पूर्णसुखत्वादिति व्याख्यातव्यं तत्कथं सुखाधिक इति व्याख्यानमित्यत आह ॥ गुणगुणिभावाभ्युपगमेनेति । अखिलेशत्वस्यैव सुखाधिकत्वस्य भाष्ये हेतुत्वामकं न किञ्चिदस्तीत्यतः शेषं सम्पूरयति ॥ यतस्तस्मादितीति ॥ १—३—२ ॥

अ० ॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः ॥ योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धलक्षणैर्युतम् ॥ ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ॥ अत्रिराधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलानि च ॥ अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाङ्गतिम् ॥ नारायणेऽश्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः ॥ द्वेषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं श्रुतिरत्र च ॥ ३ ॥

सु०— ॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥ एतद्वैतदक्षरं गार्गात्यत्रोक्तमक्षरं ब्रह्मैवेत्युक्तम् । अत्र सूत्रम् ॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति । तदिदमक्षरस्य ब्रह्मत्वोपादानाय हेत्वन्तराभिधायकतया व्याख्यातं भाष्ये । आक्षेपनिवर्तकतयाऽप्यतो विरुद्धवदित्यादिना व्याख्यायते । तथाहि । नेदमक्षरं ब्रह्म । अस्यूलमनष्वहस्वमदर्धिमलोहितमच्छायमतमोऽवायवनाकाशमसङ्गमरसमवायमनोचक्षुष्कमप्राणमसुखम (गोत्र) मात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चेनेत्यक्षरस्यास्थूलत्वादिश्रवणात् । न चैतद्ब्रह्मणः सम्भवति । अस्थूलादिर्हि स्थूलत्वादिविपरीतमणुत्वाद्याभिधानं वा स्यात् । स्थूलत्वादिनिवृत्ति-

मात्रपर्यवसानं वा । आद्ये परस्परविरोधः । अस्थूलमित्यनेन ह्यणुपरिमाणं वक्तव्यम् । अनण्वित्यनेन च महत्त्वम् । न
 चोभयमेकत्र युज्यते । परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनात् । एवमन्हस्वमदीर्वमित्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः । न चैकपरिमाणोपे-
 तमेवोत्कृष्टापकृष्टापेक्षयाऽणु महदीर्घं न्हस्वं चेत्युच्यत इत्याश्रयेण विरोधपरिहारः । घटादितुल्यत्वेनावक्तव्यत्वात् । उत्कृष्टा-
 पकृष्टपरिमाणद्वयान्तराभावाच्च । द्वितीये तु निःस्वभावं ब्रह्मेत्यापन्नम् । तथा च सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । अत्ता चराचर-
 ग्रहणात् । रूपोपन्यासाच्चेत्युक्तविरोधः स्यादिति । तत्र तावत्प्रथमपक्षमभ्युपेत्य चशब्दसूचितं परिहारमाह ॥ अत इति ।
 यतो ब्रह्म विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमेव । अतो विरुद्धवत् उक्तोभयविधिविरुद्धार्थप्रतिपादकमिव भातं प्रतीतमपि वाक्यं तत्त्वतो
 व्याख्याय हरौ योजनीयम् । योजयितुं शक्यमिति योजना । यतोऽम्बरान्तर्धृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वं निश्चितमतो विरुद्धव-
 द्भातमपि वाक्यं तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजयितव्यमिति वा । कथं तत्त्वतो व्याख्यानमित्यपेक्षायां विरुद्धैरिति सम्बध्यते ।
 अथवा अत इत्यस्य पूर्वत्र सम्बन्धः । यतः सुखाधिकोऽतो भूमा विष्णुरि (विष्णुरतो भूमे) ति विरुद्धवदिति प्रतिज्ञायां
 विरुद्धैरिति हेतुतया सम्बध्यते । एतदुक्तं भवति । नाक्षरस्य ब्रह्मत्वेऽस्थूलमित्यादिवाक्यस्यानवकाशः । अस्थूलादिपदैस्तद्वि-
 परीतानुत्वाद्यभिधानमिति व्याख्यानस्याङ्गीकारात् । न चैवं सति परस्परविरोध इति वाच्यम् । विरुद्धधर्माणां ब्रह्मण्यवस्था-
 नस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वादिति । विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्मेत्युक्तम् । मे माता बन्धेतिवद्ब्रह्माहत्तत्वात् । यदि हि महत्त्वाणुत्वादीनि
 विरुद्धानि । कथं तर्हि तैर्युतमेकं स्यात् । विरोधस्य सहानवस्थानात्मकत्वात् । यदि चैकं तैर्युतं कथं तर्हि तानि विरुद्धानि

स्युः । सहावस्थानस्यविरोधरूपत्वादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति ॥ तानीति । विरुद्धैर्लक्षणैर्युक्तं ब्रह्मत्यनेनैतदस्माभिरभिप्रेतम् ।
 तान्यस्थूलादिकानि अणुत्वमहत्त्वादिकानि लिङ्गानि । तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र सहासन्त्यपि गोविन्देऽविरोधेनैव सहेवेति यावत् ।
 ॥ सन्तीति । न पुनर्विरोधमभ्युपेत्यैकत्रावस्थानमुच्यते । येन व्याघातः स्यादित्यवधारणार्थस्य चशब्दस्यार्थः । गोविन्द-
 इत्यनेन यशोदादिप्रत्यक्षमप्यत्रार्थे प्रमाणमिति सूचयति । अयमभिसंधिः । अणुत्वमहत्त्वादिकं ब्रह्मणि किं प्रमाणाभावाभा-
 व्युपेयं । किंवा विरुद्धत्वात् । नाद्यः । अणोरणीयानित्याद्यागमस्योभयकार्यदर्शनानुमानस्योदाहृतप्रत्यक्षस्य च तत्र
 प्रमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं विरोधः ३.माणेनाथ परस्परम् । न ग्रथमः । विपरीतप्रमाणादर्शनात् । द्रव्यत्वादेस्तूक्तप्रमाण-
 विरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । किंचाकाशस्य परमाणुसंयोगः किमाकाशैकदेशे वर्तते उताकाश एव । आद्ये किमेकदेशो
 नामावयवः प्रदेशभेदो वा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । द्वितीये किमसावाकाशस्वरूपमेवाथार्थान्तरम् । आद्योऽन्येऽन्तर्भवति ।
 द्वितीयोऽप्यभ्युपगमविरुद्धः । औपाधिकार्त्तिकाकारे त्वात्माश्रयादिकम् । न द्वितीयः । भेरीसंयोगस्यापि तथात्वापत्तेः ।
 तथा च सर्वत्र शब्दोपलब्धिप्रसङ्गात् । अतः परमाणुसंयोगार्थमाकाशोऽणुरभ्युपगन्तव्य इति व्यभिचारश्च । न
 द्वितीयः । परस्परविरोधासिद्धेः । स हि सर्वत्र सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीयः । उत क्वचित् । किंवा विमतिपदादन्यत्र
 सर्वत्र । नाद्यः । ब्रह्मणि श्रुत्यादिना सहावस्थानस्य दर्शनात् । न द्वितीयः । आकाशमनसोः परस्परपरिहारेण
 वर्तमानयोरपि भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरोधाभावात् । अन्यथा पृथिव्यादौ तदुभयं न स्यात् । न तृतीयः । नित्यत्वज्ञानत्वयोरशरी-

रत्नकर्तृत्वयोश्चान्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितयोरीश्वरबुद्धावीश्वरे च समावेशभावप्रसङ्गात् । किंच । संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमङ्गी-
 कुर्वता न तावत्प्रदेशवृत्तित्वमवयववृत्तित्वमङ्गीकर्तुमुचितम् । आकाशादीनां तदभावात् । अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽति-
 प्रसङ्गाच्च । किं तु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमेव वक्तव्यम् । तथाच भावाभावयोरन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितयोः कथं
 विरोधो न भवेत् । दर्शनादिति चेत्समं प्रकृतेऽपि । तस्मादन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितं कथं नाम सहावतिष्ठत इत्येवं प्रश्नमात्र-
 मवशिष्यते । तत्र वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारः । न चैवमतिप्रसङ्गः । प्रमाणभावाभावाभ्यां तद्विदासात् । एवं
 सति वाक्यव्यवस्था न क्वाप्याश्रयणीयेति चेन्न । प्रमाण स्वरूपावधारणे त्वेवमेतदित्यङ्गीकारात् । अत एव न मीमांसावैय-
 र्थ्यमिति । एवं तावदस्थूलादिपदानामणुत्वाद्यभिधायकत्वपक्षमुपादाय श्रुतेर्ब्रह्मविषयत्वमुपपादितम् । इदानीं स्थूलत्वादिनिवृ-
 त्तिपरत्वेऽपि न दोष इत्येवंपरतया सूत्रं व्याचष्टे ॥ अन्येति । ब्रह्मणेऽन्यानि वस्तूनि घटादीनि । तत्स्वभावभूतानि यानि
 स्थूलयादीनि जडानि परतन्त्राणि कार्याणि विनाशवन्त्यणुत्वादिभिः सहानवस्थितानि च । तथाविधानां स्थूलयादीनामभावं
 नारायणेऽस्थूलमनविषयत्वादिश्रुतिर्विक्तिः । न तु तस्य निःस्वभावत्वं येनोक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । कुत एवं श्रुतेरर्थसंकोचः
 क्रियते । निःस्वभावत्वमेवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ सर्वधर्मेति । अत्र परमेश्वरस्य सस्वभावत्वेन केवलमत्र किं नाम
 पूर्वोक्ताणुत्वमहत्त्वादौ चेत्यर्थः । इहाच्छायमतम इत्यादेरसङ्कुचितवृत्तित्वमेव ज्ञेयम् । बहुपदविषयत्वादिदं व्याख्यानं
 स्वशब्देन विधाय सूत्रकारः कतिपयपदविषयं पूर्वव्याख्यानं चशब्देन समुच्चितवानिति ॥ १—३—३ ॥

टि०— ॥ ३० अक्षरमम्बरान्तधृतेः ३० ॥ नन्वतो विरुद्धवद्गतमित्युत्तरानुव्याख्यानमनर्थकम् । न चैतदक्षराधिकरण-
व्याख्यानमिति वाच्यम् । अक्षरमम्बरान्तधृतोरित्यर्थकथनरूपत्वाभावेन तदसम्भवात् । न चान्यभावव्यावृत्तेश्चेत्येतदधिकरणीयगुणसूत्रव्याख्यानमेतदिति
वाच्यम् । तस्यापि भाष्योक्तरीत्याऽक्षरस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तराभिधायकत्वस्थित्याऽस्य तद्याख्यानत्वस्याप्ययोगादित्यतोऽक्षरस्य ब्रह्मत्वरूपवत्सूत्रोक्तार्थे
आद्याक्षेपनिवर्तकतयाऽस्योदाहृतगुणसूत्रव्याख्यानत्वात् । तस्य च भाष्यकारिण्येव हेत्वन्तरपरत्वव्याख्यानोपेक्षया वर्णकान्तरत्वानुपपत्तिरिति भावेनो-
क्ताक्षेपप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारकतया सूत्रं योजयितुं पूर्वसूत्रोक्तार्थस्याबुद्ध्या रूढत्वे तदक्षेपस्यापि बुद्धयारोहासम्भवात् । आक्षेपस्य
सुबोधतासिद्धये पूर्वसूत्रमुपन्यस्य विषयवाक्योदाहरणपूर्वकं तत्सिद्धमर्थं तावदाह ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यादिना ॥ ३० अन्यभाव-
व्यावृत्तेश्च ३० ॥ हेत्वन्तरेति । लौकिकस्थौल्यादिराहित्यरूपेत्यर्थः । इदं एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यत्रोक्तम् । एतत् अस्थूलत्वादित्यर्थः । कुतोऽ-
स्थूलत्वादिकं ब्रह्मणो न सम्भवतीत्यतोऽस्थूलादिपदेषु किं नञः पर्युदासोऽर्थतयाऽभिमतः किंवा प्रसज्यप्रतिषेध इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ अस्थू-
लादिपदैरिति ॥ परस्परविरोध इति । अस्थूलादिपदानामनण्वादिपदानां चेति शेषः ॥ अणुपरिमाणमिति । अणुत्वपरिमाण-
मित्यर्थः । कुतोऽणुत्वमहत्त्वयोरैकत्रायोग इत्यतो यत्र महत्त्वं त्र्यणुकादौ न तत्राणुत्वं यत्र चाणुत्वं परपाणुद्व्यणुकयोर्न तत्र महत्त्वमित्यणुत्वम-
हत्त्वयोः परस्परालम्बनाभावसामानाधिकरण्येनैव वृत्तिदर्शनात् भगवति तयोः समावेश इत्याह ॥ परस्परैरेति । न च कालभेदेन विरोधपरिहारः ।
परिमाणस्य यावद्द्रव्यमाश्रित्वेन तदसम्भवात् ॥ एवामिति । अहस्त्वमित्यनेन दीर्घत्वपरिमाणं वक्तव्यम् । अदीर्घमित्यनेन अहस्त्वं तदुभयं
च नैकत्र युज्यते । यतो यत्र अहस्त्वं द्व्यणुके न तत्र दीर्घत्वं यत्र च दीर्घत्वं त्र्यणुकादौ न तत्र अहस्त्वमिति अहस्त्वदीर्घत्वयोः परस्परालम्बना-
भावसामानाधिकरण्यतयैव वृत्तेर्दृष्टत्वान्नैकत्र तत्समावेश इति भावः । स्यादयं महत्त्वाणुत्वदीर्घत्वहस्त्वानां विरोधो यदि रूपे नीलत्वपीतत्वादिवत्प-

रिमाणेऽणुत्वादिजातियोगः स्यान्न चासाविहास्ति । कल्पनैव किलैषा वैशेषिकाणां न तु परिमाणान्वान्तरमेदे प्रमाणमस्ति । अतः परिमाणभेक-
 जातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत् । यथा हि त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेव परेणोत्कर्षापकर्षवदङ्गीकृतम् । यथा वाऽणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोरेवं
 परिमाणभवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते । यथा चैकद्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवत्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते ।
 तदेव द्रव्यान्तरवर्तिनोऽपकृष्टपरिमाणस्यापेक्षया महत्त्वमित्युच्यते । एवं ऋस्त्वदीधत्वयोरविरोधो द्रष्टव्यः । तत्कथं भगवति तदसम्भव इत्याशयेन
 शङ्कते ॥ न चैकपरिमाणोपेतमेवेति । अस्त्वेवं मध्यवर्तिद्रव्यपरिमाणस्य स्वापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यवर्तिपरिमाणद्वयापेक्षयोत्कर्षापकर्षमात्रेणा-
 णुत्वमहत्त्वव्यवहारमाजनतयैकत्र महत्त्वाणुत्वसमावेशसम्भवस्तथाऽपि नासाविहाश्रयितुं शक्यः । तस्य ब्रह्मणीव घटादावपि सत्वेनातिप्रसक्ततया
 ब्रह्मण्यवक्तव्यत्वादित्यत आह ॥ घटादीति । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु न ब्रह्मण्यनेन प्रकारेण तत्समावेशो युज्यते । अन्यत्र स्वापेक्षयो-
 त्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तरसद्भावेन तदपेक्षयोत्कर्षापकर्षसम्भवेऽपि ब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावेन न तदुत्कर्षापकर्षमात्रेणाणुत्वमह-
 त्वसमावेश इत्याह ॥ उत्कृष्टापकृष्टेति । अस्तु तर्ह्यस्थूलदिपदानां स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रमर्थ इति द्वितीय इत्यत आह ॥ द्वितीये त्विति ।
 परिमाणशून्यस्य द्रव्यस्य निःस्वभावत्वनियमादिति भावः । अस्तु निःस्वभावत्वं ब्रह्मण इतीष्टापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति । निःस्वभावत्वे चेत्यर्थः ।
 अन्यवस्तुस्वभावानामित्यादिना द्वितीयस्याप्यभ्युपगमात्तावादित्युक्तम् । अतो विरुद्धवद्भातमित्याद्युक्तप्रतिज्ञायां हेत्वनुत्पेक्षानूतनामाशङ्क्य विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्ये-
 तदेव तत्र हेतुतया सम्बध्यत इति भावेनात इत्येतद्वल्लब्धयत इति हेतुत्वसमर्पकपदाध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ यत इत्यादिना । तत्र तस्येवेति
 सूत्रस्य प्राथिकत्वेनाभियुक्तैर्यस्यात्वाविरुद्धवदिति द्वितीयान्ताद्वतिरिति भावेन तदनुवादेन तथा विग्रहमाह ॥ विरुद्धवदिति । अस्मिन्पक्षे विरुद्धैर्ल-
 क्षणैर्युतत्वस्य साध्यवत्सन्दिग्धस्यैव साधनतयाऽऽश्रयणीयत्वादेतत्परिस्थानेनोपेक्षितयोग्यहेतुपूरेणोक्तप्रतिज्ञामुपपादयति ॥ यत इत्यादि । तर्ह्यध्याहृत-

हेतुबलैर्नैवोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहाद्विरुद्धैरित्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतः प्रतिज्ञाततत्त्वतो व्याख्यानप्रकारोपदर्शकावाच्यं तदित्याशयेन तत्राकारोपदर्शकतया तद्यो-
जयितुं तदाकाङ्क्षासुत्यापयति ॥ **कथमिति** । अत्र पक्षे (अश्रुतेत्यस्य हेतुवायोग्येत्यस्य च निश्चयस्येत्युत्तरेण संबन्धः) हेतुवायोग्यत्वे हेत्वभिधानं बाध-
काभावेत्यादि । बाधकं विरोधरूपम् । साधकमम्बरान्तधृत्वादिकम् । साध्यमक्षरस्य विष्णुत्वम् ॥ **ततः पूर्वमिति** । बाधकाभावासिद्धेः पूर्वमित्यर्थः ।
बाधकाभावासिद्धयर्थयेति यावत् ॥ **अन्योन्याश्रयेति** । अम्बरान्तधृत्वादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चये विरुद्धवत्प्रतीत्यापि तत्त्वतो व्याख्याय हरो
योजनीयत्वासिद्धिः । तत्त्वतो व्याख्याने च विरोधाभावादम्बरान्तधृत्वादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयापत्त्यर्थः) अश्रुतस्य बाधकाभावसह-
कृतसाधकस्यैव साध्यनिश्चायकत्वात्ततः पूर्वं साधकतयोपन्यासेऽन्योन्याश्रयापत्त्या हेतुवायोग्यस्य बाधकाभावसहकृतसाधकस्यैव साध्यनिश्चयस्या-
म्बरान्तधृत्वादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वानिश्चयस्य हेतुत्वकल्पनं प्रतिज्ञापूर्वकव्याख्यानप्रकारप्रदर्शनस्य प्रयोजनविशेषाभावश्चेति पूर्वत्रापरितोषात्यक्षान्तरमाह
॥ **अथवेति** । पूर्वत्र संबन्धप्रकारमेव दर्शयति ॥ **यत इति** । अस्मिंश्च पक्षे न पूर्ववाक्ये यतस्तत इत्यनयोरव्याहारः किंतु यत इत्यस्यैवेति
द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि प्रकृतवाक्ययोजनेत्यत आबव्याख्यानमाश्रित्य विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वं चाश्रित्य भाष्ययोजनामाह ॥ **विरुद्ध-**
वदिति । तत्त्वतो व्याख्यानस्य प्रयोजनप्रकारयोरनुक्तेः संदिग्धत्वेन हेतुवोपपादकप्रकारानुपलम्भेन विरुद्धैर्लक्षणैर्युतत्वस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुवा-
नुपपत्तौर्विरोधपरिहारप्रकारोपायानुक्त्या प्रथमपक्षसमर्थनान्नापयामिदं भाष्यमित्यतो वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । विरुद्धैर्लक्षणैर्युत-
मित्येतद्विवरणरूपत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याभिप्रेत्य किं विवरणेनेत्यतो व्याघातशङ्कापरिहारस्तत्रयोजनमिति भावेन तच्छंकासुत्यापयति ॥ **विरुद्धै-**
रित्यादि । व्यवहितत्वात्संबन्धमाह । **तान्यस्थूलादिकानीति** । प्रथमपक्षसमर्थनरूपत्वं मूलाखण्डं कर्तुं तत्परतयाऽस्थूलादिकानीत्यस्यार्थमाह
॥ **अणुत्वेति** । तत्रान्यत्रेति सामानाधिकरण्ये तदित्यस्य वैयर्थ्यं चशब्दाव्याहारेण तत्रान्यत्र च सहासन्त्यपीनि वैयर्थ्यधिकरण्येन योजनायामविरोधे-

नेत्युत्तरविरोधापत्तेस्तदविरोधेन योजयति ॥ तस्मादिति । चशब्दोऽवधारणेऽविरोधेनेत्यनेन च संबध्यत इत्याशयेनाह ॥ **अविरोधेनैवेति ।**
 ब्रह्मैवेति पूर्ववाक्यानुसारेण ब्रह्मणीति वक्तव्ये गोविन्द इति विलक्षणशब्दप्रयोगोऽनर्थक इत्यतोऽभिमतार्थे प्रमाणान्तरसूचकत्वान्नानर्थकत्वमित्याशये-
 नाह ॥ **गोविन्द इतीति ।** यशोदादीत्यादिपदेनार्जुनादिसंग्रहः । किं विवक्षितार्थं प्रत्यक्षप्रमाणसूचनेनापि प्रयोजनमविरोधेनेति सहावस्थानो-
 क्त्यैव विरोधशङ्कापरिहारसिद्धेरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **अयमिति ।** आद्येऽपि किमागमोऽपि नास्तीत्यभिप्रायः किंवाऽनुमानं नास्तीति । अथवा
 प्रत्यक्षं नास्तीति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **अणोरणीयानित्यादिना ।** आदिपदेन महतो महीयानित्यादेः संग्रहः ॥ **उभय-
 कार्येदशनेति ।** एकदामबद्धत्वरूपाणुत्वकार्यस्यानेकदामाबद्धत्वरूपमहत्त्वकार्यस्य ब्रह्मणि सत्त्वात्कार्यस्य च स्वस्वकारणीभूतपारिमाणं विनाऽयोगा-
 दणुत्वमहत्त्वरूपपरिमाणद्वयवत्त्वे तत्कार्यमेव लिङ्गमिति भावः । यद्यप्यत्रोभयकार्यरूपानुमानस्येत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि कार्यस्यासिद्धिशङ्कापरि-
 हारार्थं दर्शनानुसरणं कृतमिति ध्येयम् ॥ **उदाहृत प्रत्यक्षस्येति ।** अणुन्येव कृष्णस्य मुखे गर्भीकृतब्रह्माण्डे महत्त्वग्राहकस्य यशोदादि-
 प्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ **तत्रेति ।** ब्रह्मणोऽणुत्वमहत्त्वादिसद्भाव इत्यर्थः । आद्येऽपि किं विरोधिप्रमाणमनुमानातिरिक्तं किं वाऽनुमानमिति विकल्पं
 मनसि निधयाद्यं दूषयति ॥ **विपरीतेति ।** अस्तु तर्हि विमतं नाणुत्वमहत्त्वादिरूपपरिमाणवद्द्रव्यत्वात्पदार्थत्वाद्वा घटवादित्यनुमानं मानमित्यत
 आह ॥ **द्रव्यत्वादेरिति । उक्तप्रमाणेति ।** यशोदादिप्रत्यक्षादिप्रमाणेत्यर्थः । आकाशे द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारश्चेत्याह ॥ **किं चेति ।**
 अत्र किंचेत्ययं निपातोऽन्यार्थकः । व्यभिचारश्चेत्यत्रत्यशब्दश्चात्र संबन्धनीयस्तथाच किंच चेत्प्रस्यान्यच्चेत्यर्थलभान्न व्यभिचारश्चेत्युत्तरवाक्यस्यच-
 शब्दवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ॥ **अवयव इति ।** तत्त्वादिवद्द्रव्यसमवायिकारणरूप इत्यर्थः ॥ **अनभ्युपगममिति ।** आकाशसमवायिकारणी-
 भूतद्रव्यानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **आद्य इति ।** आकाशस्वरूपमेवेत्याद्य आकाशो वर्तत इति द्वितीयेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । तथाच तत्पक्षोक्तदोषेणैवाय-

मपि पक्षो दूषित इति भावः । अर्थान्तरप्रदेश इति द्वितीयेऽपि स किं स्वाभाविकः किं वौपाधिक इति विकल्पं मनसि निधायत्वं दूषयति ॥ **द्वितीयेऽभ्युपगमविरुद्ध इति ।** आकाशानिराशतायास्त्वत्सिद्धान्तेन स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारोऽपसिद्धान्त इति भावः । प्रदेश औपाधिक इति द्वितीयेऽपि न तावदौपाधिकत्वमुपाधिगम्यत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तथा सति प्रदेशानां स्वाभाविकत्वप्रसङ्गेनापसिद्धान्तापातात् । किंतुपाधिजन्यत्वमेव । तत्र किं परमाणुरवोपाधिस्तदतिरिक्तो वा । आद्येऽपि न तावदसम्बद्धस्य परमाणौर्जनकत्वं सम्भवति । तथा सति काश्मीरस्थमहारजनस्य केरलदेशवर्तिवाससोऽवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । अतः संबद्धस्यैव तस्य जनकत्वमभ्युपेयम् । तत्रापि न परमाणोः सर्वदेशसम्बद्धस्य भेदकत्वं सम्भवति । तथा सति कृत्स्नस्यैवोपाधिनैव अस्तत्वेनोपाधेरकाशभेदकत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्मादेकदेशेन सम्बद्धस्यैव परमाणोराकाशभेदकत्वं वाच्यमित्याकाशैकदेशे परमाणुसंयोगोपादकत्वेनाकाशैकदेशस्यैव परमाणुसंयोगोपाक्षणादात्माश्रयत्वम् । न द्वितीयः । उपाध्यन्तरस्योत्तरीत्याऽसम्बद्धस्य भेदकत्वेऽतिप्रसङ्गात्सर्वदेशसम्बद्धत्वे च भेदकत्वायोगादेकदेशसम्बद्धत्वमेव वाच्यम् । तस्य चैकदेशस्य स्वाभाविकत्वेऽपसिद्धान्तात् । औपाधिकत्वेऽपि तद्वन्मत्वाभिप्राये उक्तदोषानतिवृत्तेस्तज्जन्यत्वेऽपि स्वजन्यत्वे उक्तरीत्याऽऽत्माश्रयप्रसङ्गात् । पूर्वोपाधिजन्यत्वे चान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । उपाध्यन्तरजन्यत्वे च तस्यापि पूर्वोपाधिजन्यत्वे चक्रकप्रसङ्गादुपाध्यन्तरजन्यत्वे तस्याऽुपाध्यन्तरस्योपाध्यन्तरकृतैकदेशसम्बद्धस्यैव भेदकत्वमित्यनवस्था स्यादित्याशयेनाह ॥ **औपाधिकोति ॥ भेरीसंयोगस्येति ।** भेरीशब्दासमवायिकारणस्य हन्यमानभेरीकाशसंयोगस्येत्यर्थः ॥ **तथान्वापत्तेरिति ।** कृत्स्नाकाशवृत्तितापत्तेरित्यर्थः । अस्तु भेरीकाशसंयोगस्य कृत्स्नाकाशवृत्तित्वं किं तावत्तैत्यत आह ॥ **तथा चेति ।** त्वन्मते जन्यविभुविशेषगुणानां देशनियमस्यासमवायिकारणकृतत्वाद्भेरीकाशसंयोगस्य कृत्स्नाकाशवृत्तित्वे आद्य एव भेरीशब्दः कृत्स्नव्यापीति तस्य सर्वत्रोपलब्ध्यप्रसङ्गादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दपरम्परोत्पत्तिप्राक्रियाभङ्गश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न च संयोगस्य

स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादयमदोष इति वाच्यम् । अणुत्वमहत्त्वयोरसामानाधिकरण्यानियमे भावाभावयोः सुतरां सामानाधिकरण्यायोगात् ।
 किञ्च भेदवष्टब्धप्रदेशे संयोगवत्तदत्यन्ताभावस्याव्यङ्गीकारोऽन्यत्र च तदत्यन्ताभाववत्संयोगस्यापि धीप्रसङ्गादित्यभिप्रायात् ॥ **अन इति ।**
 सूच्यप्रादिना पर्वतदेः संयोगस्य सूच्यग्रसमपरिमाणपर्वतादिप्रदेशवृत्तित्वदर्शनेन संयोगस्य प्रतिस्म्बन्धितुल्यपरिमाणतत्तत्प्रदेशवृत्तित्वसिद्ध्याऽऽकाशे
 परमाणुसंयोगस्य प्रतिस्म्बन्धितुल्यपरिमाणकाशादिप्रदेशवृत्तित्वस्यैव वाच्यतया परमाणुसंयोगार्थमाकाशोऽणुत्वं परिमाणमपि वाच्यमेवेति
 परिमाणद्वयवत्याकाशो वर्तमानतया द्रव्यत्वादेर्व्यभिचार इत्याशयः । नन्वणुत्वमहत्त्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तेः कथं न परस्परविरोध
 इत्यत आह ॥ **स हीति ॥ श्रुत्यादिनेति ।** अणोरणीयानित्यादिश्रुत्योभयकार्थरूपानुमानेन यशोदादिप्रत्यक्षेण चेत्पर्यः ॥ **आकाश-**
मनसोरिति । मूर्तत्वपरिहारेण भूतत्वस्याकाशे भूतत्वमूर्तत्वयोरपि वृत्त्या भूतत्वमूर्तत्वयोरपि सहानवस्थानेन
 क्वचित्सहानवस्थानदर्शनस्य विरोधकत्वत्वे भूतत्वमूर्तत्वयोरपि स स्यादिति भावः । ननु च तयोः अपि विरोधस्यैवाभ्युपग-
 मादिष्टपादनमेतदित्यत आह ॥ **अन्यथेति ॥ नित्यत्वज्ञानत्वयोरिति ।** यद्यपीश्वरज्ञानमनित्यमिति वैशेषिकाणां मतम् । अग्रे
 यद्वैश्वत्यात्रयस्य ज्ञानानित्यत्वमपीति । तथाऽपि न तमुल्यमतमिति युक्तमीश्वरज्ञाने ज्ञानत्वानित्यत्वयोः समावेशाभावापादनमिति
 द्रष्टव्यम् । यद्वा । एतदस्त्वसादेवाह ॥ **अशरीरत्वकर्तृत्वयोरिति ॥ अन्यन्नेति ।** विमतिपदादीश्वरज्ञानादीश्वराज्ज्ञान-
 त्रैत्यर्थः । अणुत्वमहत्त्वयोर्विमतिविषयादन्यत्र परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनेनान्यत्र तयोः सहानवस्थाननियमेऽपि विमतिविषये सहदर्श-
 नान्न तत्र विरोध इत्याशयेन विमतिविषये सहदर्शनस्याविरोधोपादकत्वं परमुखैर्नैवानेतन्मन्यत्र सहानवस्थानदर्शनादीश्वरेऽणुत्वमहत्त्वयोर्विरोधे
 भावाभावयोरन्यत्र सहानवस्थानदर्शनासंयोगतत्तदत्यन्ताभावयोरपि वृक्षे विरोधः स्यादिति प्रतिबन्दी वक्तुकामः संयोगतदत्यन्ताभावयोरप्यसामानाधिकर-

ण्यस्यैव सत्त्वादिष्टापादनमित्याशङ्क्यपरिहाराय परीत्या तयोः सामानाधिकरण्यं तावदुपपादयति ॥ किंचेति । संयोगस्य प्रदेशवृत्तिवाङ्गीकारात्तस्य च स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपत्वासंयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यसिद्धिरिति भावेन कुतः प्रदेशवृत्तिवस्योक्तप्रकारतेत्यतोऽन्यस्यासंभवादित्याह ॥ संयोगादीनामिति । प्रदेशवृत्तिव यववयववृत्तिव तर्हि इह पक्षी नैह पक्षीति प्रतीत्या सिद्धस्याकाशनिष्ठपक्षिसंयोगादेः प्रदेशवृत्तिव न स्यात् । तत्राकाशावयववृत्तिवरूपप्रदेशवृत्तिवस्योपात्तात् । अकाशादेरवयवभावात् । अतो नावयववृत्तिव तदित्याह ॥ आकाशादीनामिति । अङ्गीकृत्य च वृक्षादिसावयववृत्तिसंयोगादेर्वृक्षावयववृत्तिव निरवयवगनादिवृत्तिसंयोगादेरवयववृत्तिवभाव उक्तः । वस्तुतस्तु सावयववृक्षादिवृत्तिसंयोगस्यापि न वृक्षावयववृत्तिव परेणाङ्गीकर्तुं शक्यमित्याह ॥ अन्यधर्मस्येति । वृक्षधर्मत्वात्संयोगस्य न तदवयववृत्तिव युक्तम् । न चैवं प्रतिवादिमतेऽपि अवयवसंयोगस्य तदनुपपत्तिरविशेषादिति वाच्यम् । तेनावयववयवविनोर्भेदाङ्गीकारेणातिप्रसङ्गपरिहारासंभवेन तदुपपत्तावपि न त्वन्मते तदुपपत्तिः । त्वयाऽवयववयवविनोर्भेदान्मुपगमेनान्यवृत्तेरन्यधर्मत्वायोगात् । अन्याऽवयववृत्तिरूपदेरप्यवयवविधर्मत्वं स्यादविशेषादिति भावः । माऽस्तु प्रदेशवृत्तिवस्यावयववृत्तिवरूपत्वं किं तावतेति पृच्छति ॥ किं त्विति । प्रतिवादिरीत्या प्रसक्तस्यावयववृत्तिवस्य निरासेऽन्यस्याप्रसङ्गात् । वाद्यभिमतस्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्य सिद्धिरित्याशयेन परिहरति ॥ स्वेति । एवमनिष्टापादनत्वमुपपाद्येदानीं प्रतिबन्दीमाह ॥ तथा चेति । कथं नाम सहावतिष्ठतामिति प्रमाणप्रश्नश्चेत्तमुत्तरम् । अथ सम्भावकं किमित्याशयस्तत्राह ॥ तत्रेति । देशभेदेन कालभेदेन प्रतियोगिभेदेन च विरुद्धव्यसमावेशदर्शनेन भेदस्य विरोधशान्तिर्हेतुत्वात्तत्रप्रतिनिधिना विशेषेणापि युक्तो विरोधपरिहार इति भावः । आशयमजानानः शङ्कते ॥ न चेति । अतिप्रसङ्गः सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिधर्माणामपि विरोधभाव प्रसङ्गः । स्वभावभेदेन तत्रापि विरोधस्याप्युपादयितुं शक्यत्वात् । तथा च विरुद्धधर्माधिकरणतया भावभेदसाधनमनुपपन्नमित्याशयः । दृष्टिप्रमाणतश्चेति समयपादीयमनुव्याख्यानं मनसि निधाय समा-

धत्ते ॥ प्रमाणेति । न स्वेच्छामात्रेण विरुद्धवर्मद्वयमभ्युपेत्य विशेषेण विरोधाभावोऽभिधीयते येनातिप्रसङ्गः स्यात् । किंतु प्रमाणेन तदर्थप्राप्तावेवेति प्रमाणेन समुचितस्यैव तस्य विरोधपरिहारकत्वम् । न चातिप्रसङ्गस्थले प्रमाणेन समुचितो विशेषोऽतीति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः । न प्रमाणसमुचितस्यापि विशेषस्य विरोधशामकत्वं व्यभिचारादित्याशङ्कते ॥ एवं सतीति ॥ वाक्येति । सादित्वानादित्वाणुत्वव्यापकाद्यादि-प्रतिपादकवाक्येत्यर्थः ॥ व्यवस्येति । अनादित्वश्रुतिगौणानादित्वपरेत्यादिव्यवस्थेत्यर्थः ॥ क्वापीति । जीवपरमात्माधिभूताधिदेवतादिभित्त्यर्थः ॥ अनाश्रयणीयेति । अकाशादीनां प्रमाणद्वयेन सादित्वानादित्वबोधनेन तत्र प्रमाणसमुचितविशेषणैव विरोधस्योत्पादयितुं शक्यत्वान्न व्यवस्थया प्रयोजनमिति तत्परमीमांसावैयर्थ्यं स्यादिति भावः । यत्र व्यवस्थाऽनाश्रयणीयेऽपि प्रमाणस्वरूपवधारणमस्ति तत्र प्रमाणसमुचितविशेषणैव सर्वविरोधपरिहाराद्यवस्थाऽनाश्रयणमिष्टमेव । यत्र च न प्रमाणस्वरूपवधारणं तत्र प्रमाणसमुचितविशेषस्याभावेन तेन विरोधशान्तेरसम्भवाः प्रमाण-स्वरूपवधारकत्वेन व्यवस्थाऽऽश्रयणमप्यर्थवदेवेत्याशयेन समाधत्ते ॥ प्रमाणेति ॥ अत एवेति । प्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमवश्यमपेक्षित-व्यवस्थोपपादकतया मीमांसाया अर्थवत्त्वादेवेत्यर्थः । नन्वस्थूलादिपदानां स्थूलत्वादिविपरिताणुवाद्यभिधायकत्वाङ्गीकारेणास्वभावत्वाप्राप्तेस्तन्निरासको-त्तरकारिकानर्थक्यमित्यतो नोत्तरवाक्यं पूर्ववाक्यशेषो येनासङ्गतिः स्यात् । किंतु प्राग्विकल्पितपक्षद्वयमध्ये द्वितीयपक्षमभ्युपेत्य तत्रोक्तदोषपरिहारकतया सूत्रव्याख्यानार्थमिति नासङ्गत्वादीत्याशयेन पूर्वोत्तरवाक्ययोरर्थभेदं दर्शयन्नेव तद्वाक्यं तथैवावतारयति ॥ एवं तावदिति ॥ उक्त विरोध इति । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । अन्ता चराचरग्रहणात् । रूपोपन्यासाच्चेत्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । ननु यवस्थूलादिपदानां लौकिकस्थो-ल्यादिराहित्यार्थकत्वेनलौकिकस्थैल्यादिसिद्धिर्हि अच्छायमतमोऽवाख्यनाकाशपदानामपि लौकिककणायमतमोवाख्यादिराहित्यार्थकत्वापत्त्याऽलौकिकभ्रतमोऽ-वाख्यादिसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ इहेति । अस्यूलमतमपिब्रह्मादिवाक्येऽस्थूलादिपदानां प्राकृतस्थैल्यादिमात्रनिर्भेधकतया संकुचितार्थत्वेऽपि अच्छायमतमोऽ-

न्यायविवरणे स्वयमेवाचार्येण व्याख्यातमिति तत्रैवावगन्तव्यम् । सूत्रसूचितान्तिस्द्धान्तन्यायानभिधाय साक्षादुक्तानप्याह ॥ मुंक्तति । अत एव पूर्वं दृश्यन्त इत्युक्त्वाऽत्र प्रदर्शिता इत्युक्तम् । सर्वतस्तथेत्येतत्पूर्वोत्तरेण च सम्बध्यते । प्राणादाधिक्यं तथा सर्वत आधिक्यमिति । स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं तथाऽम्बरान्तधृत्यादीति । प्रेक्षापूर्वक्रिया तथेति । तथाशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते । तेनापहतपाप्मत्वादीनां ग्रहणम् । सूर्याद्यनुकृतिस्तथा सर्वप्रकाशकत्वं तच्छब्दानन्यसिद्धतेति ज्योतिःशब्दस्यान्यत्रासम्भवं इत्यर्थः । उपजीव्यं प्रमाणं यस्यासौ तथोक्तस्तस्य भाव उपजीव्यप्रमाणता । ता इति सिद्धान्तयुक्तयः । नन्वत्र पादे चतुर्दशाधिकरणानि भाष्यादवगम्यन्ते । विषयाः पूर्वपक्षन्यायाः सिद्धान्तन्यायाश्चात्र द्वादशैवोक्ताः । न च विषयादिना विनाऽधिकरणं सम्भवति । तत्कथमेतदिति चेत् । इत्थम् । तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् । शुभस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हील्येतदधिकरणद्वयं न समन्वयसमर्थ-
नार्थम् । किं नाम देवादीनां वेदविद्याधिकारसमर्थनार्थमाद्यम् । द्वितीयं तु त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानां तदभावसमर्थनार्थमित्येत-
ज्ज्ञापयितुमेतदधिकरणद्वयविषयाद्यनुक्तिः । अन्यथा तत्रापि समन्वयसमर्थनान्वेषणेन शिष्याणां ब्रूथा प्रयासः प्रसज्येत । नन्वेतद्वयमत्र न विचारणीयम् । असङ्गतत्वात् । तथाहि । सङ्गतिस्तावद्विविधा भवति । अन्तर्भावलक्षणाऽऽनन्तर्यलक्षणा च । तत्राद्या तावदनयोरधिकरणयोर्न सम्भवति । समन्वयलक्षणे प्रथमाध्यायेऽनन्तर्भावस्य भवद्भिरैवोक्तत्वात् । अध्यायानन्तर्भूत-
योश्च पादान्तर्भावासम्भवात् । उत्तराऽपि षोढा भवति । प्रसङ्गोपोद्धातावसरप्राप्तिकारणकार्यैककार्यत्वमेवात । तत्र न

तावत्प्रथमाऽस्ति । स्मारकाभावान् । न द्वितीया । विनैव तेन प्रकृतसिद्धेः । न तृतीया । समन्वयशेषेणारुद्धत्वात् । न चतुर्थी । उत्तरं प्रबन्धं प्रति कारणत्वानुपलम्भात् । न पञ्चमी । पूर्वप्रबन्धकार्यत्वाददर्शनात् । नापि षष्ठी । पूर्वोपानेनोत्तरेण चैकस्याजननात् । तस्मादिदं नेहावकाशमर्हतीत्यत आह ॥ अधिकारश्चेति । अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावोऽपि देवानां वेदविधाधिकारस्तदभावः शूद्रदीनामत्र प्रसङ्गादेव चिन्तितौ । प्रसङ्गश्च मनुष्याधिकारत्वादिति पूर्वसूत्रोक्तयोपोद्बलित इति भावः । न च प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तनेऽतिप्रसङ्गः । प्रयोजनभावाभावाभ्यां व्यवस्थानात् । प्रकृते च विश्वेदेवा उपासत इत्युक्तोपपन्नत्वादिकं प्रयोजनमस्ति । ननु चिन्तिताविति कथम् । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति स्त्रीलिङ्गेन भाव्यम् । मैवम् । इतीमौ विषयावित्यध्याहारात् । अत्र देवनां वेदविद्याधिकाराक्षेपार्थं सूत्रद्वयम् । मध्वादिष्वसम्भवादनाधिकारं जैमिनिः । ज्योतिषि भावाञ्चेति । तस्यार्थः । न देवा वैदिकोपासनादावधिक्रियन्ते । तान्प्रति वैदिकविधेरभावात् । आत्मानमुपासीतित्यादिविधिरिव तान्विषयीकरोतीति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं तेषां सर्ववैदिकोपासनादावधिकारः । किं वा कञ्चित् । नाद्यः । सर्वत्र तेषां नियोज्यत्वाभावात् । तत्साध्यफलकामो हि तत्र निपुज्यते । फलं च तदुच्यते । यदग्राप्तमननुष्ठितसाधनं च । न च सर्वोपासनादिफले देवानां कामः सम्भवति । मध्वाद्युपासनानां देवतापदप्राप्तिफलत्वात् । तस्य च तैः प्राप्तत्वात् । सर्वज्ञत्वेनोपासनासाध्यज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वात् । अत एव न द्वितीयः । किञ्च जैमिनिरप्येवं मन्यत इति ॥ १—३—४ ॥

टि०— ननु लिङ्गं साधारणमित्याद्युत्तरमाध्यमनर्थकम् । न चैतत्पार्थायधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानां सङ्ग्रहेण प्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । वक्तव्यविशेषमात्रे विषयाद्यप्रदर्शनेऽयमविरोधात् । तद्भावे तु सम्यगेव व्याख्येयतया सङ्ग्रहेण विषयादिप्रदर्शनस्य पक्षद्वयेऽययोगादित्याशङ्कां सङ्ग्रहप्रयोजनक्या परिहरन्नेव तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **अतःपराणीति** ॥ ननु किं तल्लिङ्गशब्दादि कुत्र च साधारणं कथं च साधारणम् । साधारणत्वे वा कथं तस्य भगवेदकविषयत्वम् । किंचैतल्लिङ्गशब्दबाहुल्यादिकं कथं च तस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तसम्बन्धित्वमित्यत आह ॥ **एतच्चेति ॥ व्याख्यातमिति** ॥ प्राणानां ग्रन्थिरीत्यादिना यस्मिन्बौरित्यादिना तेषामेवेत्यादिना चेति शेषः । अत्र साधारणमित्यस्य विचार्य इत्यस्य च यथाऽन्वयं लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वत्रान्वयो द्रष्टव्यः । द्विस्थिता इत्येतत्तु साधारणमित्यस्योक्तरीत्या सर्वानुवृत्तिज्ञापनार्थमेवोक्तम् । यद्वोक्तरीत्या साधारणशब्देन सर्वेषामभयत्र प्रसिद्धिः । द्विस्थिता इत्यनेन तु पूर्वोत्तरपक्षहेतुमतोक्तत्ववधेयम् । लिङ्गमिति पृथगुक्तवाच्यशब्दो शब्दा लिङ्गशब्दावित्यत्र शब्दशब्दो नाम विषयो बोध्यः ॥ **तत्रैवावगन्तव्यमिति** । एतच्च न्यायविवरणस्यागतार्थत्वायोक्तम् । अन्यथैतद्रीकानुसारेण न्यायावगतौ पृथक् न्यायविवरणस्याध्ययनाध्यापनादिरूपेक्षावध्वृत्तिविषयत्वं न स्यादिति सम्प्रदायः । ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः । सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया इति निरवकाशश्रुतिलिङ्गबाहुल्यादीनामेव सिद्धान्तन्यायतया कथनात् । मक्तोपसृयेत्यादिसिद्धन्त्यायप्रदर्शकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यं सिद्धान्तन्यायेष्वप्यवान्तरभेदसूचनेन परिहरन्नुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह ॥ **सूत्रसूचितानीति** । अतच्छब्दादित्यनेन यथा रुद्रसमाख्यास्थानां रुद्रपिनाक्यादिनामलिङ्गानामपि मुख्यतो रुद्रादिराशब्दत्वं नास्ति । तथा विष्णुसमाख्यानां विष्ण्वादिशब्दानामपि रुद्रादिशब्दत्वं मुख्यतो नास्ति । न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यन्नां गतिर्विष्णुरिति भाष्योदाहृतस्मृतः । तथाच रुद्रसमाख्या सावकाशा विष्णुसमाख्या निरवकाशेति सूचनेन रुद्रादिशब्दानामन्तकत्वादिलिङ्गानां च विष्णौ मुख्यत्वलाभात् । श्रुति-

1123

त्रासं भव इति । विष्णुर्वै ज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतावधारणेन नारायणः परं ज्योतिरिति रूपसम्पद्य तदेव ज्योतिषां ज्योतिरित्यादिश्रुतिषु परत्वादिविशेषणेन च ज्योतिःशब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वावधारणादिति भावः । भेदस्योपजीव्यप्रमाणतेति सुषुप्तीत्यत्र सिद्धान्तन्याय इत्युक्तं तदनुक्तम् । भेदस्योपजीव्यप्रमाणत्वासम्भवादित्येतोऽत्र भेदव्यपदेश एव सिद्धान्तन्याय उपजीव्यत्वोक्तिस्तु प्राबल्यसूचनेन सिद्धान्तसाधकत्वोपपादनार्थेऽप्यभिलेखितम् । तदर्थमाह ॥ **उपजीव्यमिति ॥ न च विषयादिना विनोति ।** विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपज्ज्वाङ्मत्वादाधिकारणस्य विषयाद्यभावेनाधिकरणत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तदुपर्यपीति सूत्रे तदुपरीति समास आश्रितः । अत्र वदन्ति । नात्र षष्ठीसमास आश्रयितुं शक्यते । पूर्णगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेनैतद्व्ययेन षष्ठीसमासनिषेधात् । तथाच ब्राह्मणस्य कृत्वैत्यादिवदत्राप्यसमास एव युक्तः । अत एवोक्तम् । कथ्यटहरदत्ताभ्यामव्ययेन समासनिषेधे वृक्षस्योपरीत्यादिक्रमप्युदाहरणमिति । न चात्र सूत्रेऽव्ययशब्देन कृदव्ययस्यैव ग्रहणम् । न त्वव्ययमात्रस्य । अत एव ब्राह्मणस्य कृत्वैत्येवोदाहरणं वृत्तिकारादीनाम् । तथा चोपरीत्याव्ययतायामपि कृदव्ययत्वाभावान्नानेन सूत्रेण निषेधप्राप्तिरिति वाच्यम् । सामान्यशब्दत्वादव्ययशब्दस्याव्ययमात्रपरत्वस्यैव युक्ततया कृदव्ययरूपतद्विशेषपरतायां नियामकाभावेनायोगात् । न चानुर्थत्समर्थेस्त्वत्र यस्य समया यत्समयेति समासकरणमेव तत्र ज्ञापकम् । कथमन्यथा यत्समयेति समासः । तत्रापि पूर्णगुणेति निषेधप्रसङ्गादिति वाच्यम् । सामीप्यार्थकस्य समयशब्दस्यासत्त्ववाचित्वादव्ययत्वेऽपीह समयावाचिन्यनुशब्दे समयशब्दस्य वर्तमानतया द्रव्यवाचित्वादवनव्ययत्वेन तत्रोक्तनिषेधाप्रसक्त्या यत्समयेति षष्ठीसमाससम्भवेन तस्य कृदव्ययपरतायामव्ययशब्दस्य ज्ञापकत्वायोगादिति । अत्र ब्रूमः । सूत्रेऽव्ययशब्दस्य कृदव्ययमात्रपरत्वेनाकृदव्ययेन समासानिषेधकत्वेन तदुपरीति समासो युक्त एव । न चात्र नियामकाभाव इत्युक्तम् । सत्तव्येत्यादिपूर्वोत्तरकृताहचर्यस्यैव तन्नियामकत्वात् । न चैवं यत्समर्थेस्त्वत्राद्युक्तनि-

षेधाप्रसक्तेर्द्रव्यवृत्तितयाऽनव्ययत्वेन समासोपपादनं हरदत्तादीनामनर्थकमिति वाच्यम् । साहचर्यमनाश्रित्य तस्य प्रभारान्तरत्वात् । तदाश्रयेण च तत एव यस्मर्थेति समाससिद्धेरनव्ययत्वाश्रयणार्थकमस्येष्टत्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । यदव्ययसमासनिषेधे कृदव्ययानामेव तन्निषेध इति । कथमन्यथा लटुपरि मटुपरीत्यादिः सार्वाजनीनः प्रयोगः । तथा यत्तत्तरेन्निगुणहाम आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विनैति । सर्वपश्चादित्यन्यपदार्थसूत्रे भाष्यप्रयोगश्च । अत एव चाव्ययनिषेधे वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणमिति कस्यटहरदत्तवचनमुपेक्ष्यमेव । ततश्चाकृदव्ययत्वेनोपरीत्यस्य न तेन षष्ठीसमासे किञ्चिद्भावकमिति सङ्क्षेपः । विषयादीत्यादिपदेन पूर्वपक्षन्यायसिद्धान्तन्याययोर्ग्रहणम् । ॥ अत्रेति । तृतीयाध्यायेऽसार्वात्रिकीत्यादावधिकारचिन्तनादेवादीनामधिकारभावाभावाचिन्ताः तत्रैव कर्तव्या न तु समन्वयप्रतिपादकेऽस्मिन्नध्याय इत्यर्थः । कुतस्तृतीय एवेयं चिन्ता करणीया न तत्रैतत्तोऽधिकरणमात्रस्य सङ्गतिपञ्चकोपेतत्वनियमाचूतीथे सङ्गतिपञ्चकालमात्रत्र कर्तव्यत्वोपपत्तावप्यत्र शास्त्रसङ्गतिमात्रसम्भवेऽपि अध्यायादिसङ्गतिचतुष्टयसम्भवाच्चात्र कर्तव्यता सम्भवतीत्याभिप्रेत्याह ॥ असङ्गतत्वादिति । कथमध्यायादिसङ्गत्स्यभावं इत्यतोऽधिकरणस्याध्यायपादसङ्गतेरन्तर्भावरूपत्वादधिकरणादिसङ्गतेऽनन्तर्यरूपत्वात्तयोश्च प्रकृतेऽसम्भवात्सङ्गलभावासिद्धिरिति भावेन सङ्गतिद्विविध्यमाह ॥ सङ्गानिस्तावादिति ॥ अनन्तर्भावस्येति । तदर्थप्रतिपादकर्यैव तदन्तर्भावनियमात् । अस्य च समन्वयाप्रतिपादकत्वात् तद्यतिपादकेऽध्यायेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्यपि देवैरपि ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैरिति सङ्क्षेपोत्तरतो देवानां वेदविद्याधिकारामावात् तदुपास्यत्वम् । लिङ्गविष्णोः सम्भवतीत्येतदधिकरणपूर्वपक्षटीकानुसारात् । अतो देवानां सर्वविद्याधिकारत्वात्तदुपास्यत्वं हर्युक्तमिति । अतो हारिः शूद्राद्यैर्विद्याविज्ञेयो न भवतीति चैतदधिकरणद्वयासिद्धान्तोपसंहारटीकानुसाराच्च देवोपास्यत्वादिलिङ्गसमन्वयपरत्वस्य स्थितेरध्यायार्थसमन्वयप्रतिपादकतयाऽध्यायेऽन्तर्भावोऽस्त्येवेति नानन्तर्भावोक्तिर्युक्ता । तथाऽपि फलितदेवोपास्यत्वादौ सङ्गतिप्राप्तावपि मुखतो व्यस्यधेऽधिकारादौ न सङ्गतिरिति तदभिप्रायेणान्य ग्रन्थ इति

द्रष्टव्यम् । अध्यायानन्तर्भूतयोरित्यतः परमधिकरणयोरित्यनुवर्तते ॥ **असम्भवादिति** । पादानन्तर्भूतस्याध्यायानन्तर्भूतत्वनियमादध्यायानन्तर्भूत-
 स्य न पादान्तर्भाव इति भावः । एवमध्यायपादान्तर्भावरूपतत्सङ्गलभ्यभावमुपपाद्याधिकरणश्रुत्यानन्तर्यरूपाधिकरणादिसङ्गत्यभावमुपपादयिष्यन् तस्या
 अनेकावान्तर्भेदभित्तयैकोक्त्या तदभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तत्प्रापकाभावेन तत्तदभावं वक्तुं तद्विभागमाह ॥ **उत्तरापीति** । कास्ता विधा
 इत्यतः स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यत इत्यभियुक्तोक्तिं मनसि निधाय ता विधा निर्दिशति ॥ **प्रसङ्ग-**
त्यादि । तत्र प्रसङ्गो नाव्यवहितप्रकरणेन तेनैव वा प्रकरणेन स्मारितस्यार्थस्योपेक्षानर्हत्वम् । तथा सति क्वचिदव्यवहितपूर्वप्रकरणेन
 क्वचिच्च तेनैव स्मरणविवक्षायामनुगमापातात् । किन्तु लघवात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव प्रकृतसिद्धयुयोगिनी । चिन्तोपोद्घातः प्रतिबन्धक-
 जिज्ञासापमोऽवसरप्राप्तिः । कारणत्वं चात्र प्रयोजकत्वमेव विवक्षितम् । सङ्ग्रहेऽपि हेतुतापदेन तदेव विवक्षितम् । कार्यत्वं प्रयोज्यत्वम् ।
 सङ्ग्रहेऽपि निर्वाहकत्वमुक्त्यर्थत्वमेव कार्यस्यापि कारणनिर्वाहकत्वात् । यत्तु प्रकृतोपयोग्युपपादकतया प्रकृतोपपादकोपपादकतया
 वा प्रयोजकत्वापरपर्यायं निर्वाहकत्वं सङ्ग्रहे विवक्षितमिति । तत्र । तथा सति कार्यत्वाख्यापरसङ्गतिप्रसङ्गात् । एकं कार्यं यस्येति व्युत्पत्त्यै-
 ककार्यानुकूलत्वमेवैककार्यत्वम् । अत्र षोढेति न नियमपरम् । तथा सति यत्र पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणार्थमन्यदभिधीयते तत्रापवादलक्षणायास्तथा
 यत्राधिकाशङ्कां कृत्वा पूर्वस्यातिदेशस्तत्रातिदेशिक्याः सङ्गतेरभावप्रसङ्गात् । किं त्वानन्तर्यसङ्गतेरनेकाविधत्वं एव । अत एव चन्द्रिकायामान-
 न्त्यसङ्गतेर्बहुप्रकारत्वमेवोक्तम् । व्यवहृतं च तत्र तत्रातिदेशापवादयोरपि सङ्गतित्वमित्यवधेयम् ॥ **अत्रेति** । देवताधिकरणपञ्चद्व्याधिकरणयोरित्यर्थः
 ॥ **अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावेऽपीति** । मुखतो व्युत्पाद्ये देवताधिकादाविति शेषः । फलिते देवोपास्यत्वे तत्सत्त्वादिति ध्येयम् ।
 ननु स्मारकाभावान्न प्रसङ्गः सम्भवतीत्युक्तमित्यत आह ॥ **प्रसङ्गश्चेति** । उत्तयोपोद्घात इति तथोक्तेरिव स्मारिकेति भावः ॥ **ननु चिन्तिता-**

विति कथमिति । पुल्लिङ्गं कथमित्यर्थः । ननु चात्र का कयन्ता । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणाविलम्बेन चिन्तितश्च चिन्तिता च चिन्तिता । विलम्बः शेषेण तल्लिङ्गोपपत्तेः । न चात्र वृद्धो यूनेति पूर्वसूत्रात्तल्लक्षणश्चेदेष विशेष इत्यनुवर्तते । तत्र च तल्लक्षणश्चेद्विशेष इत्यनेन यत्र सर्वं सरूपं लिङ्ग-
पुंसः शेषेण तल्लिङ्गोपपत्तेः । यत्र वैरूप्यमित्यर्थप्रतिपादनेन कुक्कुटमयूर्याविलम्बादिशब्दस्वरूपकृतवैलक्षण्ये एकशेषनिषेधात् । एवमनेन तु विशेषकृतवैलक्षण्ये तन्निषेधात् ।
प्रकृते चाधिकारतद्धानिरूपविशेषकृतवैलक्षण्यात् । पुमान् स्त्रियेत्यनेन पुंसः शेषो न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्रैवकारेणैन्द्रधेन्द्राणी चेन्द्रा-
ण्याविलम्बादेवैकशेषनिषेधार्थं स्त्रीपुंसविशेषवैलक्षण्यतिरिक्तप्रत्ययागमादिवैलक्षण्यस्यैवाभिमतत्वेन प्रकृते विशेषकृतवैलक्षण्ये सत्यध्यागमादिवैलक्ष-
ण्यभावेन पुमान् स्त्रियेत्यनेन प्रकृते एकशेषसम्भवात् । तत्कथं पुल्लिङ्गानुपपत्तिरित्यतोऽत्र चिन्तिताविति द्विवचनान्तस्याधिकार इत्याद्येक-
वचनान्तेनान्वयानुपपत्त्या तदुपपत्त्यर्थमधिकारश्च तद्धानिरिति मूलग्रन्थानुरोधेनाधिकारतद्धानीत्येवंरूपस्य विरुद्धनेकाल्लिङ्गावयववद्भूतद्विवचनान्त-
विशेष्यपदस्याध्याहर्तव्यत्वात् । तद्विशेषेण चिन्तितावित्यस्मिन् शब्दे उत्तरीत्या पुमान् स्त्रियेत्यनेनैकशेषेऽप्यजहत्स्वार्थेल्लिङ्गतिरिक्तलिङ्गानां
विशेषणानां विशेष्यनिग्रतया तल्लिङ्गत्वनिग्रतया । विरुद्धनेकाल्लिङ्गावयववद्भूतविशेष्यानुरोधेनानेकाल्लिङ्गतापत्तौ युगपदनेकाल्लिङ्गत्वानुपपत्तेः ।
पर्यायेण तत्प्रसङ्गे विरुद्धनेकाल्लिङ्गावयववद्भूतानुप्रयोगे परवल्लिङ्गम् इन्द्रतयोरुभयोरिति परपदवल्लिङ्गानुशासनात् । कुक्कुटमयूर्याविलम्बेनानुप्रयोगे
अयं च इयं चेमे इत्यादाविदंशब्दे मयूरीपदाल्लिङ्गवत्तद्धानिपदलिङ्गस्यैव प्राप्या चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गस्यैव भाव्यादित्यभिप्रायाह
॥ विप्रतिषेध इति । विरुद्धलिङ्गद्वयप्राप्तावित्यर्थः । परं कार्यमितीत्यनेन परवल्लिङ्गं इन्द्रतयोरुभयोरित्येत्सूत्रं तात्पर्यतः सङ्गृह्यति ।
चिन्तिताविति द्विवचनान्तस्याधिकार इत्याद्येकवचनेनान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्यपदान्तरस्याध्याहर्तव्यत्वेऽपि स्मौ विषयावित्यादिपदान्तराध्या-
हारेणापि तदन्वयोपपत्तावधिकारतद्धानीत्येवंरूपं पुल्लिङ्गानुपपत्तिशङ्काप्रापकाध्याहारस्याकर्तव्यत्वाच्च पुल्लिङ्गानुपपत्तिरिति समाधत्ते ॥ मैवमिति ।

अधिकारतद्धान्योरेव विषयताप्रातिपत्तये इतीमावित्युक्तम् । विषयाविति विधेयलिङ्गापेक्षया इमाविति पुल्लिङ्गमिति दर्शयितुं विषयावित्युक्तम् ।
 अयमाशयः । चिन्तितावित्येतन्नाधिकारश्च तद्धानिरित्यनेन श्रुतेनान्वेति । येन भिन्नवचनतया विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिः स्यात् ।
 नायध्याद्वतेनाधिकारतद्धानीत्यनेन । येन चिन्तिते इति प्रसक्त्या चिन्तिताविति पुल्लिङ्गानुपपत्तिः स्यात् । किं त्विमौ विषयावित्य-
 ध्याद्वतैव । तथाच विषयश्च विषयश्च चिन्तितश्च चिन्तितौ इत्यत्रोभयोरपि पुल्लिङ्गत्वेन स्त्रीपुंसभावनिबन्धनैक-
 शेषप्राप्तेरेवाभावात्सरूपाणामित्येकशेषे शिष्टपुल्लिङ्गप्रयोगोपपत्तिरिति । केचित्तु । नन्वधिकारश्चेत्योदेरकवचनान्तस्य सहत्वागमकत्वेन चिन्तिताविति
 द्विवचनान्तेन विशेषणविशेष्यभावेनान्वयायोगात् । द्विवचनान्तत्वेनान्वयोपपत्त्यर्थमधिकारश्च तद्धानिरिति मूलग्रन्थानुरोधेनाधिकारतद्धानीति
 विशेष्यवाचकविभक्तिलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपं द्विवचनान्तं सहत्वागमकं पदमध्याहार्यम् । तथाच तद्विशेषणीभूते चिन्तितावित्यत्र चिन्तितश्च चिन्तिता
 चेत्यस्य विरूपतया सरूपपाणमेकशेष इत्येकशेषासम्भवेऽपि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यत्रैव स्त्रीपुंसमात्रकृतवैलक्षण्येन पुमांस्त्रियेत्यनेन
 पुंसोऽवशेषे विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वविशेषणतया चिन्तितशब्दात्तदुभयलिङ्गप्रसङ्गे युगपदुभयलिङ्गत्वानुपपत्त्या पर्यायेण विरुद्धलिङ्गाद्वयप्रसङ्गे परवल्लिङ्गं
 द्रव्यतत्पुरुषयोरित्यनेनोक्तारूपद्वन्द्वानुप्रयोगे परपदलिङ्गास्यैव विधानेन कुक्कुटमयूर्यावित्येतद्वन्द्वानुप्रयोगे अयं चेयं च इमे इत्यादौ परपदस्य
 मयूरीशब्दस्यैवेदंशब्दे लिङ्गप्राप्तिवदिहापि परपदस्य तद्धानिशब्दस्यैव चिन्तितशब्दाल्लिङ्गप्राप्तौ चिन्तिते इत्येव स्यात् । तत्कथं चिन्तिताविति पुल्लि-
 ङ्गमित्यभिप्रेत्य शंकते ॥ **ननु चिन्तिताविति कथमित्यादिना ।** यद्यप्यत्राहं च त्वं च पचाव इत्यादौ सहत्वावगमेऽपि द्विवचनान्ते-
 नान्वयदर्शनेनाधिकारश्च तद्धानिश्चेत्येकवचनान्तस्यापि चिन्तितविति द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्त्या सहत्वावगमकद्विवचनान्तस्याधिकारतद्धानीति विशे-
 ष्यपदध्याहारस्यानपेक्षितत्वेन चिन्तितावित्यस्य विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वानुप्रयोगत्वाभावेन परवल्लिङ्गमित्यस्याप्राप्तेर्न चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गप्रसङ्ग इति

शक्यते समाधातुम् । तथाप्यङ्गाकृत्य द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्त्यर्थं सहत्वावगमकाद्विवचनान्तविशेष्यपदाध्याहारं सहत्वावगमस्य लिङ्गानुपपत्ति-
शङ्काप्रसङ्गकैनाध्याहृतेन इमौ विषयावित्यादिनाऽप्युपपन्नत्वेन तच्छङ्काप्रसङ्गकस्याधिकारतद्धानीति विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपद्विवचनान्त-
पदस्यानुध्याहार्यत्वात् नोक्तरीत्या चिन्तितशब्दे स्त्रीलिङ्गप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमित्यादिना** । विषयावित्येवोक्तेऽधिकारतद्धान-
निव्यतिरिक्तौ विषयाविति शङ्का स्यादतस्तयोरेव विषयत्वप्रातिपत्त्य इतीमावित्युक्तं विधेयविषयापेक्षेयमाविति पुल्लिङ्गमिति ज्ञापयितुं विषयावि-
त्युक्तमित्याहुः ॥ १—३—४ ॥

अ०— ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति ॐ ॥ तत्फलस्य विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः । यता जैमिनिनान्या-
र्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः ॥ मांश्चे फलचशेषोऽस्ति न च सर्व प्रकाशते सर्वदा तेन देवानामपि युक्ता
ह्युपासना ॥ नित्यं श्रुद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् । स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् ॥ अन्येषां क्रमशो ज्ञानं भित-
वस्तुगतं सदा ॥ इत्यादयो विंशषास्तु सदा विद्यापदेर्हृदि ॥ जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेतृत्वात्तत्तथा वदन् ॥ विदेशभते मतस्मान्नैव सङ्के-
र्विरुद्धयते ॥ ८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानं प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १-३ ॥

सु०—एवमर्वांतरफलस्य परमप्रयोजनस्य च पदैर्दादेः प्राप्तत्वेन विधेरसंभवाज्जैमिनिवचनाच्च देवानामनधिकार
इति प्राप्ते तत्रातिविधानार्थं सूत्रम् ॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति ॐ ॥ तत्र यत्पूर्वपक्षिणोदाहृतं जैमिनिवचनं
तस्य परिहारो नास्ति । तर्हि भगवन्मतविरुद्धत्वेनाप्रमाणमेव प्रातिपत्तव्यमिति । मैवम् । भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावा-

दित्याह ॥ तत्फलायेति । तदिति वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परामृशति । सिद्धे ज्ञाते ब्रह्मस्वरूपे विषयसप्तमी-
 यम् । उपासाया विधिरिति संबन्धः । अन्यार्थं फलान्तरार्थम् । तथाऽसिद्धेऽर्थे विधिरुपासाया इत्यत्राप्यनुवर्तते । अत्रोक्ति-
 शब्दाध्याहारेण मतमिति योज्यम् । तयोर्मतयोः । ननु किं तदन्यत्फलं कथं च सर्वज्ञानामसिद्धोऽर्थः । येन देवानामप्यु-
 पासनाविधानोपचिरित्यत आह ॥ मोक्ष इति । यच्च प्रकाशते न तत्सर्वदा । तेन तदुभयार्थम् । हिशब्दो यस्मादि-
 त्यर्थः । ननु सर्वज्ञानां सर्वं न प्रकाशत इति विप्रतिषिद्धम् । मैवम् । परमेश्वरव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वानसिद्धेरित्याह ॥ नित्य-
 मिति । पूर्णमशेषार्थविषयम् । तुशब्दोऽवधारणे । विष्णोरेवेति संबध्यते ॥ स्पष्टातिस्यष्टविंशदमिति । निरतिशयस्पष्ट-
 मित्यर्थः । ननु स्पष्टता नाम ज्ञानस्य विशेषविषयता । सा च पूर्णमित्येनैव गता । मैवम् । अपरोक्षत्वादिवत्स्पष्टताया
 विषयानपेक्षज्ञानधर्मत्वाङ्गीकारात् । तस्य चानुभवसिद्धत्वात् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । अशेषवस्तुगं परब्रह्मातिरि-
 क्तशेषवस्तुविषयम् । अत्राप्येवेति सम्बध्यते । न तु सर्वार्थविषयत्वाद्युक्तविशेषणोपेतमित्यर्थः । अत्र ब्रह्मसंवेदनस्य
 पृथगुक्तिः कैमुत्यार्थम् । विष्णुसंवेदनोक्तिस्तु सर्वविषयत्वस्य विष्णुज्ञानलक्षणत्वेनेतरेषां तदसम्भावितमिति सूचयितुम् । मित-
 वस्तुगत्वं परमेश्वरातिरिक्तकृतिपयार्थविषयम् । एतेन भावमिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । अत्र च यावत्संवेत्यादिभाष्योदाहृतं
 वचनं प्रमाणामिति । ननु जैमिनिभगवन्मतयोरविवेक इति न युक्तम् । जैमिनिर्हि श्रुतफलाद्यतिरिक्तं फलादिकं विधानामस्तीति
 वा मन्यते नास्तीति वा । आद्ये कथनमधिकारं ब्रूयात् । द्वितीये तु कथं न विरोध इति चेन्न । भगवतः सूत्रकारस्याशेषविशे-

षष्ठत्वेन विशदं वचनम् । जैमिनिस्तु सामान्यवेदी फलान्तरादिकमजानत्र निराकुर्वन्पथाश्रुतमङ्गीकृत्यानाधिकारमुक्तयानित्यवि-
रोधोपपत्तेरित्याह ॥ इत्यादय इति । मोक्ष इत्युक्तपरामर्शार्थ इति शब्दः । तु शब्दो विद्यापतेस्त्विति योज्यः । हृदि वर्तन्ते ।
तस्मादग्नौ विशदमवादीदिति शेषः । तदेवतानाधिकारादिकम् ॥ तथेति । सम्मुखमित्यर्थः । अस्याप्युपपादनाय नित्यमित्या-
दिपूर्वोक्त्यमनुसन्धेयम् । विद्येशेल्युपसंहारः । अयं न्यायोऽन्यत्राप्यनुसन्धेय इति ज्ञापयितुमित्यादय इति जैमिन्याद्या इति
साम्प्रति चोक्तमिति ॥ १—३—८ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादमुक्तैरनुव्याख्यानस्य प्रमुणजयतीर्थार्ययतिना कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थ-
विधृतौ तृतीयः पादोऽयं प्रथमत्रिषये पर्यवसितः ॥ इति श्रीमद्भगवत्प्रमुखायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १—३

टि०— ॥ ३० भावं तु वादरायणोऽस्ति हीति ३० ॥ ननु तत्फलयेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जैमिनिमतमगवन्मतयो-
र्विषयभेदोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रातिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तयोर्विरोधाभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपपादनस्य प्रकृते
सङ्कल्पप्रतीतिः । न च मध्वादिभित्त्यादिना देवानामधिकारे जैमिनिमतविरोधस्य शङ्कितत्वाच्च तद्विरोधपरिहारस्य प्रकृतासङ्गतैरिति वाच्यम् ।
तथाऽपि तेन शङ्कितविध्यनुपपत्तिं परिहृत्य तच्छङ्कितविरोधमात्रपरिहारो निमित्ताभावादित्यतोऽनुपपत्तिद्वयस्य शङ्कितत्वेऽपि तस्य परिहारार्थं प्रवृत्ते भावं
यिति सूत्रे विध्यनुपपत्तिपरिहारेण तत्परित्यागेन भाष्यकारीयाविरोधोपपादनस्योपपन्नत्वादित्याशयेन सूत्रे प्रसक्तन्यूनताशङ्कापरिहारकतया भाष्यं
योजयितुं विषयप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रद्वयमाक्षेपपरतया तावद्वोजयति ॥ अत्रेत्यादिना । देवानां वैदिकोपासनादावनधिकारः किं तेषां

विशेषविधिप्रयुक्तः किंवा सामान्यविधिप्रयुक्त इति विकल्पं मनसि निधायार्थं दूषयति ॥ तान्प्रतीति ॥ द्वितीयांशशङ्कते ॥ आत्मानमिति ॥
 किंवा क्वचिदिति । मोक्षफलकोपासनादावित्यर्थः ॥ देवतापदेति ॥ वस्त्रादिपदस्य वस्त्रादिभिः
 प्राप्तत्वात् तत्रार्थिता सम्भवतीति भावः । न केवलमस्मिन्पक्षे वस्त्रादीनां मधुविद्यादिफले वसुत्वादावधिकारभावो दोषः किन्तु विद्या-
 साध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञानेऽर्थित्वाभावोऽप्यपरो दोषो वस्त्रादीनां सिद्धज्ञानत्वादित्याह ॥ सर्वज्ञत्वेनेति । अत्र चशब्दाध्याहारेण
 नित्यसिद्धत्वाच्चेति योज्यम् । अत एव टीकायां दोषान्तरतया चेदं दूषणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा देवतापदस्य प्राप्ततयाऽप्राप्तत्वा-
 भावेनाफलवमुपपादानुष्ठितसाधनत्वेनानुष्ठितसाधनत्वाभावेनाफलवमुपपादयति ॥ सर्वज्ञत्वेनेति । मोक्षफलकोपासनादावधिकार इति द्वितीयं
 दूषयति ॥ अत एवेति । देवानां मोक्षार्थत्वेऽपि न तत्साधने विद्यासाध्ये ज्ञानेऽर्थिताऽस्ति । तेषां सर्वज्ञेन सर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् ।
 न हि स्वर्गार्थिनोऽपि कृतयज्ञस्य पुनर्यज्ञविद्याविचारेऽधिकारोऽस्तीति भावः । एवं सूत्रद्वयमधिकाराक्षेपपरतयोपपाद्य तत्परिहारतयोत्तरसूत्रमुत्था-
 पयति ॥ एवमिति । पदोदरेतित्रादिपदेन मोक्षपरिग्रहः । अवान्तरफलस्य वस्त्रादिपदस्य प्राप्तत्वात्परमप्रयोजनस्य च मोक्षस्यार्थतः
 प्राप्तत्वेनेत्यर्थः ॥ विधेरिति । आत्मानमुपासीतेति सामान्यविधेरित्यर्थः । विशेषविधिस्तु स्वरूपेणैव नास्तीति भावः । इदानीमुत्तरभाष्यं
 विशेषपादपरिहारकतया योजयितुं शङ्कितदोषपरिहाराभावप्रयुक्तं सूत्रं न्यूनत्वमाशङ्कते ॥ तत्रेति । ननु भगवन्मतविरुद्धत्वेन जैमिनिमतस्याप्रामाण्यत्वात्
 तद्विरोध इत्यन्यथासिद्धत्वात् तत्परिहार इति न न्यूनत्वमित्यतो न मुनिमतस्याप्रामाण्यमङ्गीकर्तुं युक्तमन्यथा भगवन्मतस्यापि तदापत्तेरित्याशयेनाह
 ॥ तत्किमिति । तथाच विरोधापरिहाराद्भावं वित्यपूर्णः परिहार इति शेषः । इदानीं सूत्रे प्रसक्तन्यूनत्वपरिहारकतया भाष्यं योजयति
 ॥ मैवमिति ॥ इतिशब्दाध्याहारेणेति । अन्यथा फलान्तरार्थमुपासाया विधिरित्यादेर्भगवन्मतत्वात्मादिति भावः । विषयेभेदेनाविरोधस्य

तत्फलयेत्यनेनैव सिद्धेः किं मोक्ष इत्युत्तरेणेतत्तत्रोक्तफलान्तरार्थत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन तथा योजयति ॥ नन्विति । ननु न च सर्वं प्रकाशत इत्येतावताऽसिद्धार्थत्वोपपादनेन विद्यासाध्यज्ञानेऽर्थित्वादुपासनाधिकारसमर्थनात्सर्वदेति शब्दत्रयार्थमिल्यतो नात्र सर्वं सर्वदा न प्रकाशत इति सम्बन्धो येन सर्वदेत्यस्य वैयर्थ्यं किन्तु सर्वं न प्रकाशते यच्च प्रकाशते न तत्सर्वदेति । ततश्च पदद्वयस्याऽस्मिन्नापपादकत्वाच्च वैयर्थ्यमित्यारायेनाह ॥ यच्च प्रकाशत इति । तेनेत्यादिफलवाक्येऽपेक्षितं पूरयति ॥ ननु भयार्थमिति । मोक्षे फलविशेषार्थमसिद्धार्थप्रकाशार्थं चेत्पर्यः । तेनेति तच्छब्दस्य यत् एवं तेनेति यच्छब्दसापेक्षत्वाद्विशब्दं तदर्थतया व्याचष्टे ॥ इदंशब्द इति । इदंशब्दज्ञाने तारतम्यप्रतिपादनं भाष्यकारयि मनर्थकमित्यतो व्याघातपरिहारार्थं तदित्यारायेन व्याघातशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विने । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुनमिति मितवस्तुगतमिति च विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तज्ञानतारतम्यप्रतिपादकोत्तरवाक्यानुसारेण पूर्णमित्यस्यार्थमाह ॥ पूर्णमशेषार्थमिति । सुषुप्तैरप्यशेषैश्चेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण स्वपरगताशेषविशेषविषयकमित्यर्थः । विष्णोरेव सर्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थलाभाय तुशब्दमवधारणपरतया व्याचष्टे ॥ तुशब्द इति । तावताऽपि विष्णोर्वेदनं पूर्णमेवेत्येवोक्तं स्यान्न तु विष्णोरेव ज्ञानं पूर्णमित्यतो भिन्नक्रमतया तुशब्दसम्बन्धमाह ॥ विष्णोरेवेति सम्बध्यत इति । ननु स्पष्टत्वस्य विशेषविषयत्वातिरिक्तस्य ज्ञाने दुर्निरूपतया तद्विरूपत्वात् स्पष्टातिस्यष्टविशदत्वोक्त्या निरुपचारितसकलविशेषविषयकत्वमेवोक्तं भवति । तच्च पूर्णमित्यनेनैव सिद्धम् । तस्य विशेषार्थविषयकतया व्याख्यातत्वात् । तथाच स्पष्टत्वादिविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते ॥ नन्विति । सा च पूर्णमित्यनेनैव गतेत्युपलक्षणम् । लक्ष्मीज्ञानादिप्रहीते विषये ईश्वरज्ञानस्य साम्यापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ अपरोक्षत्वादिवदिति । अत्रादिपदेन परोक्षत्वादिसङ्ग्रहः । न चैतदयसिद्धम् । परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानौ यथेत्यादिनोत्तरत्र तस्योपपादयिष्यमाणत्वादिति भावः । विष्णोः पूर्णमित्युक्तस्यैवार्थस्य कथनाद्ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमित्येतत्पुनरुक्तमित्यतो नात्र ब्रह्मशब्दो

विष्णुपरस्तस्य तत्र मुख्यत्वेऽपि विष्णोः पृथगभिधानात् किन्तु चतुर्मुखपरः । तथाच चतुर्मुखज्ञानप्रकारप्रदर्शनार्थत्वात् वैयर्थ्यमित्याह ॥ **ब्रह्मण इति** । अन्यत्रालोचने सर्वविषयं ब्रह्मा तु सर्वगं पर्येदित्यादिनिर्वकाशक्यानुसारेण शेषवस्तुगमित्येतद्व्याख्याति ॥ **परं ब्रह्मेति ॥ अत्रापीति** । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमेवेति संबध्यत इत्यर्थः । तद्व्यवच्छेदं दर्शयति ॥ **न त्विति** । आदिपदेन नित्यं वृद्धिक्षयापेतमित्युक्तानित्याविकारित्वस्य स्पष्टेयान्नोक्तनिरतिशयस्पष्टत्वस्य च सङ्ग्रहः ॥ **कैमुत्यार्थमिति** । यदा हिरण्यगर्भज्ञानमपि कतिपयार्थविषयं तदा रुद्रादिज्ञानमल्पार्थविषयमिति किमिति सूचयितुं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमिति ब्रह्मज्ञानं पृथगुक्तमित्यर्थः । अन्यथाऽन्येषामित्यनेनैव रुद्रादिज्ञानस्यैव हिरण्यगर्भज्ञानस्याप्युक्तिसम्भवात् पृथक् तदभिधानानर्थक्यादिति भावः । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगमित्येतवैतैव देवतानामसर्वज्ञत्वप्रतिपादनेन न तु सर्वं प्रकाशते देवानामित्यत्र प्रातव्याघातशङ्कापरिहारान्नित्यं वृद्धीत्यादिना विष्णुसंवेदनकथनमनर्थकमित्यत आह ॥ **चिरदिशवति** । अनेन कुत एवं हिरण्यगर्भादिज्ञानामसर्वविषयत्वमित्यतः सर्वविषयकत्वस्य विष्णुज्ञानमात्रनिष्ठत्वादिति हेतुहेतुमद्भावेन भाष्ययोजना सूचिता भवति । मितवस्तुगतत्वस्य हिरण्यगर्भज्ञानेऽपि सत्त्वात् कथमियं हिरण्यगर्भज्ञानादन्यज्ञानानां भेदोक्तिरित्यतस्तत्तथा व्याचष्टे ॥ **मितेति ॥ एतेनेति** । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यादिनेत्यर्थः । अन्यथा सूत्रार्थकथनरूपं व्याप्य मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यादेरभाष्यत्वं स्यादिति भावः । ननु स्यादितदेवं यदि तत्तद्विद्योक्तानुष्ठानेन तत्रोक्तान्यदपि फलं प्रकाशविशेषश्च भवतीत्येति सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रमाणाभावात् । तस्मान्नैवं सूत्रव्याख्यानं युक्तमित्यत आह ॥ **अत्र चेति** । विरोधस्य तत्फलयेत्यादिना परिहृतत्वात्पुनस्तत्परिहारोऽनर्थक इत्यतः पूर्वोक्तपरिहारे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन पूर्वपरिहारेऽनुपपत्तिमुत्थापयति ॥ **नन्वेति** । इत्यादय इत्यत्रेति शब्दपरास्पष्टव्यं दर्शयति ॥ **मोक्ष इत्युक्तेति** । एतद्व्याख्यार्थस्य सूत्रकारस्य विशदवचने हेतुसमर्पकत्वघटनाय

तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं मनसि निधाय भिन्नक्रमतया सम्बन्धमाह ॥ तुशब्द इति । अपेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षतां परिहरति ॥ वर्तन्त इति । विशदवचनस्यात्राश्रुतत्वात्कथमेतद्वाक्यार्थं प्रति तस्य साध्यतया सम्बन्ध इत्यत आह ॥ तस्मादिति ॥ अस्याप्युपपादनायेति । न केवलं न तु सर्वं प्रकृशत इत्यत्र प्राप्तव्याहतिशङ्कापरिहाराय देवानामसर्वज्ञत्वप्रतिपादकत्वं किं नाम सूत्रकारस्य सर्वज्ञत्वेन विशदवचनेऽप्यन्येषामसर्वज्ञत्वात्सम्बन्धवचनमिदं दुपपादकत्वमपीत्यपिशब्दार्थः । तथा कुतोऽन्येषामसर्वज्ञत्वं येन सम्बन्धवचनमिष्यत आहेति नित्याभित्यादिवाक्ययोजना सूचिता भवति । विरोधपरिहारस्येत्यादय इत्यनेनैव कृतत्वाद्विधेशेत्वेतदनर्थकमिष्यत उपसंहारत्वान्नानर्थक्याभित्याह ॥ विद्येशेति । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्युक्तविशेषस्येति शब्देन समर्पणादादिपदमनर्थकम् । मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिरिति जैमिनिमतविरोधस्यैव प्रस्तुततया जैमिनिमात्रग्रहणे कर्तव्ये जैमिन्याद्या इत्यत्रादिपदमनर्थकम् । उपसंहारेऽपि जैमिनिना भगवन्मतं न विरुध्यत इत्येव वक्तव्यत्वात्सत्तेत्येकवचनेनैव पूर्वेर्बहुवचनमनर्थकमिष्यतोऽत्रोक्तन्यायस्य प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाहमर्थः । उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । अवास्थितेरिति काशकृत्स्नः । ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः । चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादिविरोधबदरायणः । इत्यादिधिकरणेष्वनुसंधेयत्वसूचनार्थं तदिति भावेनाह ॥ अयमिति ॥ १—३—८ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषाभक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ इति श्रीमतपदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्मयायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचान्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १—३ ॥

॥ अयं प्रधः स्नेहा रामचंद्र भिसे हलनेन “ कर्नाटक प्रिदिग वकर्स, धारवाड ” मुद्रणालये मुद्रितः ।

सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥

